

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XXIX

No : 114

Nisan 1965

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 6 5

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı İşlerini idare eden Mes'ul Müdür : ULUĞ İĞDEMİR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ÇİNER, DR. REFAKAT : Altıntepe (Urartu) İskeletlerine ait kalıntıların tetkiki (4 resimle birlikte)	225
————— : İngilizce Özeti	235
ANABOLU, DOĞ. DR. MÜKERREM : İssiz Bir Adacığın Koyununda Uyuyan Antik Şehir : Kedraei (Cedrae), (88 resimle birlikte)	245
————— : Fransızca Özeti	255
FIRATLI, NEZİH : İstanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri (54 resimle birlikte)	263
————— : Fransızca Özeti	325
YURDAYDIN, H. G. : Matrakçı Nasûh'un Hayatı ve Eserleri İle İlgili Yeni Bilgiler	329
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Kanunî Sultan Süleyman'ın Vezir-i Âzamı Makbul ve Maktul İbrahim Paşa Padişah Damadı De- ğildi (3 fotokopi ile birlikte)	355
EREN, MİHİN : Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunan Türkiye - Po- lonya Münasebetlerine Dair Bazı Eserler.....	363
Nekroloji :	
ARTUK, İBRAHİM : Dr. John Walker (1 resimle birlikte)	369
Bibliyografya :	
EYİCE, DR. SEMAVİ : Türk Sanat Tarihi ile İlgili Yugoslav Yayınları : II..	375
TANSEL, F. ABDULLAH : Dr. Şükrü Elçin; <i>Anadolu Köy Ortaoyunları</i> (<i>Köy Tiyatrosu</i>)	387
ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET : A. Bennigsen et Ch. Lemmer- cier-Quelquejay; <i>La Presse et le mouvement national chez</i> <i>les Musulmans de Russie avant 1920</i>	391
1964 Yılıının İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler ..	395

Kapakdaki resim : Türk Tarih Kurumu'nun 1964 Kültepe kazılarında M. Ö.
2100 yıllarına ait bir mezarda bulunan kap.

BELLETEN

Cilt: XXIX

NİSAN 1965

Sayı: 114

ALTINTEPE (URARTU) İSKELETLERİNE
AİT KALINTILARIN TETKİKİ

Dr. REFAKAT ÇİNER

A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Paleoantropoloji Kürsüsü Asistanı

Erzincan'ın 20 kilometre doğusunda, Erzincan - Erzurum şosesi üstünde ve münbit Erzincan ovasının doğu yarısında 60 metre yüksekliğinde 500 metre çapında çok sarp ve tabii bir tepe olan¹ Altuntepe'de 1959 yılının Eylül ayında, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Türk Tarih Kurumu adına Prof. Dr. Tahsin Özgüç başkanlığında Prof. Dr. Nimet Özgüç, Mimar Arkeolog Mahmut Akok, Asistan Kutlu Emre, Fotoğraf Salâhaddin Öztartan'ın iştirakiyle kazı yapılmıştır².

Hafirler 1959 Eylül'ünde yaptıkları bu kazıda tepenin doğu yamaçlarına, ovoidan itibaren 40 metre yükseklikte ve aşağı yukarı bir hizaya inşa edilmiş mezarlardan üçüncüsünü, sathı toprağının 1.50 m. altında keşfetmişlerdir³. M. E. VIII. asrın sonu, VII. asrın başına rastlayan bu Urartu mezarı⁴, üç odalı monümental taş mezar

¹ Özgüç, T. 1961: Altuntepe Kazıları. Belleten, cilt XXV, S. 98, s. 253.

² Özgüç, T. 1961: s. 253-254. (Hafirlerin raporundan anlaşıldığına göre, Eski Tunç devrindenberi iskân edilmiş bulunan Altuntepe'de Urartulara ait kale izleri mevcut olduğu gibi, Altuntepe Orta Çağlarda ve bilhassa Akkoyunlular devrinde tekrar bir iskân sahası olmuş, ondan sonra terkedilmiştir).

³ Özgüç, T. 1961: s. 253. (Altuntepe'de Urartu eserlerinin ilkinde 1938'de ve ikincisine de 1956'da bulunan 3 odalı mezarda rastlanmıştır).

⁴ Özgüç, T. 1961: s. 254-255. Hafirlerin raporlarında belirttiklerine göre: "Evvelâ sırtta ham toprak içine 7 metre genişliğinde ve 8.50 m. uzunluğunda büyük

olup, ikinci odada biri odanın dar, diğeri uzun duvarı önünde olmak üzere 2 taş lâhit bulunmuştur⁵.

Hafirlerden öğrendiğimize göre lâhitlerden çıkarılan iskelet kalıntıları tetkik edilmek üzere Paleoantropoloji Kürsü Profesörü Ord. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek'e teslim edilmiştir⁶. Ancak çok kıymetli Hocam Ord. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek aramızdan ebediyen ayrıldığından Urartu iskelet kalıntılarını tetkik etmek vazifesi bana tevdi edildiği zaman, Paleoantropoloji Kürsüsü Kemik Lâboratuvarında aradığımızda iki iskelete ait kalıntıların muhafaza edildiği görülmüştür. Bu kalıntılar; 1 ve 2 diye numaraladığımız iki iskelete ait kafatası parçaları, alt çene parçaları, humerus, femur, tibia, fibula, pelvis, vertebra ve calcaneus parçacıklarından ibarettir. Çoğunlukla ezilmiş ve ufalanmış durumda bulunan bu parçacıklardan ancak 1 numaralı iskelete ait natamam bir calvaria, bazı kısımları eksik sağ ve sol femur ve tibia'lar ile, 2 numaralı iskelete ait natamam bir calva, bir sağ humerus ve bir sol femur restore edilerek üzerinde ölçüler alınabilmiş ve ayrıca 1 ve 2 numaralı iskeletlere ait alt çene parçaları da tetkik edilmiştir (Bak. Res. 1-4).

YAŞ ve CİNS

Altuntepe (Urartu) 1 ve 2 numaralı iskeletlerinin uzun kemiklerinde epifizler tamamen kaynaşmış olup, mevcut alt çene parçalarında yirmi yaş dişlerinin de çıkmış olduğu görülmektedir. Binaenaleyh bu iskeletlerin ikisi de kâhil fertlere aittirler. Yine 1 ve 2 numaralı iskeletlerin kafataslarında sutura coronalis, sutura sagittalis ve sutura lamdoidea'nın dış yüzde (ectocranial) ve iç yüzde (endocranial) pariz silinme göstermesi (ki bu silinme 2 numaralı kafatasında daha fazladır) 1 numaralı ferdin 45-50 yaşlarında, 2 numaralı ferdin de

bir kuyu kazılmış ve içine 3 odadan müteşekkil monümental taş mezar yapılmıştır". "Birinci oda 4.00 X 2.00 m.; ikinci oda 4.50 X 2.00 m. ve üçüncü oda 2.50 X 2.00 m. ölçüsündedir".

⁵ Özgüç, T. 1961: s. 256. Profesör Özgüç'ün raporunda, lâhitlerden birinin (lâhdin dışında bulunan elbiseye dikili durumda altın, gümüş ve tunç düğmeler ve demir okuçlarına istinaden) bir erkeğe; diğerrinin de (lâhdin içinde bulunan elbiseye dikili altın düğmeler, altın pullar, altın ve kıymetli taşlardan müteşekkil gerdanlık tanelerine istinaden) bir kadına ait oldukları belirtilmiştir.

⁶ 23 Eylül 1961 de elim uçak kazasında kaybettiğimiz çok kıymetli hocam Ord. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek'in hâtrasını hürmetle anırım.

50-55 yaşlarında olduklarına⁷, keza kafada, pelvis parçalarında ve uzun kemiklerde müşahede edilen bazı morfolojik karakterler de, 1 numaralı iskeletin bir erkeğe ve 2 numaralı iskeletin de bir kadına ait olduklarına delâlet etmektedirler.

KAFATASLARI

Altintepe (Urartu) 1 numaralı iskeletine ait calvaria'da (beyin kutusu'nda) muhafaza edilmiş olan kısımlar;

a) Pars nasalis'i muhafaza edilmiş, glabella'nın her iki tarafında (sağ ve sol) kaş kavisleri (arcus superciliaris) nin bir kısmı ve margo orbitalis'leri olmayan, sol ön yarısı sağ ön yarısından eksik, üç parçadan müteşekkil bir alın kemiği (os frontale);

b) Altı parçanın yapıştırılması ile elde edilen, orta kısmı ve alın kemiği ile birleşen ön kenar (margo frontalis) ın büyük bir kısmı ve şakak kemiği ile birleşen alt kenar (margo squamalis) ın sutura sphenoparietalis'e yakın kısmı eksik olan bir sağ duvar kemiği (parietale);

c) Dört parçanın yapıştırılması ile elde edilen ve şakak kemiği ile birleşen alt kenarı (margo-squamalis), alın kemiği ile birleşen ön kenar (margo-frontalis) ın alt kısmı eksik bir sol duvar kemiği (parietale);

ç) İki parçanın yapıştırılması ile elde edilen ve pul kısmı (squama occipitalis) nın şakak kemiği ile birleşen sol alt kenarı (margomas-toideus) ı eksik bir art kafa kemiği (os occipitale);

d) Pars mastoidea'sı, pars tympanica'sı ile processus zygomaticus'unun yarısı bulunan ve processus styloides'i eksik olan sağ şakak kemiği (os temporale);

e) Üst-yüz'de muhafaza edilmiş olan maxilla'nın, os zygomaticum'ların, os nasale'nin bazı kısımları ile, spina nasalis anterior ve ospalatinum'dan ibarettir.

Çok uzun ve dar olan Altintepe (Urartu) 1 numaralı calvariası hyperdolichokran'dır⁸. (Tablo 1). Kafa genişliği, Şenyürek tarafından tetkik edilen Kültepe III. kat, Adad-Sululi evi'nden çıkarılan kadın

⁷ Olivier, G. 1960. Pratique Anthropologie. s. 148.

⁸ Martin-Saller. 1957: Lehrbuch der Anthropologie. Cilt I, s. 488.

kafatasları genişlik ortalamasına⁹ (136 mm.) eşittir. Kafa uzunluk- genişlik endisi, Rivet'in Amerikalı Pericues kadın kafatasları için verdiği¹⁰ (68.5) endise, Şeyh Höyük iskeletlerinden (5 numaralı) kadın kafatasının¹¹ (67.85) ve (3 numaralı) kadın kafatasının¹² (68.13) endislerine yakındır. Altuntepe 1 numaralı calvariası'nın basion-bregma yüksekliği, Montandon (1926) nun Ost-Tschuktschen kadın kafatasları için verdiği¹³ (132 mm.) basion-bregma yüksekliği'nin aynıdır. Altuntepe 1 numaralı calvariası'nda basion-bregma yüksekliği-uzunluk endisi chamacokran kategoriye girmektedir, kafa fazla yüksek değildir. Basion-bregma yüksekliği- genişlik endisi metriokran, yani orta gurupta olup, Luschan'ın¹⁴ Kreter kadın kafatasları için verdiği (97.1) endise çok yakındır. Porion-bregma yüksekliği-uzunluk endisi, orthokran gurupta olup, Frizzi'nin¹⁵ Merowinger (kadın-erkek) kafatasları için verdiği endis ortalamasına (58.5) eşittir ve yine Şeyh Höyük (5 numaralı) kadın kafatasının kine (58.41) yakındır¹⁶. Porion-bregma yüksekliği- genişlik endisi akrokran gurupta olup, Şenyürek'in¹⁷ Öküzini iskeleti için verdiği (85.93) endise yakındır. Bu calvaria'nın porion-bregma yüksekliği, Kansu-Tunakanın Alaca-Höyük Bakır Çağı (1 numaralı) kafatası için verdikleri¹⁸ perion-bregma yüksekliğine (117 mm.) ve sajjital fronto-parietal endisi de, Saller'in¹⁹ Combe-Capelle adamı için verdiği endise (100.00) eşittir. Altuntepe 1 numaralı calvariası'nda nasion-bregma kavsi

⁹ Şenyürek, M. S. 1952: A Study of The Human Skeletons From Kültepe, Excavated Under The Auspices of The Turkish Historical Society. Belleten, cilt XVI, S. 63, s. 327, Table: I.

¹⁰ Martin-Saller. 1957. cilt II, s. 1237.

¹¹ Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951: Şeyh Höyük İskeletleri. The Skeletons from Şeyh Höyük. Belleten, cilt XV, S. 60, s. 436.

¹² Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951, s. 436.

¹³ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1282.

¹⁴ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1266.

¹⁵ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1263.

¹⁶ Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951, s. 436.

¹⁷ Şenyürek, M. 1958: Antalya Vilâyetinde Öküzini'nde bulunan bir İnsan İskeletinin Tetkiki. A Study of Human Skeleton found in Öküzini in the Province of Antalya. Belleten, cilt XXII, S. 88, s. 480.

¹⁸ Kansu, Ş. A.-Tunakan, S. 1946: Alaca - Höyük 1943-1945 kazılarında çıkarılan Kalkolitik, Bakır ve Tunç Çağlarına ait Halkın Antropolojisi. Belleten, cilt X, S. 40, s. 550.

¹⁹ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1282.

bregma-lâmda kavşına eşittir. Bu calvaria'nın duvar kemiğinin sutura squamosasının 1.50 santimetre üstünde alınan ölçülerden hesaplanan ortalama kalınlığı (6 mm.) dir.

Altın-tepe 1 numaralı ferдинin Pearson'un²⁰ ($524.6 + 0.000266 \times$ uzunluk \times basion-bregma yüksekliği) formülü ile hesaplanan kafa kapasitesi 1240.88 santimetre küptür. Yine Pearson formülü ile fakat (porion-bregma yüksekliği) kullanılarak hesaplanan kafa kapasitesi ise (1544.23) santimetre küptür. Sarasin'in²¹ erkekler için verdiği tasnife göre bu ferдин kafa kapasitesi (euenkephal) kategoriye girmektedir, yani ortadır.

Altın-tepe 1 numaralı calvariası'nın norma verticalis'deki biçimi ovoid'dir. Bu kafada duvar tümsekleri (tübera parietalia) orta derecede inkişaf etmiştir. Kaş kavisleri (arcus superciliaris)nin muhafaza edilmiş kısımları, bu ferдин orta derecede inkişaf etmiş arcus superciliaris'lere sahip olduğunu göstermektedir. Orta yükseklikte olan alın, ortaya yakın derecede bir meyil göstermektedir. Alın tümseklerinin (tübera frontalia) inkişafı orta derecededir. Alında sutura metopica tamamen kapanmıştır. Bu calvaria'nın en yüksek noktası bregma'nın 2 santimetre gerisinde sagittal sutur üzerindedir. Occiput bölgesine yandan bakıldığı zaman, orta derecede bir inhina gösterdiği müşahede edilmektedir. Plano-occipital düzlük mevcut değildir. Torus occipitalis ortaya yakın bir inkişaf göstermektedir. Beyin kutusuna norma lateral'den bakılınca dış kulak deliği (porus acusticus externus) nin ovoid bir şekil arzettiği görülmektedir.

1 numaralı calvaria'ya norma occipital'den bakılınca, tepe kısmı yuvarlak bir çatı şekli göstermektedir. Suturlar üzerinde hiç bir worm kemiği (ossa suturarum) mevcut değildir.

Altın-tepe 1 numaralı iskeletinin alt çenesine ait elimizde, protuberantia mentalis'in sol tarafında, corpus mandibulae'nin sol yarısına ait ufak bir kısım ile, protuberantia mentalis'in sağ tarafında, corpus mandibulae'nin sağ yarısına ait büyücek bir kısım ihtiva eden bir parça bulunmaktadır. Bu parça üzerinde, protuberantia mentalis'in sağ ve sol taraflarında foramen mentale'ler mevcuttur. Keza sağ gövde yarısında linea oblique'in büyük bir kısmı muhafaza edilmiştir. Alt çene ölçüleri için bak: Tablo II. Bu alt çene gövdesi

²⁰ Martin-Saller, 1957, cilt I, s. 473.

²¹ Martin-Saller. 1957, cilt I, s. 470.

sağ yarısında kesici dişler ve köpek dişi kayıptır. Birinci ve ikinci premolerle birinci, ikinci, üçüncü molerlere ait kırık parçacıklar muhafaza edilmiştir. Alt çene gövdesinin sol yarısında ise kesici dişler düşmüş olup, köpek dişi ve birinci, ikinci premoler köklerine ait bazı parçacıklar muhafaza edilmiştir.

Altın-tepe (Urartu) 2 numaralı iskeletine ait calva'da (kafadamı) muhafaza edilmiş olan kısımlar :

a) Pars nasalis kısmı, arcus superciliaris'leri, processus zygomaticus'leri ve facies temporalis'leri kopmuş kayıp, bir parçadan ibaret alın kemiği (os frontale);

b) Dört parçanın yapıştırılmasıyla elde edilmiş olup, lamdoid sutur yakınında bir parça ile angulus sphenoides'u, angulus mastoideus'u ve margo squamalis'i eksik, sağ duvar kemiği (os parietale);

c) Yine dört parçanın yapıştırılmasıyla elde edilmiş olup, coronal sutur, lamdoid sutur yakınlarında parçalar eksik olan, margo occipitalis ve margo frontalis'in yarısından itibaren (angulus mastoideus, angulus sphenoides ve margo squamalis'i dahil) alt kısmı eksik sol duvar kemiği (os parietale);

ç) Squama temporalis'inin büyük bir kısmı, processus zygomaticus'u, pars tympanica'sının bir kısmı, processus styloideus'u ve processus mastoideus'unin uç kısmı kopmuş kayıp bulunan ve üç parçanın yapıştırılmasıyla elde edilmiş olan sağ şakak kemiği (os temporale);

d) Squama occipital'in büyük bir kısmı mevcut olup, sol pars lateralis'i, foramen occipitale magnum'u ve pars basilaris'i eksik art kafa kemiği (os occipitale) nden ibarettir.

Mutedil derecede uzun ve dar olan Altın-tepe (Urartu) 2 numaralı calvası dolichokran'dır²². (Tablo III). Bu calva'da kafa uzunluğu, Şeyh Höyük (3 numaralı) kadın kafatası uzunluğunun²³ (182.0), Rivet'in Paltacalo-İndienleri erkek kafatasları için verdiği kafa uzunluğu ortalamasının²⁴ (182.0) ve Reicher'in Kalmuk erkek kafatasları için verdiği kafa uzunluğunun²⁵ (182.0) aynıdır. Kafa genişliği,

²² Martin-Saller. 1957, cilt I, s. 488.

²³ Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951, s. 436.

²⁴ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1228.

²⁵ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1228.

Şeyh Höyük 2 numaralı erkek kafatası genişliğine²⁶ (134.0) eşittir. Kafa uzunluk-genişlik endisi Pearson'un Deutsche (Reihengraber) erkek kafatasları için verdiği²⁷ (73.7) endise yakındır. Altuntepe 2 numaralı calvası'nın porion-bregma yüksekliği, Şeyh Höyük 3 numaralı kadın kafatasınıninkine²⁸ ve Öküzini kadın kafatasınıninkine²⁹ yaklaşmaktadır. Porion-bregma yüksekliği-uzunluk endisi orthokran yani, orta gurupta olup, Valentin'in Schweden kadın kafatasları için verdiği³⁰ (60.1) endise yakındır. Bu calva'da duvar kemiginin ortalama kalınlığı (5 mm.) dir.

Altuntepe (Urartu) 2 numaralı ferdinin Pearson'un³¹ ($296.40 \times 0.000375 \times \text{genişlik} \times \text{uzunluk} \times \text{porion-bregma yüksekliği}$) formülü ile hesaplanan kafa kapasitesi (1293.25) santimetre küp'tür. Sarasin'in³² kadınlar için verdiği tasnife göre bu ferdin kafa kapasitesi euenkaphal kategoriye girmektedir yani, kafa kapasitesi ortadır

Altuntepe (Urartu) 2 numaralı calvası'nın norma verticalis'deki biçimi ovoid'dir. Bu calva'da alın tümsekleri (tubera frontalia) ve duvar tümsekleri (tubera parietalia) zayıftır. Alın hafif bombelik arzemektedir. Calva'nın en yüksek noktası sagittal sutur üzerinde bregma'nın 4 santimetre gerisindedir. Occiput bölgesine yandan bakıldığı zaman ortanın üstünde bir inhina gösterdiği müşahede edilmektedir. Bu calva'ya norma occipital'den bakılınca, tepe kısmı hafif yuvarlak bir çatı şekli göstermektedir. Occipital'de sol tarafta asterion'un biraz üstünde bir tümsek (tubera) mevcuttur.

Altuntepe 2 numaralı iskeletin alt çenesine (mandible) ait elimizde bulunan kısımlar, protuberantia mentalis'i, foramen mentale'leri, pars alveolaris'in bir kısmı mevcut ve üzerinde hiç bir diş bulunmayan corpus mandibulae parçası ve bir de sağ ramus mandibulae'ye ait parçadan ibarettir. Alt çenenin diğer kısımları kopmuş kayıptır. Alt çeneye ait ölçü ve endisler (Tablo IV) te gösterilmiştir. Corpus mandibulae'nin iç yüzünde linea mylohyoidea ve fossa musculi biventrıs mevcut olup, spina musculi geniohyoidei ve spina musculi

²⁶ Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951, s. 436.

²⁷ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1236.

²⁸ Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951, s. 436.

²⁹ Şenyürek, M. S. 1958, s. 480.

³⁰ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1263.

³¹ Martin-Saller. 1957, cilt I, s. 473.

³² Martin-Saller. 1957, cilt I, s. 470.

genioglossi orta derecede inkişaf göstermektedir. Bu alt çene gövde parçası üzerinde, diş çukurluklarının dip kısımları da muhafaza edilmiştir.

UZUN KEMİKLER

Altıntepe (Urartu) 1 numaralı iskeletine ait uzun kemiklerden elimizde bir sağ hümerus parçası, sağ ve sol femür, tibia parçaları mevcuttur. Bunlardan ancak femür ve tibialar üzerinde ölçüler alınabilmiştir (Bak. Tablo: V-VI).

Sağ hümerus'te diaphysis'in yukarı $1/3$ ü ile caput hümeri'nin bir kısmı muhafaza edilmiş olup, caput hümeri ve tuberculum majus'tan parçalar kopmuş kayıptır. Keza diaphysis'in geri kalan $2/3$ ü ile alt epiphysis'de kayıptır.

Sağ femür iki parçanın yapıştırılmasıyla elde edilmiş olup, üst epiphysis kopmuş kayıptır. Alt epiphysis'de de epicondylus tibialis ve epicondylus fibularis'ten parçalar kopmuş olup, corpus femoris'in medial yüzünden de bir parça eksiktir.

Sol femür üç parçanın yapıştırılmasıyla elde edilmiş olup, caput femoris, collum femoris, corpus femoris ve epicondylus fibularis kısımlarından parçalar kopmuş kayıptır. Sol femür'ün uzunluk-kalınlık endisi Martin'in Mongoloid kadınları için verdiği³³ (21.3) endisten pek az yüksektir. Sol femür'ün kuvvet endisi, Martin'in Japon (erkek+kadın) ortalaması olarak verdiği³⁴ (13.1) endise yakındır. Sağ femür eurymer ve sol femür stenomer'dir. Sağ ve sol femürlerde linea aspera iyi inkişaf etmiştir. Plaster endisleri, Hepburn'un Andamanlar için verdiği³⁵ (113.5) endise yakındır. Sol femür'de üçüncü trochanter (trochanter tertius) barizdir, (sağ femürde bu kısım kopmuş olduğundan bilinmemektedir). Crista hypotrochanterica sağ ve sol femürlerde iyi teşekkül etmiş olup, fossa hypotrochanterica mevcuttur. Sol femür'de femür curbürünün derecesi ortadadır.

Sağ tibia, diaphysis'in orta kısmının biraz altından kırılmış olup, diaphysis'in alt kısmı ve alt epiphysis kayıptır. Üst epiphysis'te de condylus fibularis'ten parçalar eksiktir.

³³ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1079.

³⁴ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1080.

³⁵ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1081.

Sol tibia'da üst epiphysis ve diaphysis'in üst yarısı iyi muhafaza edilmiş olup, diaphysis'in alt kısmı ve alt epiphysis kopmuş kayıptır. Sol tibia mesoknem'dir. Sağ tibia euryknem olup bu tibia'nın cnemic endisi, Topinard'ın Parisliler için verdiği ³⁶ (70.0) endisin ve Şenyürek-Tunakan'ın Şeyh Höyük (A nolu) erkek sol tibia'sı için verdikleri ³⁷ (70.0) endisin aynıdır.

Altuntepe (Urartu) 2 numaralı iskeletine ait uzun kemiklerden ancak bir sağ hümerus ile bir sol femur restore edilerek üzerinde ölçüler alınabilmiştir (ölçüler için bak. Tablo VII, VIII). Sağ hümerus'ta, hümerus gövdesinin proximal epiphysis'inde ön yüzde, crista tuberculi majoris ve crista tuberculi minoris nahiyesine rastlayan kısım kopmuş olup, distal epiphysis'de, epicondylus ulnaris, epicondylus radialis ve trochlea hümeri'nin medial kenarı ile capitulum hümeri'nin lateral kenarlarından parçacıklar eksiktir.

Sol femür'de, caput femori'den, trochanter major ve trochanter minor'dan parçacıklar eksiktir. Diaphysis'in ortasından distal epiphysis'e doğru, ön yüzde büyücek parça kopmuş, kayıptır. Keza distal epiphysis'te epicondylus tibialis ve epicondylus fibularis'in compact dokuları tamamen dökülmüş ve süngerimsi (spongy) kısmı muhafaza edilmiştir. Fossa intercondylica sağlamdır. Bu femur platymeric'dir. Bu bakımdan Şeyh Höyük iskeletleri femür'lerine benzemektedir. ³⁸ Altuntepe 2 numaralı ferдинin femür'ünde linea aspera'nın inkişafı ortadadır. Crista hypotrochanterica iyi teşekkül etmiş olup, fossa hypotrochanterica başlangıç halindedir. Femür torsion açısı Schwerzin Schweiz Alamannen'leri için verdiği ³⁹ (13°.1) açığı yakındır. Kuvvet endisi, Martin'in Fransızlar için (kadın + erkek) ortalaması olarak verdiği ⁴⁰ (12.2), Japonlar için (kadın + erkek) ortalaması olarak verdiği ⁴¹ (12.3), Şenyürek'in Öküzini iskeleti için verdiği ⁴² (12.35) ve Kansu-Tunakan'ın Alaca-Höyük Bakır Çağı (IV numaralı) iskeleti için verdikleri ⁴³ (12.23) endislere

³⁶ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1104.

³⁷ Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951, s. 438.

³⁸ Şenyürek, M. S.-Tunakan, S. 1951, s. 438.

³⁹ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1088.

⁴⁰ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1080.

⁴¹ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1080.

⁴² Şenyürek, M. 1958, s. 486.

⁴³ Kansu, Ş. A.-Tunakan, S. 1945: Türk Tarih Kurumu Alaca-Höyük Kazılarında (1936-1944) Bakır Çağı Yerleşme Katlarından Çıkarılan İskeletlerin -Antropolojik İncelenmesi: Belleten, cilt IX, S. 36, s. 420.

yakındır. Bu femür'ün uzunluk-kalınlık endisi Martin'in Bavyeralı kadınlar için verdiği⁴⁴ (19.5) endise yaklaşmaktadır. Collum femoris'in uzunluk endisi de Martin'in Malayalılar için verdiği⁴⁵ (15.5) endis'in hemen aynıdır.

BOY

Altın-tepe (Urartu) 1 numaralı (erkek) iskeletinde femür'den Pearson⁴⁶ formülü ile hesaplanan boy (173.61) santimetre olup (Tablo IX), uzun boylu erkekler gurubuna girmektedir. Keza bu ferdin boy'u Saller'in (1930) Fehmaraner erkekleri için verdiği⁴⁷ (173.6) ve Topinard'ın Livlander erkekleri için verdiği⁴⁸ (173.6) boy'ların birazcık fevkindedir.

Altın-tepe (Urartu) 2 numaralı (kadın) iskeletinde ise, uzun kemiklerden (hümerus, femur) Pearson⁴⁹ formülleri ile hesaplanan ortalama boy (153.71) santimetredir. (Tablo X). Orta boylu kadınlar gurubuna girmektedir. Bu ferdin boy'u Sommer'in Suriye kadınları için verdiği boy'a (153.7 santimetre) çok yakındır.⁵⁰

N E T İ C E

Altın-tepe'de bulunmuş olan 2 numaralı uzun kafalı, orta boylu kadın iskeleti, daha ziyade Akdeniz tipinin mütakâmil örneklerinde görülen morfolojik karakterleri taşımaktadır. Bombemsi olan alın dikçe ve glabella zayıftır. Altın-tepe (Urartu) 1 numaralı çok uzun kafalı, uzun boylu erkek iskeleti ise Eurafrican tipin gösterdiği morfolojik karakterleri taşımaktadır. Çok uzun olan calvaria'da alın geriye kaçık ve glabella'nın inkişafı orta derecededir. Akdeniz tipinden daha iptidai olan Eurafrican tip'e Babaköy⁵¹, Tilkitepe⁵², Çatal

⁴⁴ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1079.

⁴⁵ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 1096.

⁴⁶ Martin-Saller. 1957, cilt I, s. 591-595.

⁴⁷ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 785.

⁴⁸ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 785.

⁴⁹ Martin-Saller. 1957, cilt I, s. 595.

⁵⁰ Martin-Saller. 1957, cilt II, s. 783.

⁵¹ Şenyürek, M. S. 1946: A Craniological Study of Copper Age and Hittite Populations of Anatolia. Belleten, cilt V, S. 19, s. 239.

⁵² Şenyürek, M. S. 1946, s. 239.

Höyük⁵³, Büyük Göllücek⁵⁴, Yümüktepe⁵⁵, Şeyh Höyük⁵⁶ iskelelerinde de rastlanmıştır

S U M M A R Y

Altintepe which is 20 kilometers east of Erzincan, was excavated in September 1959, by a group composed of Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Nimet Özgüç, assistant Kutlu Emre, architect Mahmut Akok, photographer Selâhattin Öztartan. In this excavation carried out under auspices of General Directorate of Museum, and Turkish Historical Society.

According to the report of the excavation which was given by the excavators⁵⁷, they have discovered third tomb, 1.50 meters below the surface of ground into the east slope of the Altintepe, 40 meters above the plane. The third tomb consists from three rooms. In the second room, there were standing two coffins. In these coffins they have found human skeletons.

The human skeletons from Altintepe, were brought to us for study, belonging to the end of 8000 and beginning the 7000 B.C.

The material in our possession includes, (see. fig. 1-4.) fragments of one calva and one calvaria, fragments of two lower jaws, one right humerus, fragments of one right two left femurs, and fragments of one right one left tibias. These all parts of skeletons belong two individuals. These skeletons have been numbered as I and 2.

On the calvarias which is some parts missing, the sutures are closed inside and outside. On the lower jaws the third molars have erupted and the long bones the epiphyses have united. The condition

⁵³ Krogman, W. M. 1949: Ancient Cranial Types at Chatal Höyük and Tell al-Judaïdah Syria. From the Late Fifth Millennium B. C. to The Mid-Seventh Century, A. D. Belleten, cilt XIII, S. 51, s. 411 ve Tablo VI.

⁵⁴ Şenyürek, M. S. 1950: Büyük Göllücek'te Bulunan Kalkolitik Çağa ait bir Muharibin İskeletinin tetkiki. A Study of the Skeleton of A Chalcolithic Age Warrior from büyük Göllücek. D. T. C. Fakültesi Dergisi, cilt VIII, S. 3, s. 282.

⁵⁵ Şenyürek, M. S. 1954: A Note On the Long Bones of Chalcolithic Age From Yümüktepe. Belleten, cilt XVIII, S. 72, s. 519.

⁵⁶ Şenyürek, M. S. 1955: A Note on the Long Bones from Şeyh Höyük. Belleten, cilt XIX, S. 74, s. 257.

⁵⁷ Özgüç, T. 1961: Excavations at Altintepe. Belleten, vol. XXV, N. 98, p. 269-280.

of the sutures and third molars indicates that these individuals were adult (number 1 is between 45-50 years of age, and number 2 is between 50-55 years of age). The morphology of the calvarias and long bones suggest that, skeleton number 1 belongs to a male, and skeleton number 2 belongs to a female individuals.

The calva of the female is dolichocranic and the calvaria of the male is hyperdolichocranic according to Garson's classifications⁵⁸. In the basion-bregma height-length index skull number 1 is chamaecran. In the basion-bregma height-breadth index skull number 1 is metriocran, in the middle group. In the porion-bregma height-length index both are orthocran, and in the porion-bregma height-breadth index skull number 1 is akrocran.

Cranial capacities of these individuals, calculated from Pearson's $(524.6 + 0.000266 \times \text{length} \times \text{basion-bregma height})$ formula⁵⁹ skull number 1 is 1240.88 c.c. The cranial capacities, again calculated from Pearson's formula but by using the (porion-bregma height) in the skull number 1 is 1544.23 c.c. and in the skull number 2 is 1293.25 c.c. According to Sarrasin's classification⁶⁰ the cranial capacity of number 1 is in euenkephal category for men, and number 2 is in euenkephal category for women.

The form of both skulls is ovoid, and especially in the crania of the man it is long-ovoid. The forehead of skull number 1 is receding and the glabella is of medium development. In the skull number 2 the forehead is approximately vertical and the glabella is weak. So the skeleton number 2 approaches the Mediterranean type in most of its morphological features, and the skeleton number 1 represents the Eurafrikan type which is more primitive than the Mediterranean type.

The statures calculated from long bones (humerus, femur) of Altuntepe skeletons by Pearson's formulae⁶¹ (Table. IX, X), in the skeleton number 1 is 173.61 centimeters, in tall stature category accepted for men, and in the skeleton number 2 is 153.71 centimeters, in medium category accepted women.

⁵⁸ Hrdlicka. 1952. Practical Anthropometry. p. 212-213.

⁵⁹ Martin-Saller. 1957, vol. I, p. 473.

⁶⁰ Martin-Saller. 1957, vol. I, p. 470.

⁶¹ Martin-Saller. 1957, vol. I, p. 595.

TABLO : I.
KAFATASI ♂

a) Maksimum kafa uzunluğu		200.00
b) Glabella - inion uzunluğu		195.00
c) Glabella - lamda uzunluğu		197.00
ç) Nasion - basion uzunluğu		127.00
d) Maksimum kafa genişliği		136.00?
e) Basion - bregma yüksekliği		132.00
f) I. Calva yüksekliği (glabel. - inion üzerinde maks. yük.)		106.00
g) II. Calva yüksekliği (Bregma'nın glabel. - lamda hattı üzer. yük.)		66.00
ğ) Horizontal kafa çevresi		565.00
h) Nasion - bregma kavsi		135.00
ı) Bregma - lamda kavsi		135.00
i) Lamda - opisthion kavsi		115.00
j) Sol duvar kemiğinin ortalama kalınlığı		6.00
k) Porion - bregma yüksekliği		117.00
Kafa endisi	$\frac{(d \times 100)}{a}$	68.00
Basion - bregma yüksekliği - uzunluk endisi	$\frac{(e \times 100)}{a}$	66.00
Basion - bregma yüksekliği - genişlik endisi	$\frac{(e \times 100)}{d}$	97.05
Calva yükseklik - uzunluk endisi	$\frac{(f \times 100)}{b}$	54.35
Calva yükseklik - uzunluk endisi	$\frac{(g \times 100)}{c}$	33.50
Sajital fronto - parietal endis	$\frac{(ı \times 100)}{h}$	100.00
Sajital parieto - occipital endis	$\frac{(i \times 100)}{ı}$	85.18
Porion - bregma yüksekliği - uzunluk endisi	$\frac{(k \times 100)}{a}$	58.50
Porion - bregma yüksekliği - genişlik endisi	$\frac{(k \times 100)}{d}$	86.02

TABLO : II.

MANDİBLE ♂

a) Alt çene gövdesinin yüksekliği (foramen mentale hizasında)		34.50
b) Alt çene gövdesinin kalınlığı (foramen mentale hizasında)		10.00
c) Kaynak yüksekliği		36.00
Alt çene gövdesinin yükseklik - kalınlık endisi	$\frac{(b \times 100)}{a}$	28.98

TABLO : III

CALVA ♀

a) Maksimum kafa uzunluğu		182.00
b) Glabella - inion uzunluğu		175.00
c) Glabella - lamda uzunluğu		178.50
ç) Maksimum kafa genişliği		134.00
d) Porion - bregma yüksekliği		109.00
e) I. Calva yüksekliği (glabella - inion hattı üzerinde maksimum yükseklik)		104.00
f) II. Calva yüksekliği (Bregma'nın glabella - lamda hattı üzerindeki yüksekliği)		52.00
g) Horizontal kafa çevresi		510.00
ğ) Bregma - lamda kavsi		130.00
h) Lamda - opisthion kavsi		105.00
ı) Duvar kemiğinin ortalama kalınlığı		5.00
Kafa endisi	$\frac{(\zeta \times 100)}{a}$	73.62
Porion - bregma yüksekliği - uzunluk endisi	$\frac{(d \times 100)}{a}$	59.89
Calva yükseklik - uzunluk endisi	$\frac{(e \times 100)}{b}$	59.42
Calva yükseklik - uzunluk endisi	$\frac{(f \times 100)}{c}$	29.13
Sajital parieto - occipital endis	$\frac{(h \times 100)}{\text{ğ}}$	80.76

TABLO : IV.

THE MANDİBLE (Alt çene) ♀

a) Bigonial (iki açı) genişliği	?
b) Alt çene kolunun minimum genişliği	29.00
c) Alt çene gövdesinin yüksekliği (foramen mentale hizasında)	30.00
ç) Alt çene gövdesinin kalınlığı (foramen mentale hizasında)	10.00
d) İki foramen mentale arasındaki mesafe	31.00
e) Alt çene kolu açısı	?
f) Kaynak yüksekliği	25.00
Alt çene gövdesinin yükseklik - kalınlık endisi	$\frac{(ç \times 100)}{c}$ 33.33

TABLO : V.
FEMUR ♂

		Sağ	Sol
a) Maksimum uzunluk (Martin 1)		?	493.00
b) Tabii vaziyette uzunluk (Martin 2)		?	491.00
c) Caput femoris dikey kutur (Martin 18)		?	49.00
ç) Caput femoris sağıtal kutur (Martin 19)		?	?
d) Caput femoris-collum femoris; Uzunluk (Martin 14)		?	83.00
e) Collum femoris: dikey kutur (Martin 15)		?	40. ?
f) Collum femoris sağıtal kutur (Martin 16)		?	?
g) Femürün üst genişliği (Martin 13)		?	113.00
ğ) Diaphysis'in subtrochanteric kısmının ön-arka kutru (Marting)	30.00		33.00
h) Diaphysis'in subtrochanteric kısmının genişliği (Martin 10)	34.00		32.50
ı) Diaphysis'in ortasında ölçülen ön-arka kutur (Martin 6)	34.00		34.00
i) Diaphysis'in ortasında ölçülen genişlik (Martin 7)	30.00		30.00
j) Diaphysis'in ortasında alınan çevre (Martin 8)	103.00		105.00
k) Epicondylus genişliği (Martin 21)	85.00		81.00?
l) Torsion açısı (Martin 28)		?	17° ?
m) Boyun-diaphysis açısı (Martin 29)		?	122°
Uzunluk-kalınlık endisi	$\frac{(j \times 100)}{b}$?	21.38
Kuvvet endisi	$\frac{(1+i \times 100)}{b}$?	13.03
Index platymericus	$\frac{(\ddot{g} \times 100)}{h}$	88.23	101.54
Index plastricus	$\frac{(1 \times 100)}{i}$	113.33	113.33
Caput femoris'in kuvvet endisi	$\frac{(c+\ddot{c} \times 100)}{b}$?	?
Collum femoris'in uzunluk endisi	$\frac{(d \times 100)}{b}$?	16.90
Collum femoris'in kesit endisi	$\frac{(i \times 100)}{e}$?	?
Diaphysis-epicondylus genişlik endisi	$\frac{(i \times 100)}{k}$	35.29	37.04?

TABLO : VI

TİBİA ♂

		Sağ	Sol
a) Maksimum uzunluk (Martin I)		?	?
b) Foramen nitricum hizasında ölçülen ön-arka kutur (Martin 8 a)		28.00	28.00
c) Foramen nitricum hizasında ölçülen genişlik (Martin 9a)		40.00	41.00
ç) Diaphysis'in ortasında ölçülen ön-arka kutur (Martin 8)		24.00	26.00
d) Diaphysis'in ortasında ölçülen genişlik (Martin 9)		33.00	34.00
e) Minimum çevre (Martin 10 b)		?	?
Uzunluk - kalınlık endisi	$\frac{(c \times 100)}{a}$?	?
Index cnemicus	$\frac{(c \times 100)}{b}$	70.00	68.29
Orta endis	$\frac{(d \times 100)}{\text{ç}}$	72.72	76.47

TABLO : VII

HUMERUS ♀

		Sağ
a) Maksimum uzunluk (Martin I)		300.00
b) Minimum çevre (Martin 7)		55.00
Uzunluk - kalınlık endisi	$\frac{(b \times 100)}{a}$	18.33

TABLO : VIII.

FEMUR ♀

Sol

a) Maksimum uzunluk (Martin 1)		414.00
b) Tabii vaziyette uzunluk (Martin 2)		412.00
c) Caput femoris: dikey kutur (Martin 18)		39.50
ç) Caput femoris: sağıtal kutur (Martin 19)		38.00
d) Caput femoris - collum femoris uzunluk (Martin 14)		64.00
e) Collum femoris: dikey kutur (Martin 15)		28.00
f) Collum femoris: sağıtal kutur (Martin 16)		22.00
g) Femur'un üst genişliği (Martin 13)		85.00
ğ) Diaphysis'in subtrochanteric kısmının ön-arka kutru (Martin 9)		23.50
h) Diaphysis'in subtrochanteric kısmının genişliği (Martin 10)		31.00
ı) Diaphysis'in ortasında ölçülen ön-arka kutur (Martin 6)		24.50
i) Diaphysis'in ortasında ölçülen genişlik (Martin 7)		26.00
j) Diaphysis'in ortasında alınan çevre (Martin 8)		80.00
k) Epicondylus genişliği (Martin 21)		52.00?
l) Torsion açısı (Martin 28)		13°
m) Boyun-diaphysis açısı (Martin 29)		119°
Uzunluk-kalınlık endisi	$\frac{(j \times 100)}{b}$	19.42
Kuvvet endisi	$\frac{(i + i \times 100)}{b}$	12.26
Index platymericus	$\frac{(\ddot{g} \times 100)}{h}$	75.80
Index plastricus	$\frac{(i \times 100)}{i}$	92.31
Kaput femoris'in kuvvet endisi	$\frac{(c + \text{ç} \times 100)}{b}$	18.81
Collum femoris'in uzunluk endisi	$\frac{(d \times 100)}{b}$	15.53
Collum femoris'in kesit endisi	$\frac{(f \times 100)}{e}$	78.57
Diaphysis-epicondylus genişlik endisi	$\frac{(i \times 100)}{k}$	50.00

TABLO : IX.

BOY ♂

Formül 1	Boy
$81.306 + 1.880 \text{ Femur}$	173.61

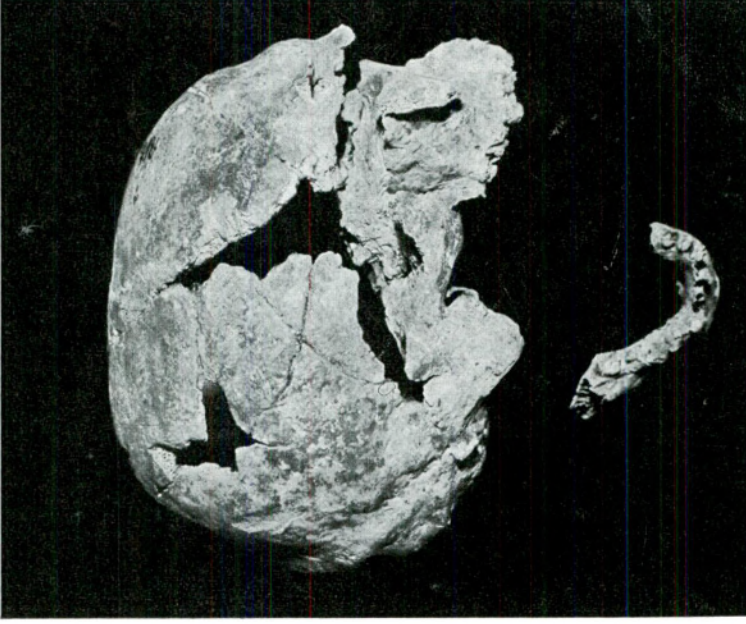
1 Kullanılan Pearson formülü Martin - Saller 1957, cilt I, s. 595. ten alınmıştır. Boy santimetre olarak verilmiştir.

TABLO : X.

BOY ♀

Formül 1	Boy
$71.475 + 2.754 \text{ Humerus}$	154.09
$72.844 + 1.945 \text{ Femur}$	153.37
$67.435 + 1.339 \text{ Femur} + 1.027 \text{ Humerus}$	153.68
Ortalama	153.71

1 Kullanılan Pearson formülleri için bak Martin - Saller, 1957, cilt 1, s. 595. Boy santimetre olarak verilmiştir.

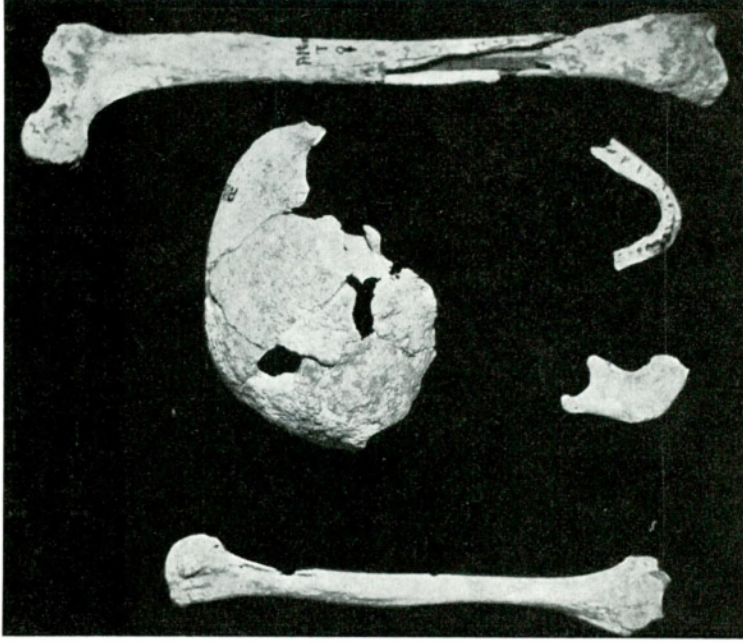
Res. 2 — Altuntepe: Erkek calvariasının yandan görünüşü.

Fig. 2 — Altuntepe: The calvaria of male in norma lateralis.

Res. 1 — Altuntepe: Erkek calvariasının cepheden görünüşü.

Fig. 1 — Altuntepe: The calvaria of male in norma visceral.

Res. 4 — Altuntepe: Kadın iskeletine ait kalmntlar.

Fig. 4 — Altuntepe: The remains of female skeleton.

Res. 3 — Altuntepe: Erkek calvariasının alttan görünüşü ile femur ve tibia'ları.

Fig. 3 — Altuntepe: The calvaria of male in norma basilaris and femures and tibiae.

ISSIZ BİR ADACIĞIN KOYNUNDA UYUYAN ANTİK ŞEHİR
KEDRAI (CEDRAE)

Doç. Dr. MÜKERREM ANABOLU

1963 yılı Eylül ayının sonlarına doğru yapmakta olduğumuz bir Batı - Güneybatı Anadolu inceleme gezisi sırasında küçük bir Karia şehri olan Kedrai (Cedrae) yı da ziyaret edip çalışma yapmak imkânını bulduk. Yazıma başlamazdan önce bize bu imkânı başışlayan İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dekanına ve Profesörler Kurulu üyelerine ve bu yazının Belleten sayfalarına girmesini sağlayan Türk Tarih Kurumu idarecilerine teşekkür etmeği kendime bir borç bilirim.

Heyetimiz, ikisi öğretim üyesi, üçü öğretim üyesi yardımcısı ve sekizi de mimarlık öğrencisi olmak üzere onüç kişiden müteşekkildi ve kara yoluyla seyahat ediyorduk. Lâkin tabiatıyla adaya deniz vasıtasıyla gidildi.

Motörümüz antik devirde Keramos körfezi (κεραμειος κόλπος) (Sinus ceramicus) adını taşımış olan bugün ise Kerme veya Gökova (ecnebî seyahatnamelerinde Djova veya Diova) adıyla anılan körfezin hakikaten gök (mavi) olan sularının üzerinde kayarken körfezin Batı bitimindeki Akyaka bucağını hareket noktası olarak almakta göstermiş olduğumuz isabeti düşünüyorduk. Eğer biz de, bizden önce birçok başkalarının yapmış olduğu gibi, Bodrum'dan hareket etmiş olsaydık yola pek fazla zaman verecek, adada geceleyemeyeceğimizden çalışmağa imkân bulamayacaktık.

Kedrai veya Sedre (Cedrae) şehrinin yıkıları, halen oralıların da "Sedre adası" veya "Karaada" adıyla andıkları kıyıya çok yakın, ıssız bir adacığın üzerindedir. 800 m. lik bir uzunluğa malik olan bu adacık da kendisine nisbetle daha Kuzeyde bulunan ve daha küçük olan iki başka adacıkla beraber takımadalar teşkil etmektedir¹.

¹ Bu takımadaların mevkii İngilizlerin Admiralty haritalarının 1533 tarihli nüshasında gayet güzel bir şekilde gösterilmiştir. Üç adacıktan bina kalıntısı ihtiva eden iki tanesi Mediterranean Pilot, IV (1918) s. 339'da Ch. Diehl ve G. Cousin, Villes Inconnues du Golfe Céramique, Kedrai et Idyma, BCH. X (1886) s. 423 - 428; G. Guidi, Viaggio di Esplorazione in Caria, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 378 - 385'de gösterilmiş ve anlatılmıştır. G. Guidi (adı zikrolunan makale, Ann. IV - V

(Res. 1 Gökova körfezi. Sedre adasıyla onun Kuzeyinde yer alan iki adacığın mevkii.)

Lâkin Kedreai veya Sedre (Cedrae) şehri kuruluşundan terkölunüşuna kadar hep bu adacığın üzerinde kalmış değildir. En parlak zamanlarını yaşamış olduğunu yapılarından ve kitabelerinden² anlamakta olduğumuz helenistik devirde ve Roma devrinde kıyıya, sonraları Bizanslılar zamanında ise kuzeyinde yer alan ikinci küçük adacığa taşmıştır (Res. 2 Sedre adasının Kuzeyinde bulunup üzerinde Bizans devri kalıntıları ihtiva eden ikinci adacık. Arka plânda Sedre adası görünmekte). XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Kedreai kalıntılarını ziyaret etmiş olan Ch. Diehl ile G. Cousin'in³, Ch. Diehl ile G. Deschamps'ın⁴ ve G. Guidi'nin⁵ seyahatnamelerinde bu iki ada "Şehiroğlu adası" ve "Şehir adası" olarak geçer. 1954 yılı Haziran ayında burasını ziyaret etmiş olan G. E. Bean ile J. M. Cook⁶ ise şimdi olduğu gibi "Sedre adası" "Cedrae" adını kullanmışlardır. Anlaşılan "Şehiroğlu adası" "Şehir adası" adları o yıllarda da artık kullanılmaz olmuştu. Bütün bu adların arasında halen en fazla tanınanı "Sedre adası" adıdır ve Kuzeyinde bulunan ikinci adacık için de özel bir ad mevcut değildir.

(1921 - 1922) s. 384 - 385) ve G. E. Bean ve J. M. Cook (The Carian Coast, III. BSA. LII (1957) s. 64 - 65) karada bulunan kalıntıların tarifini de yaparlar. Ayrıca Philippson, Petermann's Mitt. Erg. - Heft, s. 183, 87, lev. 6'ya da bakılabilir.

² Ch. Diehl ve G. Cousin, Villes Inconnues du Golfe Ceramique: Kedreai et Idyma, BCH. X (1886) s. 425 - 428; G. Cousin ve G. Deschamps, Voyage en Asie Mineure, BCH. XVIII (1894) s. 27 - 30; Ch. Michel, Recueil d'Inscriptions Grecques, s. 872 no. 1305; A. Maiuri, Nuove Iscrizioni dalla Caria, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 478 - 480 no. 31 - 33; G. E. Bean ve J. M. Cook, III, BSA. LII (1957) s. 76 - 77 no. 6. Kitabeler daha ziyade dor lehçesini göstermektedirler. Tapınak da dor nizamındadır. Bu çok normaldir. Zira Kedreai Rhodos'a ait olan bir demosun markarı idi. Küçük Asya üzerindeki Rhodos hâkimiyetine eski yazarlar genel olarak Peraia (ἡ πέραια) adını vermişlerdir. Lâkin bu ad resmî olarak Peran (τὸ περαν) idi. M. Ö. IV. yüzyılın ortasında Rhodos'lular Knidos'tan Kaunos'a kadar uzanan kıyıyla Megiste adasını, M. Ö. II. yüzyılın ikinci yarısında da Telmessos körfezindeki Daedala'yı aldılar ve buraların ahalisine Rhodos vatandaşlığı hakkını verdiler (D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, c. II, s. 878 - 879 not. 72).

³ Ch. Diehl ve G. Cousin, adı geçen makale, BCH. X (1886) s. 423.

⁴ Ch. Diehl ve G. Deschamps, Voyage en Asie Mineure, BCH. XVIII (1894) s. 27 no. 6.

⁵ G. Guidi, adı geçen makale, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 379.

⁶ G. E. Bean ve J. M. Cook, adı geçen makale, BSA. LII (1957) s. 64 - 65.

Öğrendiğimize göre Kedreai (Cedrae) şehri adını sedir ağacı (*κέδρος*) (*juniperus excedrus*) ndan almıştır⁷. Bu mıntıkada sedir ağacının o zamanlar mebzul olduğu muhakkaktır. Bugün ise yabani zeytin ağacı ekseriyeti teşkil etmektedir.

Kedreai şehrinin adı en eski Yunan kaynaklarında bile zikredilmektedir⁸. Tarihçesi hakkında bunlardan ve kitabelerden çıkarılma birtakım malûmat⁹ vardır. Lâkin kalıntılar ilim dünyası tarafından hemen tanınmamışlardır. Ancak 1885 yılında Ch. Diehl ile G. Cousin bulmuş oldukları bir kitabenin yardımıyla ziyaret etmiş oldukları bu yıkıların Kedreai yıkıları olduğunu tesbit edebilmişlerdir¹⁰. 1920'de

⁷ Kedreai makalesi (Bürchner), PW. RE. XI (1922) s. 111 - 112.

⁸ Hekataios (K. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, I, s. 16 no. 234); Xenophon, *Hellenica*, II, 1, 15.

⁹ Miletos'lu Hekataios'da Kedreai adı geçmekte olduğuna göre (K. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, I, s. 16 no. 234) şehir M. Ö. VI. yüzyılda mevcuttu. Kedreai M. Ö. 454 - 428 yılları arasında Karia Birliğine dahildi (C. I. A. I. 237, 239). Sonraları Kedreai Attik - Delos Deniz Birliğine de dahil olmuştu ve buna yıllık 3000 drahmi aidat veriyordu (Köhler, *Urkunden zur Geschichte des delischen attischen Bundes*, Abh. Akad. Berl. (1870) s. 188). M. Ö. 439'da aidat miktarının 2000 drahmiye düşmüş olduğu tesbit olunuyor (Pedroli'nin makalesi, *Stori di Storia Antica*, I. s. 181; Köhler, aynı makale, s. 127). Kedreai Atina'ya sonuna kadar sadık kalmıştır (Xenophon, *Hellenica*, II, 1, 15). M. Ö. 406, Kedreai için felâketli bir yıldır. Şehir Lysandros'un muhasarasına dayanamamış, zaptolunmuş ve ahalisi esir pazarlarında satılmıştır. Bundan sonra Kedreai eski parlak günlerine bir daha kavuşamamıştır. Anlaşıldığına göre Xenophon'un zamanında Kedreai'da şehrin esas sakinlerinden başka bir miktar Karyalı da vardı. Zira Xenophon ahali için Kedreai *μειζοβαρβαροι* demektedir (Xenophon, *Hellenica*, II, 1, 15). Ada M.Ö. II. yüzyılda tam manasıyla Rodos hakimiyetine girmiştir ve bu hakimiyet dinde de kendisini göstermekte gecikmemiştir. Kedreai'da M. Ö. II. ve I. yüzyıllarda iki önemli kült olan Apollon Pythios (Πυθιος) kültüyle Apollon Kedreus (Κεδρεύς) kültü aynı rahibin idaresi altındaydı. M.Ö. 170'de Rodos Peraia'sının strategosu olan önemli bir şahsiyet aynı zamanda her iki kültü birden idare etmekteydi (A. Maiuri, *Nuove Iscrizione dalla Caria*, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 479; Aynı kitabe ilâveleriyle SEG. IV, 178'de de var. P. M. Fraser ve G. E. Bean, *The Rhodian Peraea and the Islands*, Oxford, 1954, s. 45 no. 42'ye de bak). Kitabelerden öğrendiğimize göre M. Ö. II. yüzyılda yaşamış olan Rhodos'lu heykeltıraş Simias burada çalışmıştır ve aynı yüzyılda Kedreai'lılar birtakım oyunlar tertip etmişlerdir (Ch. Diehl ve G. Cousin, adı verilmiş olan makale, BCH. X (1886) s. 424 - 426 no. 2). M. S. I. yüzyılda Kedreai'lılar imparator Vespasianus'a bir şeref payesi de vermişlerdir (G. Cousin ve G. Deschamps, *Voyage en Asie Mineure*, BCH. XVII (1894) s. 30 no. 8).

¹⁰ Ch. Diehl ve G. Cousin, *Villes Inconnues du Golfe Ceramique; Kedreai et Idyma*, BCH. X (1886) s. 426 - 428 no. 3.

burasını ziyaret etmiş olan İtalyan heyetinden G. Guidi kalıntılarının etraflı bir tarifini yapmış¹¹, A. Maiuri de üç yeni kitabeyi çözülmüş şekliyle neşretmiştir¹². G. E. Bean ile J. M. Cook'un 1954 yılındaki ziyaretleri bilinen kitabelere bir yenisini ilâve etmiştir¹³. Biz, bunlara ilâveten, bol mikyasta fotoğraf çektik ve rölöve yaptık. Bununla beraber ada hâlâ esaslı bir şekilde taranmış değildir.

Kedreai şehrinin yıkılarını üzerinde taşımakta olan esas ada ortasında bulunan bir isthmos'la iki kısma ayrılmış. Yıkılar bunun Doğu tarafında ve yuvarlak bir plâna malik olan bir tepenin üzerinde yer alıyolar. Adanın çorak olan Batı tarafında yapı kalıntısına rastlanmıyor¹⁴. Karada ve Kedreai kalıntılarının tam karşısına isabet eden kıyıda aynı devre ve müteakip devirlere ait olan kalıntılar var¹⁵ (Res. 3 Kıyıda bulunan fakat Kedreai şehrine ait olan surlar). Şehrin nekropolisi Romalılar devrinde daha çok bu tarafa yayılmış.

Helenistik devir, yapıların ekserîsinin ait olduğu devir. Romalılar ve Bizanslılar devrinde de Kedreai oldukça büyük bir şehir olmakta devam ediyor. Lâkin ağırlık merkezi değişmiş, Kuzeyde bulunan ikinci adacığa geçmiş. Esas adadaki yıkıların Kedreai şehrinin kalesinin, din ve idare merkezinin yıkıları olduğu muhakkak. Lâkin ikametgâh izine rastlanamadığından klâsik devir Kedreai şehrinin hakiki yerini gene de kazılar belli edecek.

Adada isthmos'un Kuzeyinde çok mahfuz bir koy var. Lâkin sular çok sığ olduğundan burası liman olarak kullanılmamış (Res. 4 Sedre adasında isthmos'un Kuzeyinde bulunan koy), o zamanın gemileri daha ziyade kalenin Kuzey tarafına yanaşıp demir atmağı tercih etmişler. Nitekim eski limanın kalıntıları burada suların altında gayet belirli bir şekilde gözükmekte (Res. 5-8 Eski limanın kalıntıları). Bu kalıntılar tabiatıyla arkalarında bulunan surlar ve tesislerle de bağlanıyorlar. Kedreai agorası uzaklarda olmamalı. Zaten biz hemen

¹¹ G. Guidi, Viaggio di Esplorazione in Caria, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 378 - 385 metin, Res. 40 - 42 fotoğraflar, Res. 43 mezar binasının plânı.

¹² A. Maiuri, Nuove Iscrizioni dalla Caria, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 478 - 480 no. 31 - 33.

¹³ G. E. Bean ve J. M. Cook, The Carian Coast, III, BSA. LII (1957) s. 76 - 77 no. 6.

¹⁴ Admiralty haritası burasının etrafını da Kiklop duvarlarıyla çevrili olarak göstermiş.

¹⁵ Biz, kendimiz, kıyıya çıkarak araştırma yapmadık. Bunun için buradaki kalıntılar hakkında G. Guidi ile G. E. Bean ve J. M. Cook'tan fazla bilgi verebilecek vaziyette değiliz. Şehrin giriş kapısının bu tarafta olduğu anlaşılıyor.

kıyıda ve kumların içerisine gömülü vaziyette bazı mimarî parçalarıyla az ilerisinde çok güzel ve muntazam bir işçilik gösteren bir duvara rastladık (Res. 9 Kumların içerisine gömülü vaziyette duran postament'la attik-iyon tarzındaki sütun kaidesi). Bu parçalarla tipik bir M. Ö. IV. yüzyıl işçiliği gösteren bu duvarın agoraya ait olmaları çok mümkün. Bizden önce burasını ziyaret etmiş olanlardan Ch. Diehl ve G. Cousin burasını agora olarak kabul etmişler¹⁶. G. Guidi de aynı duvarı uzun uzun tarif ediyor, fotoğrafını veriyor ve aynı yerde başsız bir Hermes heykelinin bulunduğundan da bahsediyor¹⁷. Lâkin bugün bundan eser yok.

Antik Kedreai şehri gayet muhkem olan surlarla çevrilmiş. Esas itibariyle kıyıyı takip eden ve isthmos'un hizasına gelince de kıyından ayrılıp Güney tarafındaki kıyıya geçen surlar ortalama olarak 350 m. uzunlukta (Res. 10 Surlardan bir parça). Burçlar kare plân üzerinde yükseliyorlar. Bunlar adanın Doğu tarafında daha itinalı bir işçiliğe malik. Ayrıca adanın Güneyinde dört kademeli bir kaidenin üzerine oturmuş olan anıtsal bir burç var ki helenistik devir işçiliğinin en güzel örneklerinden birisi olarak kabul edilebilir (Res. 11, 12 Anıtsal burcun deniz tarafından alınmış olan iki fotoğrafı, Res. 13, 14 Anıtsal burcun rölövesi). Bunun zemin katı oldukça yüksek bir seviyeye kadar ayakta kalmış (Res. 15 Anıtsal burcun Güneydoğu köşesinden bir görünüş). Batı cephesindeki mazgal da hiç bozulmamış (Res. 16 Anıtsal burcun Batı cephesinde bulunan mazgal. İçeriden dışarıya bakış, Res. 17 Anıtsal burcun Batı cephesinde bulunan mazgalın rölövesi). Burç, genişlikleri aynı olan taş sıralarından yapılmış. Uzunlukları çeşitli olan blokların yüzeyleri bossage'lı. Cephe nihayetini teşkil eden keskin kenarlar kendilerine paralel giden pervazlarla büsbütün tebarüz ettirilmiş.

Kedreai surlarının, çok daha geç devirde inşa edilmiş oldukları işçiliklerinden belli olan kısımları da var (Res. 18, 19 Geç devre ait olan burç kalıntıları).

Surlardan ayrılıp ta adanın içerilerine doğru giderken bir takım başka duvarlar da karşımıza çıkmakta. Lâkin kazı yapmadıkça bunların hangi binalarla ilgili olabileceklerini kestirmek mümkün olmuyor (Res. 20, 21 iki ayrı muntazam duvar kalıntısı).

¹⁶ Ch. Diehl ve G. Cousin, *Villes Inconnues du Golfe Ceramique: Kedreai et Idyma*, BCH. X (1886) s. 424.

¹⁷ G. Guidi, *Viaggio di Esplorazione in Caria*, Ann. IV-V (1921-1922) s. 384.

Kedreai kalıntıları arasında elemanlarının birçoğunu tesbit etmiş olduğumuz dor tapınağıyla tepenin Kuzey yamacında ve oldukça yüksek bir seviyede yer almakta olan tiyatro, en önemlileri.

Dor tapınağı, özel bir surette hazırlanmış olan bir terasın üzerinde ve kendisine ait olan kutsal bir sahanın ortasında yer almakta. Kutsal sahanın çevre duvarı arazinin üzerinde büyük bir rahatlıkla takip edilebiliyor. Sonradan kiliseye çevrilmiş olduğu aşikâr bir surette görülen tapınağın plânı kazı yapılmadıkça tam mânasıyla anlaşılamıyor (Res. 22 Tapınak sahasındaki duvarları gösterir plân).

Tapınağın çevre duvarı farklı uzunluklardaki dikdörtgen bloklardan yapılmış. Bunların yüzeyleri bossage'lı. Derzler esas itibariyle düşey istikamette iseler de bazı yerlerde şakulden ayrılıyorlar (Res. 23-25 Tapınağın peribolos duvarı).

Kutsal sahadaki giriş kapılarının eşikleri ve yan söğeleri in situ olarak yerlerinde duruyorlar (Res. 26 Kutsal sahadaki kapılardan birisi, Res. 27 Plânda A, B, C harfleriyle gösterilmiş olan kapı detayları, Res. 28 başka bir kapı ve önünde tapınağa ait olan bir triglif frizi bloku).

Tapınak sahasında temel duvarlarından başka birtakım mimarî elemanlar, kitabeler, sunaklar ve üzerleri dekoratif kabartmalarla süslü olan bazı geç devir parçalar da yığılı duruyorlar.

Bir takım kaideler var (Res. 29 - 30 Kaideler). Hakikî yerleri belli değil.

Yekpare sütun gövdesi kullanılmamış olduğundan trommel'ler mevcut (Res. 31, 32 Trommel'ler, Res. 33 ve 40 Trommellerden bazılarının rölöveleri).

Sütun gövdelerindeki yivlerin biçimi ve triglif frizi dor nizamının en belirli işaretleri. Triglif frizinin işçiliği sade. Metoplar da kabartmalarla süslenmiş değil (Res 34 Triglif frizi, Res 35 Triglif frizinin rölövesi)

Köşe sütununa mahsus olan yürek biçimindeki trommel bilhassa ilgi çekici (Res 36, 37 Köşe sütununa ait olan trommel, Res 38 Yürek biçiminde bir plâna malik olan köşe trommel'inin rölövesi).

Başlığa benzer bir elemandan başka üzerlerinde silmeler ihtiva eden birtakım mimarî parçalar da var (Res. 39 Başlık (?), Res. 40 Birtakım mimarî parçaların rölöveleri). Lâkin bu sonuncuların nerelelere ait olmuş oldukları pek belli olmuyor. Yerlerde herhalde daha

geç devirlere ait olmaları gereken künk parçalarına rastlanıyor (Res. 41 Künk parçaları).

Kitabeler okunamayacak kadar çok tahrip görmüşler. Ch. Diehl ile G. Cousin'in burasını ziyaret etmiş oldukları sırada bunların çok daha iyi vaziyette olmuş olmaları beklenir (Res. 42 - 44 Kitabeler).

Silindir biçiminde üç tane sunak var. Bunlardan iki tanesi üzerlerinde bukranion ve askı (guirlande) motifi taşıyorlar (Res. 45 Bukranion ve askı (guirlande) motifli sunaklardan birisi, Res. 46 Aynı sunağın rölövesi, Res. 47 Bukranion ve askı (guirlande) motifli sunaklardan daha fazla tahrip görmüş olan ikincisi, Res. 48 Aynı sunağın rölövesi). Üçüncüsü büyük bir yılan kabartmasıyla süslü (Res. 49 Yılan kabartmalı sunak, Res. 50 Aynı sunağın rölövesi). Bilindiği gibi bukranion ve askı (guirlande) sunaklarda her zaman görülen bir motif. Yılan ise Yunan mitolojisine göre tanrılardan bilhassa Apollon'la ilgili kutsal bir hayvan, Zaten bütün tahminler bu tapınağın Kedreai'in baş tanrısı olan ve Kedreai'da aynı zamanda Apollon Kedricus (κεδρείου) adıyla anılmakta olan Apollon Pythios (πυθίος) a ithaf olunmuş bir tapınak olduğu merkezinde¹⁸.

Tapınağın Hristiyanlık devrinde kilise olarak kullanılmış olduğunu gösterir delil de çok. Üzerlerinde Hz. İsa'nın monogramıyla haç ihtiva eden parçalar bunların en ileri gelenleri (Res. 51 Üzerinde Hz. İsa'nın monogramını ihtiva eden parça, Res. 52 Aynı parçanın bir ucu olması muhtemel olan bir taş kırığı, Res. 53 üzerinde haç ihtiva eden parça).

Ayrıca küçük bir hücre (niche) nin üst kısmını teşkil etmekte olan bir blok var ki parçalara ayrılmış olmasına rağmen dış yüzeyindeki asma dalları, asma yaprakları ve üzüm salkımları kabartmaları yüzünden ilgi çekici olmaktan geri kalmıyor. Burada klâsik rinceau motifinin bizanslılaşmış olan şeklini görüyoruz (Res. 54 - 57 Üzerinde asma dalları, asma yaprakları ve üzüm salkımları ihtiva eden blokun parçaları). Bu blok kilise binasının bünyesindeki herhangi bir hücre (niche) ye ait olabileceği gibi doğrudan doğruya bir vaaz kürsüsü

¹⁸ İtalyanlar tarafından bulunmuş olan kitabelerden iki tanesi bize bu bilgiyi veriyor (A. Maiuri, Nuove Iscrizioni dalla Caria, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 478 - 480 no. 31 ve 33. 33 no. lu kitabe Peraea s. 45 no. 42 olarak tekrar neşredilmiştir). G. E. Bean ve J. M. Cook tarafından kıyıdaki nekropoliste bulunan kitabe de aynı hususu teyid etmektedir. (G. E. Bean ve J. M. Cook, The Carian Coast, III, BSA. LII (1957) s. 76, 77 no. 6).

(ambone) ne de ait olabilir. Bu ikinci ihtimal akla daha yakın gelmekte.

Kedreai tiyatrosu halen yabancı zeytin ağaçlarıyla kaplanmış vaziyette (Res. 58 - 60. Yabancı zeytin ağaçlarıyla kaplanmış vaziyetteki tiyatro). Yapı, Kedreai'nin diğer yapıları gibi, mahallî kalker ve konglomera bloklarından inşa edilmiş. Bunun az ötesinde aynı cinsten olan büyük bir kaya kütleli yer almakta. Tiyatronun arka kısmında bulunan ve yer yer cavea duvarına bağlanan duvarlar da aynı cins taştan (Res. 61. Dikdörtgen bloklardan inşa edilmiş olan duvar, Res. 62 Poligonal teknikte inşa edilmiş olan duvar).

Cavea kısmı oldukça iyi vaziyette kalmış (Res. 63 Cavea'nın dışarıdan görünüşü). Orkestra kısmı belirli bir yüksekliğe kadar yıkıntılarla dolmuş olduğundan orkestranın zemininden başlamak suretiyle cavea'nın yukarısına kadar kaç adet oturma kademesi sırasının mevcut olduğunu tesbit etmek mümkün olmuyor¹⁹. Bununla beraber bu yapının Kedreai gibi ufak bir şehir için bir hayli büyük bir yapı olduğu belli. Lâkin buna hiç şaşmamak gerek. Zaman zaman oyunlar tertip etmekte olan bu şehir muhtemelen tiyatrosu için bu kadar büyük bir kalabalık bulabiliyordu²⁰.

Tiyatro yarım daireden epeyce büyük olan at nalı şeklindeki bir plâna malik (Res. 64 Tiyatronun Cavea kısmının ve onun arkasında yer almakta olan duvarların plâni). Sekiz merdiven Cavea'yı genişlikleri eşit olmayan dokuz cunei'ye ayırmakta. Taşlar yerlerinden oynamış olduklarından merdivenlerin genişliklerini tam olarak ölçmeğe imkân olmuyor. Diazoma mevcut değil. Oturma kademelerini meydana getirmekte olan taş bloklarının uzunlukları çok farklı. Rastgele bir yer seçip ölçtükte 1,25 m., 0,64 m., 1,48 m. gibi uzunluklar buluruz. Derinlikler de 0,80 m., 0,85 m., 0,95 m. arasında oynuyorlar. Oturma kademelerinin üzerinde oturmağa ve ayak koymağa mahsus olan kısımlar birer çizgiyle birbirlerinden ayrılmışlar, ayak koymağa

¹⁹ Cavea'nın dış duvarı muntazam bir daire yayı vaziyetinde eğil. Bu sebepten cavea'nın her tarafındaki oturma kademeleri sırası sayısı da eşit değil. Sağ tarafta toprak seviyesinin üzerinde 13, ortada 15, sol tarafta ise 14 oturma kademesi sırası sayılabiliyor.

²⁰ Ch. Diehl ve G. Cousin, adı zikrolunmuş olan makale, BCH. X (1886) s. 424 - 426 no. 2'den çıkarmakta olduğumuz neticeye göre.

mahsus olan kısımlar çukurlatılmışlar (Res. 65 Oturma kademeleri, Res. 66 Oturma kademelerinin profili).

Tiyatronun çevresi 120 m. kadar. Plânda simetri ekseninin iki tarafında birbirlerine göre simetrik olmayan parados duvarları çok itinalı bir işçilik gösteriyorlar (Res 67 Sağ taraftaki parados duvarının dışarıdan ve köşeden görünüşü, Res. 68 Aynı duvarın rölövesi, Res. 69 Sağ taraftaki parados duvarının dışarıdan ve tam karşıdan görünüşü). Sağ taraftaki parados duvarındaki taş bloklarının uçları itinalı bir surette birbirlerinin içerisine yerleşip güzel bir örnek meydana getiriyorlar (Res. 70 Sağ taraftaki parados duvarının içeriden görünüşü). Sol taraftaki parados duvarının işçiliği de temiz (Res. 71 Sol taraftaki parados duvarının dışarıdan görünüşü, Res. 72 Aynı duvarın aynı cephesinden bir detay). Lâkin iç tarafında böyle bir örnek meydana getirmiyor (Res. 73 Sol taraftaki parados duvarının içeriden görünüşü). Parados duvarlarının uzunluğu 10, 50 m.

Skene kısmı tamamiyle toprağın altındaysa da birtakım kalıntılar burada bir porticus post scaenam'ın mevcut olduğunda şüpheye yer bırakmıyorlar (Res. 74 İki tarafında iki yarım sütun ihtiva eden küçük paye, Res. 75 Postament). Lâkin bu kısmın teferruatı hakkında bilgi edinebilmek için muhakkak kazı yapmak gerekmektedir.

Adadaki kalıntıların arasında dolaştıkça birtakım başka parçalara da rastlanıyor. Meselâ geç devre ait olduğu pek belli olan küçük bir iyon başlığı bunların arasında (Res. 76 Küçük iyon başlığı).

Kilise olmaları muhtemel olan küçük yapılar var (Res. 77 Geç devir yapısı, Res. 78 Aynı yapının içeriden görünüşü). Mahiyetleri pek anlaşılamayan yapılar var (Res. 79, 80 Geç devir yapıları). Üzerlerinin beşik tonozla örtülmüş olduğu belli olan yapılar göze çarpmakta (Res. 81, 82 Üzerlerinin beşik tonozla örtülmüş olduğu anlaşılabilir yapılar). Ve nihayet içerileri kırmızımsıtrak renkteki bir harçla sıvanmış olan sarnıçlar var (Res. 83 Sarnıç).

Yerlerde helenistik devir ve Roma devri keramiği (terra sigillata) fragment'ları mevcut. G. E. Bean ile J. M. Cook makalelerinde siyah vernikli fragment'lar bulmuş olduklarını söylüyorlar²¹. Lâkin biz bu cins fragment'a rastlamadık. Zira onların dedikleri gibi klâsik devir sonrası tabakaları daha önceki devir tabakalarının üzerlerini örtmüşler ve bunları daha zor bulunur bir hale getirmişler.

²¹ G. E. Bean ve J. M. Cook, The Carian Coast, III, BSA, LII (1957) s. 64.

Kedreai sikkesi de tanımıyoruz. Zaten müzelerde ve koleksiyonlarda böyle bir sikke mevcut olmadığı gibi bizden önce burasını ziyaret etmiş olanlar da sikke bulamamışlar. İhtimal şehir kendi adına para basmıyordu.

Sedre adasının Kuzeyindeki ikinci küçük adacığa gelince:

Biz, vaktimizin darlığından ötürü, çalışmalarımızı asıl Sedre adasına teksif ettik ve bu ikinci adacığa gitmedik. Sadece ben, motörle adacığın etrafını dolaştım ve İtalyanlar tarafından etraflı bir surette incelenmiş olan kiliseleri uzaktan gördüm ve fotoğraflarını çektim²². (Res. 84 Sedre adasının Kuzeyinde bulunan ikinci adacığın üzerinde yer alan kiliselerin uzaktan görünüşü, Res. 85 - 87 Kiliselerden fotoğraflar). Bu sırada su seviyesinden birkaç metre kadar yüksek olan kalyak kıyıda, su seviyesinde, insan eliyle yontulmak suretiyle açılmış olduğu pek belli olan bir girintiyle karşılaştım. İçerisine küçük bir gemi alabilecek bir büyüklükte olan bu girinti bende bir tersane intibamı uyandırdı (Res. 88 Tersane (?). Bir kıyı şehri olan ve sedir ağacının bolluğundan adımı bile bu ağaçtan almış bulunan Kedreai'in ve bunun Romalılar ve Bizanslılar devrinde bir parçasını teşkil etmiş olan ikinci adacığın böyle bir tersaneye malik olmasından daha normal birşey yok. Zannımca bu husus aydınlatılmağa değer.

Son olarak şu sözleri de ilâve edeyim:

Biz, Kedreai'da, bir inceleme gezisi süresinin ve imkânlarının müsaadesi nisbetinde kaldık ve çalışmalar yaptık. Bu çalışmaların ileride yapılacak olan çalışmalara bir önçalışma olmaktan başka bir iddiaları yoktur. Karia'nın en eski şehirlerinden birisi olan ve bilhassa oldukça eski bir tarihte inşa edilmiş bulunduğu anlaşılan tiyatrosu sebebiyle dikkati çeken Kedreai şehrinin kalıntıları esaslı ve etraflı bir şekilde araştırılmalıdır. Böyle bir araştırma yapıldıkta meselâ limanın etrafında, agorada, tapınak ve tiyatrodaki kazılar yapmak uygun olur. Kıyıdağı nekropolisteki mezarların kazılması da bilgi ufkumuzu çok genişletecektir. Kuzeyde bulunan ikinci adacığın üzerinde daha fazla durulmalıdır. Ben, şahsen, Türk Tarih Kurumu'nun bu son derece ilgi çekici olan köşeyle daha yakından ilgilenmesini temenni eder ve böyle bir çalışma yaptırdığı takdirde bana da ödev verirse burada çalışmaktan büyük bir zevk duyacağımı bildiririm.

²² G. Guidi, Viaggio di Esplorazione in Caria, Ann. IV - V (1921 - 1922) s. 379 - 380.

KEDREAÏ (CEDRAE)

Nous avons eu la possibilité de visiter une petite ville carienne, qui s'appelle Kedraei (Cedrae) vers la fin du mois de Septembre 1963. Notre mission comprenait deux membres du corps enseignement, trois assistants et huit étudiants de la Faculté d'Architecture de l'Université Technique d'Istanbul.

Les ruines de la ville se trouvent dans une île inhabitée du Golfe Céramique (Aujourd'hui Kerme ou Gökova Körfezi) qui est dit "Sedre adası" ou "Karaada". Cette île et les deux îlots au Nord forment un archipel. Aussi l'un de ces îlots porte-t-il quelques restes tandis que l'autre est vide.

Les savants comme Ch. Diehl et G. Cousin, A. Maiuri et G. Guidi, G. E. Bean et J. M. Cook ont visité ces lieux et nous ont apporté des précieux renseignements. Nous avons fait en supplément une riche documentation photographique et des relevés.

Les ruines de Kedraei se placent sur une petite colline à l'Est de l'île. Au Nord de l'emplacement on peut voir les restes de l'ancien port sous les eaux, et, il est permis de situer l'agora derrière.

Les murs de la ville ont un aspect bien appareillé et fortifié au Sud et à l'Est. Toujours au Sud, figure une tour monumentale dont les relevés sont faits par nous. Toutes ces constructions portent les caractéristiques de l'époque hellénistique.

Parmi les ruines, les restes d'un temple dorique dont plusieurs éléments sont conservés, et, un théâtre sensiblement asymétrique, s'imposent le plus. Il est bien probable que le temple soit dédié à Apollon Pythios (Πυθίος) appelé aussi Apollon Kedrieus (Κεδρίεως). Suivant quelques fragments qui se trouvent encore par terre, on peut suggérer la transformation du sanctuaire païen en un lieu de culte chrétien.

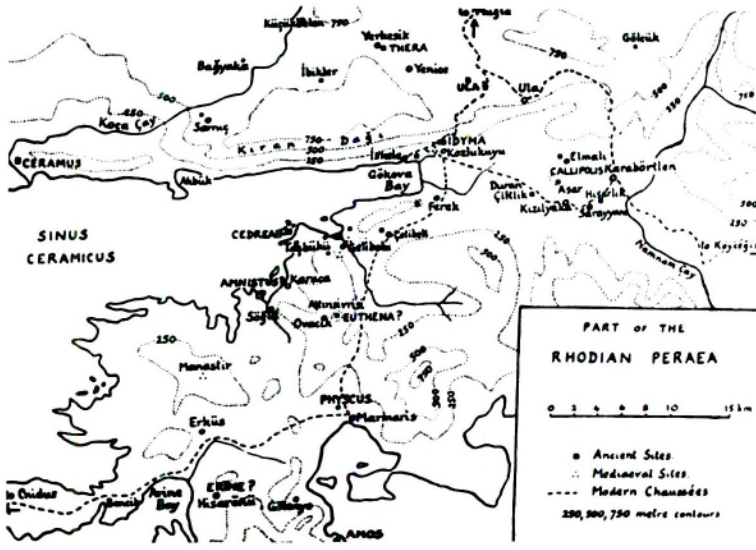
Le cavea du théâtre présente un assez bon état de conservation. Par l'interprétation de quelques éléments d'architecture on arrive aussi à conclure de la présence d'un "porticus post scaenam".

En outre on peut signaler l'existence de bâtiments d'époques tardives.

Enfin le second îlot présente les restes de constructions comprenant probablement deux églises et un arsenal (?); ce qui nous montre bien l'importance de l'îlot à l'époque byzantine.

Nous regrettons de n'avoir pu visiter la nécropole sur la rive et cet îlot qui méritent pourtant des études sérieuses.

Nous voudrions bien continuer nos recherches autant que les possibilités financières nous permettent.

1

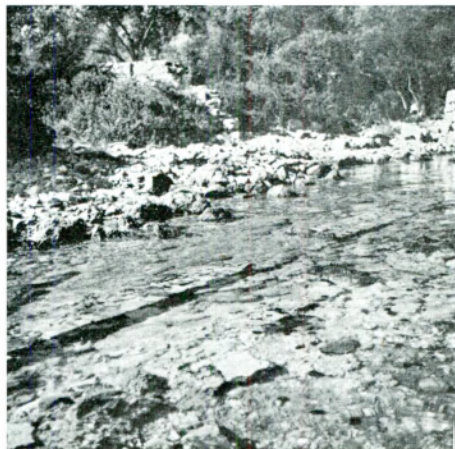
2

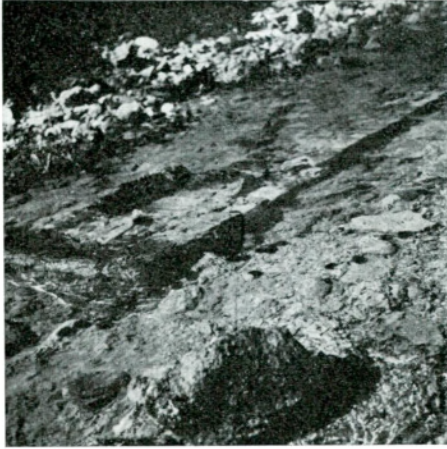
3

4

5

6

7

8

9

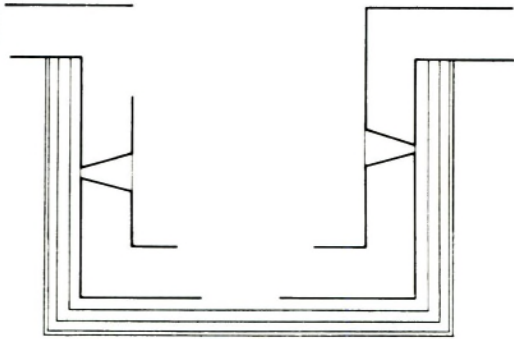
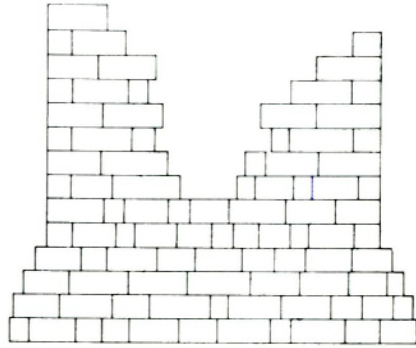
10

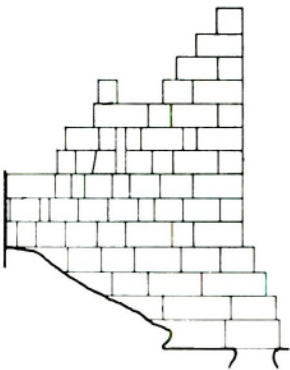
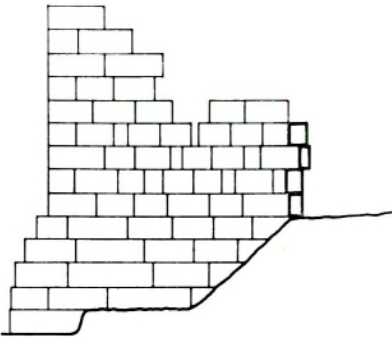
11

12

13

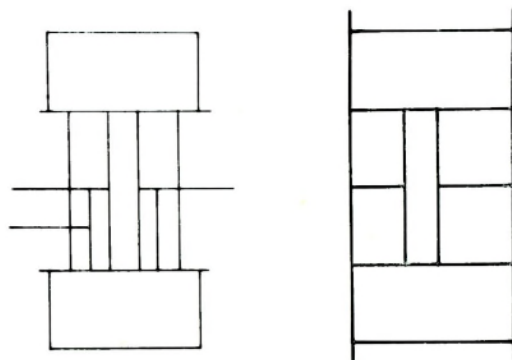
14

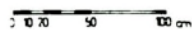
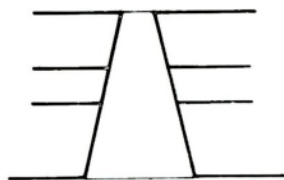
15

16

18

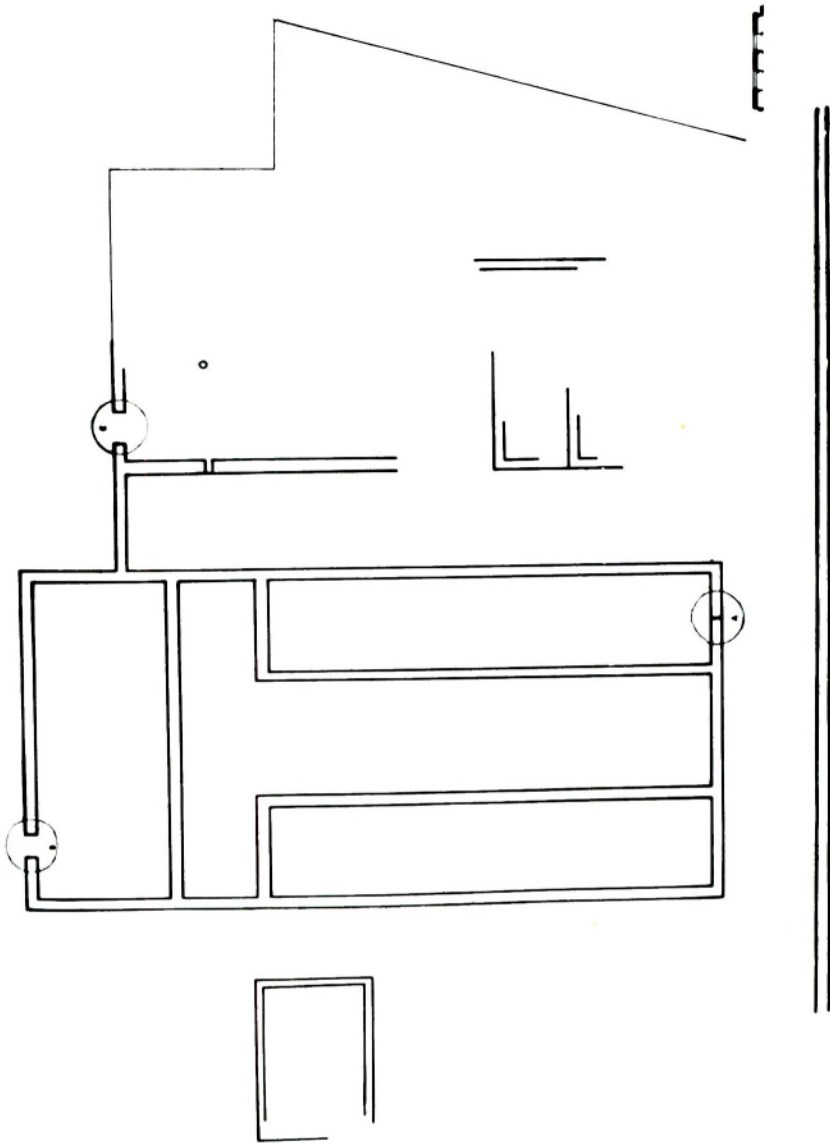
17

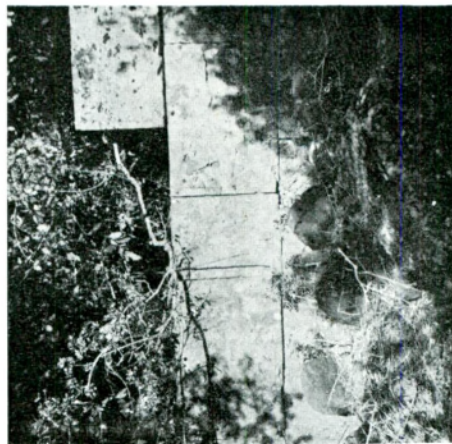
19

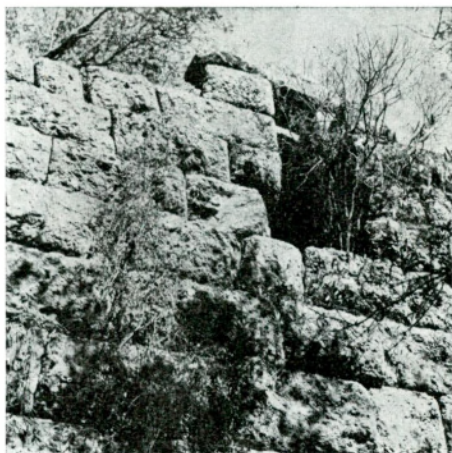
20

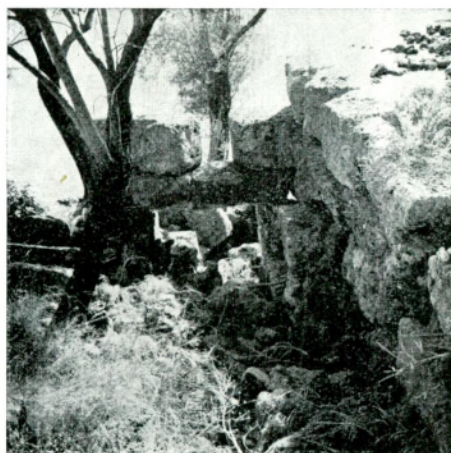
22

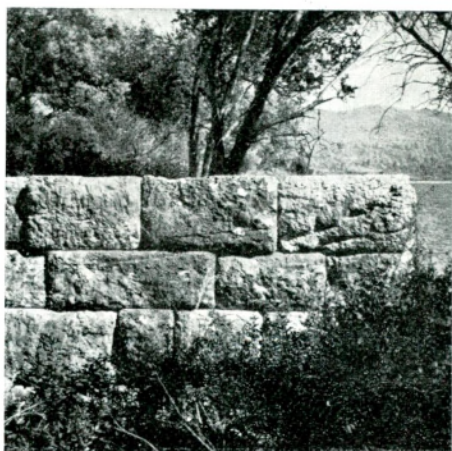
21

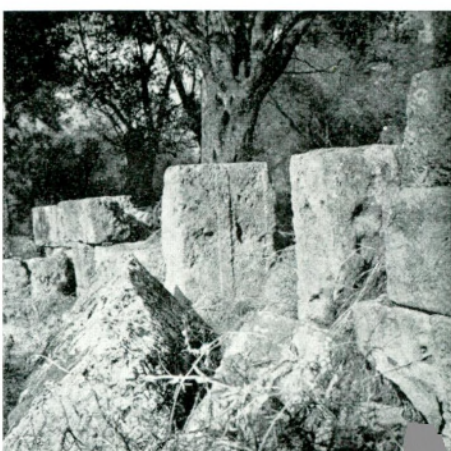
23

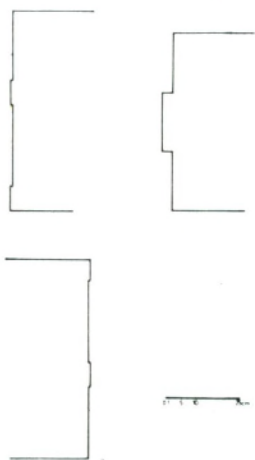
24

25

26

27

28

29

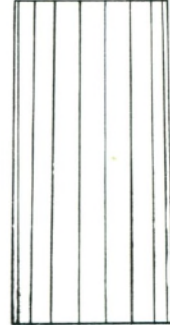
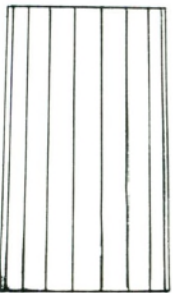
30

31

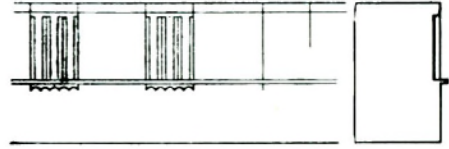

32

34

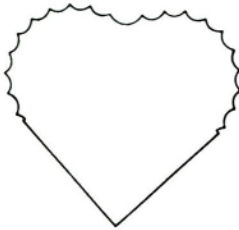
35

36

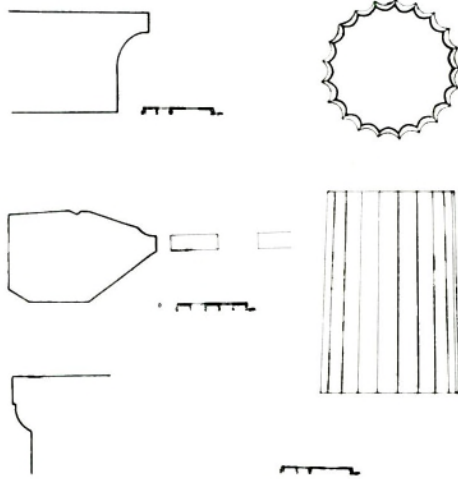
37

38

39

40

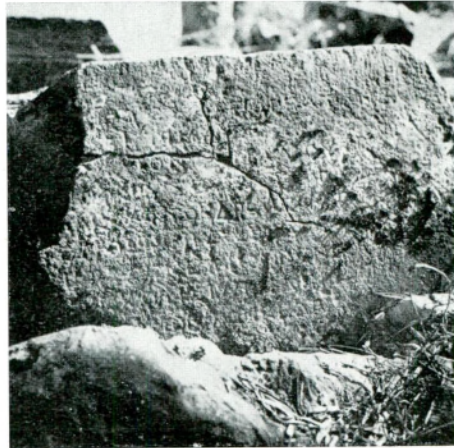
41

42

43

44

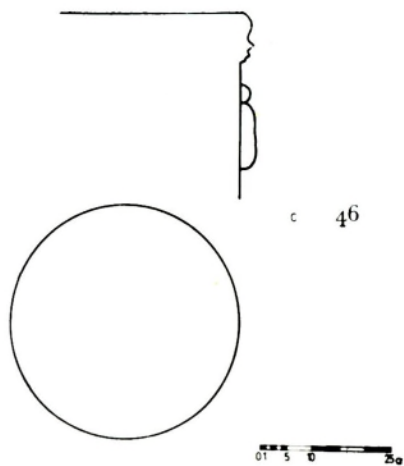
45

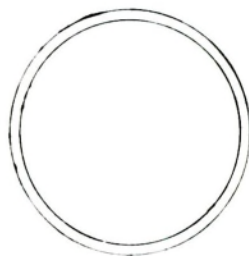
47

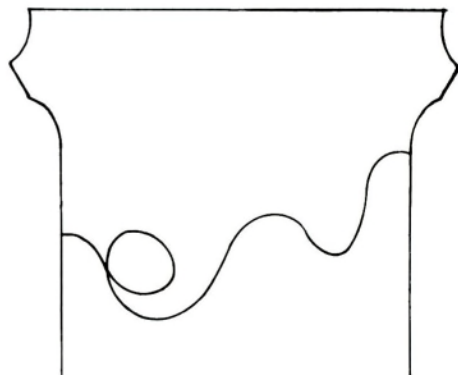
49

c 46

48

B

50

51

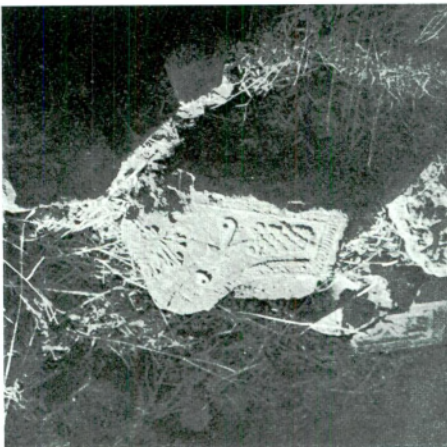
52

53

54

55

56

57

58

59

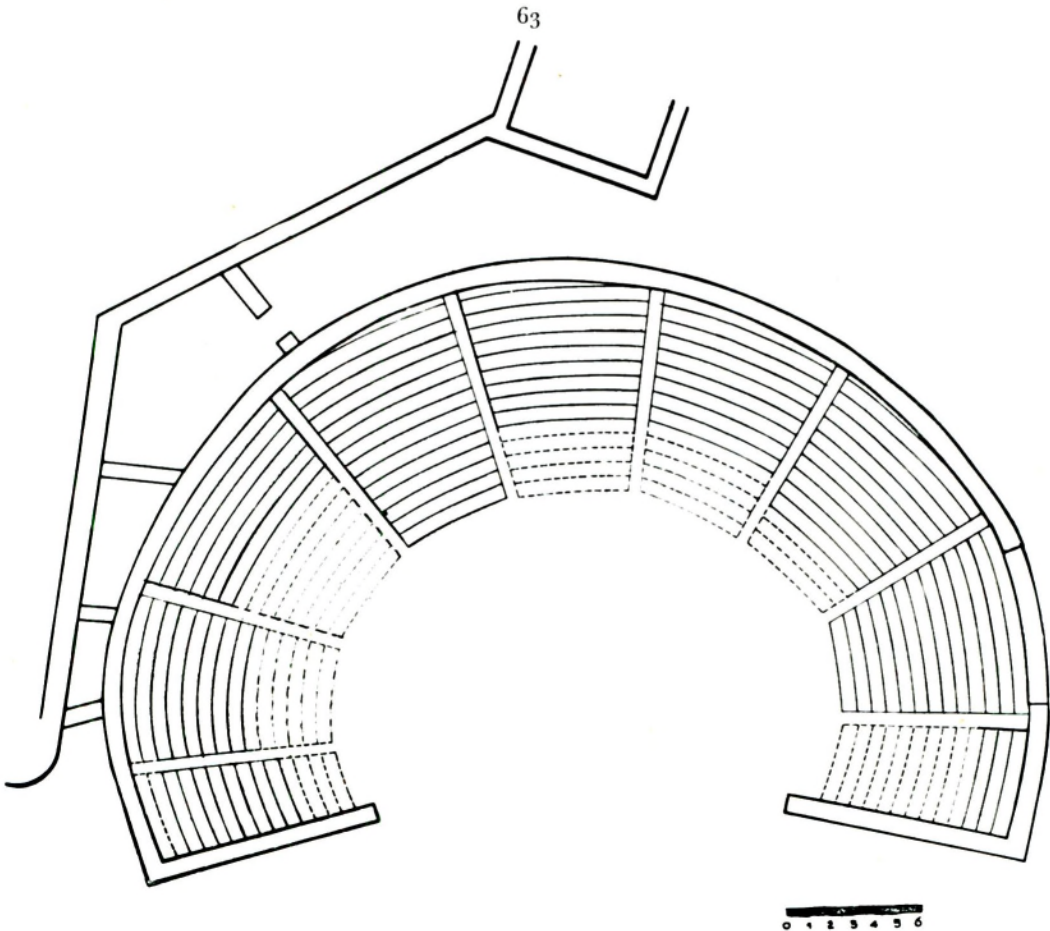
60

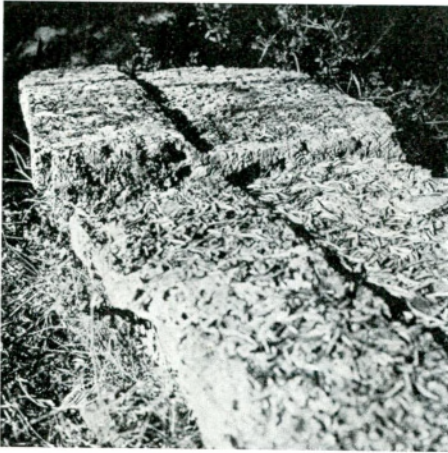

61

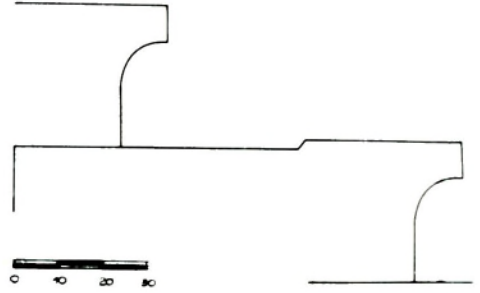

62

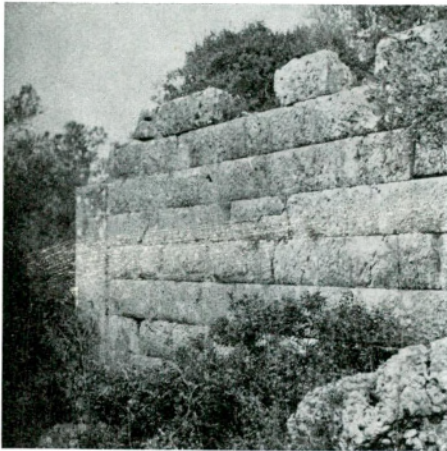

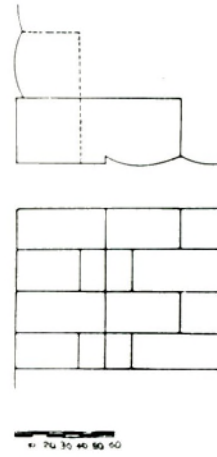
65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

RESİMLER

- Res. 1 — Gökova körfezi. Sedre adasıyla onun Kuzeyinde yer alan iki adacığın mevkii.
- Res. 2 — Sedre adasının Kuzeyinde bulunup üzerinde bizans devri kalıntıları ihtiva eden ikinci adacık. Arka planda Sedre adası da görünmekte.
- Res. 3 — Kıyıda bulunan fakat Kedreai şehrine ait olan surlar.
- Res. 4 — Sedre adasında isthmos'un Kuzeyinde bulunan koy.
- Res. 5 — Eski limanın kalıntıları.
- Res. 6 — Eski limanın kalıntıları.
- Res. 7 — Eski limanın kalıntıları.
- Res. 8 — Eski limanın kalıntıları.
- Res. 9 — Kumların içersine gömülü vaziyette duran postament'le attik-iyon tarzındaki sütun kaidesi.
- Res. 10 — Surlardan bir parça.
- Res. 11 — Anıtsal burcun deniz tarafından alınmış olan bir fotoğrafı.
- Res. 12 — Anıtsal burcun deniz tarafından alınmış olan bir fotoğrafı.
- Res. 13 — Anıtsal burcun rölövesi. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 14 — Anıtsal burcun rölövesi. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 15 — Anıtsal burcun Güneydoğu köşesinden bir görünüş.
- Res. 16 — Anıtsal burcun Batı cephesinde bulunan mazgal.
- Res. 17 — Anıtsal burcun Batı cephesinde bulunan mazgalın rölövesi. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 18 — Geç devre ait burç kalıntısı.
- Res. 19 — Geç devre ait burç kalıntısı.
- Res. 20 — Muntazam bir işçilik gösteren duvar kalıntısı.
- Res. 21 — Muntazam bir işçilik gösteren duvar kalıntısı.
- Res. 22 — Tapınak sahasındaki duvarları gösterir plan. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 23 — Tapınağın peribolos duvarı.
- Res. 24 — Tapınağın peribolos duvarı.
- Res. 25 — Tapınağın peribolos duvarı.
- Res. 26 — Kutsal sahadaki kapılardan birisi.
- Res. 27 — Planda A, B, C harfleriyle gösterilmiş olan kapı detayları. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 28 — Başka bir kapı ve önünde tapınağa ait olan bir triglif frizi bloku.

- Res. 29 — Kaide.
- Res. 30 — Kaide.
- Res. 31 — Trommel.
- Res. 32 — Yanyana durmakta olan iki trommel.
- Res. 33 — Trommel'lerden bazılarının rölöveleri. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 34 — Triglif frizi.
- Res. 35 — Triglif frizinin rölövesi. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 36 — Köşe sütununa ait olan trommel.
- Res. 37 — Köşe sütununa ait olan trommel.
- Res. 38 — Yürek biçiminde bir plana malik olan köşe trommel'inin rölövesi. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 39 — Başlık (?).
- Res. 40 — Birtakım mimarî elemanların rölöveleri. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 41 — Künk parçaları.
- Res. 42 — Kitabe.
- Res. 43 — Kitabe.
- Res. 44 — Kitabe.
- Res. 45 — Bukranion ve askı (guirlande) motifleri sunaklardan birisi.
- Res. 46 — Aynı sunağın rölövesi. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 47 — Bukraion ve askı (guirlande) motifli sunaklardan daha tahrip görmüş olan ikincisi.
- Res. 48 — Aynı sunağın rölövesi. As. Yük. Müh. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 49 — Yılan kabartmalı sunak.
- Res. 50 — Aynı sunağın rölövesi. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Atilla Yücel, Selma Gürelli ve Armağan Kurra tarafından yapılmıştır.
- Res. 51 — Üzerinde Hz. İsa'nın monogramını ihtiva eden parça.
- Res. 52 — Aynı parçanın bir ucu olması muhtemel olan bir taş kırığı.
- Res. 53 — Üzerinde haç ihtiva eden parça
- Res. 54 — Üzerinde asma dalları, asma yaprakları ve üzüm salkımları ihtiva eden blokun parçalarından en büyüğü.
- Res. 55 — Üzerinde asma dalları, asma yaprakları ve üzüm salkımları ihtiva eden blokun başka bir parçası.
- Res. 56 — Üzerinde asma dalları, asma yaprakları ve üzüm salkımları ihtiva eden blokun başka bir parçası.

- Res. 57 — Üzerinde asma dalları, asma yaprakları ve üzüm salkımları ihtiva eden blokun parçalarından.
- Res. 58 — Yabani zeytin ağaçlarıyla kaplanmış vaziyetteki tiyatro.
- Res. 59 — Tiyatro.
- Res. 60 — Tiyatro.
- Res. 61 — Dikdörtgen bloklardan inşa edilmiş olan duvar.
- Res. 62 — Poligonal teknikte inşa edilmiş olan duvar.
- Res. 63 — Cavea'nın dışarıdan görünüşü.
- Res. 64 — Tiyatronun cavea kısmının ve onun arkasında yer almakta olan duvarların planı. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Ertan Özkan, Tülây Özbek ve Ömer Irmak tarafından yapılmıştır.
- Res. 65 — Oturma kademeleri.
- Res. 66 — Oturma kademelerinin profili. As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde Ertan Özkan, Tülây Özbek ve Ömer Irmak tarafından yapılmıştır.
- Res. 67 — Sağ taraftaki parados duvarının dışarıdan görünüşü.
- Res. 68 — Aynı duvarın rölövesi, As. Yük. Mim. Berge Aran'ın nezaretinde öğrencilerden Ertan Özkan, Tülây Özbek ve Ömer Irmak tarafından yapılmıştır.
- Res. 69 — Sağ taraftaki parados duvarının dışarıdan ve tam kaşısından görünüşü
- Res. 70 — Sağ taraftaki parados duvarının içeriden görünüşü.
- Res. 71 — Sol taraftaki parados duvarının dışarıdan görünüşü.
- Res. 72 — Aynı duvarın aynı cephesinden bir detay.
- Res. 73 — Sol taraftaki parados duvarının içeriden görünüşü.
- Res. 74 — İki tarafından iki yarım sütun ihtiva eden küçük paye.
- Res. 75 — Postament.
- Res. 76 — Küçük iyon başlığı. (Bu başlık halen İstanbul'da Doç. Dr. Mükerrerrem Anabolu'nun özel koleksiyonunda bulunmaktadır).
- Res. 77 — Geç devir yapısı.
- Res. 78 — Aynı yapının içerden görünüşü.
- Res. 79 — Geç devir yapısı.
- Res. 80 — Geç devir yapısı.
- Res. 81 — Üzerinin beşik tonozla örtülmüş olduğu anlaşılan yapı.
- Res. 82 — Birinci katının üzerinin beşik tonozla örtülmüş olduğu anlaşılan iki katlı yapı.
- Res. 83 — Sarnıç
- Res. 84 — Sedre adasının Kuzeyinde bulunan ikinci adacığın üzerinde yer alan kiliselerin uzaktan görünüşü.
- Res. 85 — Kiliselerden birinin kalıntısı.
- Res. 86 — Diğer kilise.
- Res. 87 — Aynı kilisenin yandan görünüşü.
- Res. 88 — Tersane (?).

FIGURES

- Fig. 1 Golfe de Kerme ou Gökova.
L'endroit de l'île Sedre (Cedrae) et des îlots au Nord.
- Fig. 2 Le second îlot au Nord qui contient des restes byzantins.
- Fig. 3 Les ruines sur la rive appartenant aux remparts de la ville.
- Fig. 4 Baie au Nord de l'isthme.
- Fig. 5 Restes de l'ancien port.
- Fig. 6 Restes de l'ancien port.
- Fig. 7 Restes de l'ancien port.
- Fig. 8 Restes de l'ancien port.
- Fig. 9 Socle.
- Fig. 10 Restes de fortification.
- Fig. 11 Vue de la tour monumentale de la mer.
- Fig. 12 Vue de la tour monumentale de la mer.
- Fig. 13 Les relevés de la tour monumentale faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 14 Les relevés de la tour monumentale faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 15 Vue de l'angle Sud - Est de la tour monumentale.
- Fig. 16 Une lucarne à la façade Ouest de la tour monumentale.
- Fig. 17 Les relevés de la lucarne à la façade Ouest de la tour monumentale faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 18 Restes d'une tour d'une époque tardive.
- Fig. 19 Restes d'une tour d'une époque tardive.
- Fig. 20 Restes d'un mur bien appareillé.
- Fig. 21 Restes d'un mur bien appareillé.
- Fig. 22 Le plan montrant les murs du temple dorique et de ses proximités relevé par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 23 Le mur peribole du temple.
- Fig. 24 Le mur peribole du temple.
- Fig. 25 Le mur peribole du temple.
- Fig. 26 L'une des portes du temenos.
- Fig. 27 Détails de portes montrés sur le plan par les lettres A, B, C relevés par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 28 Bloc d'une frise à triglyphe appartenant au temple, devant une autre porte.
- Fig. 29 Socle.
- Fig. 30 Socle.

- Fig. 31 Tambour.
- Fig. 32 Deux tambours contigus.
- Fig. 33 Les relevés de quelques tambours faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 34 Frise à triglyphe.
- Fig. 35 Les relevés d'un bloc de frise à triglyphe faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran
- Fig. 36 Tambour appartenant à la colonne d'angle.
- Fig. 37 Tambour appartenant à la colonne d'angle.
- Fig. 38 Les relevés d'un tambour d'angle faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 39 Chapiteau (?).
- Fig. 40 Les relevés d'éléments d'architecture faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 41 Pièces d'une conduite d'eau.
- Fig. 42 Inscription.
- Fig. 43 Inscription.
- Fig. 44 Inscription.
- Fig. 45 L'une des autels orné des de têtes de boucs et guirlandes.
- Fig. 46 Les relevés du même autel faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 47 Un second autel avec motifs de têtes de boucs et guirlandes.
- Fig. 48 Les relevés du même autel faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 49 Autel à relief de serpent.
- Fig. 50 Les relevés du même altar faites par les étudiants Atilla Yücel, Selma Gürelli, Armağan Kurra sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 51 Pièce portant le monogramme de Christ.
- Fig. 52 Morceau de pierre appartenant probablement à la même pièce.
- Fig. 53 Pièce portant la croix.
- Fig. 54 La plus grande pièce du bloc portant les tiges, les feuilles de vigne et les grappes de raisin.
- Fig. 55 Une autre pièce du bloc portant des tiges, des feuilles de vigne et les grappes de raisin.
- Fig. 56 Une pièce du même bloc portant des tiges, des feuilles de vigne et des grappes de raisin.
- Fig. 57 Une autre pièce du même bloc portant des tiges, des feuilles de vigne et des grappes de raisin
- Fig. 58 Le théâtre couvert par des oliviers sauvages.
- Fig. 59 Le théâtre
- Fig. 60 Le théâtre.
- Fig. 61 Le mur construit par des blocs rectangulaires.
- Fig. 62 Mur poligonal.
- Fig. 63 Vue de l'extérieur de la cavea.

- Fig. 64 Le plan de la cavea et des constructions de derrière faites par les étudiants Ertan Özkan, Tülây Özbek, Ömer Irmak sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 65 Gradins.
- Fig. 66 Profil des gradins tracé par les étudiants Ertan Özkan, Tülây Özbek, Ömer Irmak sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 67 Vue de l'extérieur du mur de parados qui se trouve à droite.
- Les. 68 Les relevés du même mur faites par les étudiants Ertan Özkan, Tülây Özbek, Ömer Irmak sous la direction de Ass. Berge Aran.
- Fig. 69 Vue en face et de l'extérieur du mur parados à droite.
- Fig. 70 Vue de l'intérieur du mur parados à droite.
- Fig. 71 Vue de l'extérieur du mur parados à gauche.
- Fig. 72 Détail de la façade du même mur.
- Fig. 73 Vue de l'intérieure du mur parados à gauche.
- Fig. 74 Le petit pilier à deux demi - colonnes.
- Fig. 75 Socle.
- Fig. 76 Petit chapiteau ionien (de la collection privée de Doç. Dr. Mükerrerrem Anabolu à İstanbul).
- Fig. 77 Construction d'une époque tardive.
- Fig. 78 Vue de l'intérieur de la même construction.
- Fig. 79 Construction d'une époque tardive.
- Fig. 80 Construction d'une époque tardive.
- Fig. 81 Construction à voûte en berceau.
- Fig. 82 Construction à deux étages dont la seconde est portée par une voûte en berceau.
- Fig. 83 Citerne.
- Fig. 84 Vue de loin des églises se trouvant sur le second îlot au Nord de Sedre (Cedrae).
- Fig. 85 Restes d'une des églises.
- Fig. 86 Une autre église.
- Fig. 87 Vue latérale de la même église.
- Fig. 88 Arsenal (?).

İSTANBULUN YUNAN VE ROMA MEZAR STELLERİ

NEZİH FIRATLI

İstanbul Arkeoloji Müzelerinde vazifeye başladığım 1946 yılının ilk aylarından itibaren, o sıralarda inşasına başlanılan Beyazıt'ta, Lâleli ile Vezneciler arasındaki Edebiyat ve Fen Fakülteleri binalarının temel kazılarında çıkan eserlerin tetkiki işi bana verildi. Bu kazılar sonunda ve Üniversite merkez binası ile Süleymaniye arasında yapılan ek binaların bulunduğu sahada, bu bölgeye yayılmış olan antik Byzantion nekropolünün muhtelif malzemesi ortaya çıktı. 1952 yılına kadar devam eden bu kazılarda yüzden fazla mezar steli, 15 kadar lâhit ve diğer küçük eşya ele geçti¹.

Bu bölgede meydana çıkan Bizans çağı kalıntıları tarafımdan yayınlandığı gibi², nekropol buluntuları hakkında kısa haberler

¹ Bu çalışmayı hazırlarken her türlü yardımda bulunan gerçek dostlarıma, teşvik ve yardımlarını hiç bir vakit esirgemiyen hocalarım Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel ve Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'a, kitabeleri okumak ve tercümelerini yapmakla çalışmanın bütünlüğünü sağlayan ve malzemenin ilk ele geçtiği yıllardan bu yana, bunların yayınlanması için daima yardım eden Prof. Louis Robert'e, mezar stelleri üzerindeki derin vukufu ile bana çok faydalı öğütler veren Ord. Prof. H. Möbius'a ve en yorucu işlerde beni yalnız bırakmayan meslekdaşım ve yakın mesai arkadaşım Mmc. A. N. Rollas'a, harita ve desenleri yapan, çalışmayı kolaylaştırmak için her türlü fedakârlığa katlanan refikam Ferhunde Fıratlı'ya teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışma İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü merhum Aziz Ogan zamanında başlamış ve Rüstem Duyuran zamanında devam ederek neticelenmiştir. Çoğu İstanbul Arkeoloji Müzesinde olan bu malzeme üzerinde çalışmama imkân veren merhum Aziz Ogan'ın hâtırasını hürmetle anarken, eski Müzeler Genel Müdürü ve İstanbul Arkeoloji Müzesinin sabık Müdürü Rüstem Duyuran'a teşekkür etmek isterim. Katalogun henüz basılmak üzere olan ek kısmına giren stellerin çoğu da 1962 yılı yazından 1965 yılının ilk yarısına kadar olan zamanda müzeye girmişlerdir. Bu stellerin gerek toplanmasında gerekse yayınlanmasında her türlü kolaylığı sağlayan Müzenin şimdiki Müdürü Necati Dolunay'a ayrıca teşekkürü borç bilirim.

² N. Fıratlı, *Découverte de trois églises Byzantines à Istanbul, Cahiers Archéologiques* V, 1951, s. 163.

verilmiş³, Beşinci Türk Tarih Kongresinde bir bildiri de bulunmuştu⁴. Bu çalışmaya önce yalnız Fen ve Edebiyat Fakülteleri binalarının temel kazılarında bulunan lâhit ve mezar stellerinin yayınlanması gayesiyle başlanmıştı. Fakat bir doktora çalışması haline tahvil etmek düşünülünce, bütün Byzantion mezar stellerini ele almak gerekti. Bu sebeple hocam Ord. Prof. Mansel'in tavsiyesi üzerine, meselâ Bordo stelleri⁵, veya batı Yunan mezar stelleri⁶ için yapılmış olduğu üzere, Byzantion mezar stellerinin tamamı hakkında bir monografi hazırlama cihetine gidildi. Böylece Byzantion şehri ile onun hâkimiyeti altındaki topraklardan, yani Boğaziçi'nin batı kıyısı ile Terkos - Büyükçekmece hattı arasında kalan sahadan⁷ Müzeye getirilen yayınlanmış ve yayınlanmamış bütün stellerle, hususî koleksiyonlardaki ve diğer dünya müzelerindeki Byzantion stelleri toplandı⁸, bunlara stel kabartmalı lâhitler de ilâve edilerek antik Byzantion mezar stellerinin tamamına yakın bir kısmı bir araya getirilmiş oldu. Hususî koleksiyonlarda veya başka yerlerde toplamak imkânı bulunmadığımız neşredilmemiş daha bir miktar stel bulunabileceğini belirtmek gerekir. Mendel katalogunda neşredilen veya daha sonra müzeye gelen stellerden buldukları yer kaydedilmemiş olup, bu çalışmanın ışığı altında Byzantiona atfedilebilenler Fransızca olarak yayınlanan katalogun sonundaki ekte toplanılmıştır (Bk. not 9).

Çalışmayı kolaylaştırmak için steller evvela ihtiva ettikleri kabartmanın mevzuuna göre tasnife tabi tutularak guruplara ayrıldı. Sonra her gurup kendi arasında kronolojik sıraya konuldu. Steller her gurupta dış görünüşleri bakımından aşağı yukarı aynı hususiyetleri

³ Bu haberlerden bazıları şunlardır : A. M. Mansel, *Anadolu* 1, 1951, s. 48-49; L. Robert, *Anadolu* I, 1951, s. 61; E. Mamboury, *Contribution à la topographie générale de Constantinople, Actes du VI e Congrès International d'Etudes Byzantines, Paris*, 1948, Paris, 1951, s. 243-253; N. Firatlı, *Bellekten* XVI, 1952, s. 17, not 2.

⁴ N. Firatlı, Byzantion nekropolü ve son buluntuları, *V. Türk Tarih Kongresi* 1956, Ankara, 1960, s. 194-200.

⁵ François Braemer, *Les Stèles Funéraires à personnages de Bordeaux*, Paris 1959. Bu eser hakkında Bk. A. M. Mansel, *Bellekten* XXIV, 1960, s. 303.

⁶ P. M. Fraser - T. Rönne, *Beotian and west Greek Tombstones*, Lund, 1957.

⁷ Oberhammer, "Byzantion", *Pauly-Wissowa* (1897).

⁸ Hususî koleksiyonlarda iki stel vardır (No. 47 ve 130). Ayrıca Edebiyat Fakültesinde üç (No. 4, 77, 85), Ayasofya Müzesinde beş (No. 36 a, 37, 178, 197 a, 197 b), Madrid'de (No. 131), Venedik'te (No. 61), Hamburg'da (No. 229), Birleşik Amerika'da Dayton (Ohio) da (No. 220) birer stel mevcuttur.

taşımaktadırlar. Mevzu ve şekil bakımından Attika örneklerine bağlı görünüyorlar. O tiplerin genel olarak muhtasar bir şekilde tekrarı gibidirler. Stellerden 31 tanesi yalnız kitabelidir. 100 tane cenaze ziyafeti, 53 ayakta şahıs, 21 oturan şahıs, 5 suvari, 5 değişik mevzu görülmektedir. 10 stel parçasının kitabesi veya kısmen tasviri görülüyorsa da mevzuunu tesbit mümkün değildir. Bir lutrofor (No. 28'a) iki tane de âdeta iki ayrı steli aynı taş üzerinde gösterecek şekilde tasvir eden iki pafталı stel vardır. Bir kısım küçük ve mahiyetleri hakkında bir şey söylemek kabil olamayan stel parçası kataloga ithal edilmemişlerdir. 10 lâhit üzerinde stel kabartması vardır, stel kabartması ihtiva etmeyen lâhitler burada dikkate alınmamıştır. Lâhitler üzerindeki stel kabartmalarında müstakil stellerde görülen mevzulara rastlanmaktadır.

Bu çalışmaya esas olan ve 1 - 220 katalog numaralarını taşıyan stel ve lâhitlerin katalogu, burada şimdi yayınlamakta olduğumuz metnin bazı değişiklikler gösteren Fransızcası ile birlikte 1964 yayınlandı⁹. 221-259 katalog numarasını taşıyan lahit ve steller, Fransızca kitabın yayınlanmasından sonra müzeye giren veya varlıkları tesbit edilen eserlerdir ki, bunların katalogu *Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*'nın 13 üncü sayısında yayınlanmak üzere dirler. Bu sebeple burada, bahis konusu edilen stel ve lâhitlerin katalogu tekrarlanmamıştır. Lüzumu halinde verilen katalog numaraları ile gösterilen yerlerde katalogu ilgilendiren bilgiler bulunabilir. Bundan başka lâhit ve stellerin buldukları yerleri ve Müze envanter numaralarını gösteren cedvel yazının sonuna eklenmiştir. Katalog tertiplenirken, İstanbul Müzesinin en önemli yayını teşkil eden ve yayınlanmasından bu yana geçen yarım yüzyıla rağmen hâlâ kıymetini muhafaza eden *Mendel* kataloglarının devamını teşkil etmesi gayesi güdülmüş ve bu kataloglardaki esaslara aynen riayet edilmiştir.

⁹ "Bibliothèque Archéologique et Historique de L'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul" serisinin XV inci cildi olan bu kitap, Nezih Fıratlı, *Les Stèles Funéraires de Byzance Greco-Romaine*, (Paris, 1964) ismi altında Prof. Louis Robert tarafından hazırlanan, kitabelerin komanterli endeksi ile birlikte yayınlandı.

I. LÂHİT VE MEZAR STELLERİNİN BULUNTU YERLERİ

İstanbul'da bu günkü surların çevrelediği saha içinde (Lev. 1) mezar stalleri 1 — Hipodrom batısı¹; 2 — Ayasofya civarı; 3 — Yerebatan; 4 — Divanyolu, Ticarethane sokağı; 5 — İshakpaşa; 6 — Sultanahmet; 7 — Nakilbent Camii civarı; 8 — Sirkeci; 9 — Cağaloğlu; 10 — Çatladıkapı; 11 — Gedikpaşa; 12 — Çemberlitaş; 13 — Çarşıkapı; 14 — Kantarcılar; 15 — Beyazıt çevresi; 16 — Üniversite Merkez Binaları temelleri, 17 — Süleymaniye; 18 — Vezneciler; 19 — Ordu Caddesi; 20 — Laleli; 21 — Büyük Reşid Paşa caddesi; 22 — Koska; 23 — Şehzadebaşı; 24 — Saraçhanebaşı; 25 — Fatih; 26 — Unkapanı; 27 — Etyemez; 28 — Haliç Feneri; 29 — Balat; 30 — Çapa; 31 — Kocamustafapaşa; 32 — Yedikule'de ele geçmiştir.

Surlar dışında kalan sahadan ise şehre yakınlık sırasına göre (Lev. 2) başta Galata tarafında Hasköy, Sütlüce, Kalyoncukolluğu, Galatasaray, Beyoğlu, Tarlabası, Nişantaşı, Kâğıthane, Eyüp olmak üzere Byzantion şehrinin hâkimiyeti altındaki topraklardan², yani Boğazın batı sahili ile Terkos-Büyükçekmece arasında çekilecek hat arasında kalan sahadaki Haraçköy, Sazlıbostan köyü, Yeniköy, Bahçeköy (Metrisçiftliği), Hazinedar Çiftliği, Litros köyü, Bakırköy, Yeşilköy, Safraköy, Halkalı, Küçükçekmece, Yarımburgaz, Firuz Köy, Anakşa köyü, Çatalca, Ahmetli köyü ve Terkos'da bulunmuştur.

Surlar içinde ele geçen buluntuların yayılışına baktığımızda stellere ilk Bizans surlarının bulunduğu Ayasofya civarından başlayıp, batıya doğru muhtelif yerlerde rastlanıldığını, buluntu yerlerinin şehirden batıya doğru uzayan Trakya caddesinin aşağı yukarı iki tarafında olduğunu ve Beyazıt'ta ise stellerin bulunduğu sahanın birdenbire genişliyerek yayıldığını ve fazla miktarda ele geçtiğini görüyoruz. Beyazıt çevresinden müzeye, buluntu yeri sadece "Beyazıt" olarak gösterilmiş 70 kadar stel, Süleymaniye, Üniversite avlusu, Vezneciler, Lâleli, Ordu Caddesi, Büyük Reşit Paşa Caddesi, Koska ve Şehzadebaşı'ndan, yani bu günkü Beyazıt Meydanı'nın Batı yönünden ise 60'dan fazla stel gelmiştir. Bu stellerin hepsi bir nekropolün

¹ Hipodrom batısında ele geçen pişmiş toprak heykelciklerin bu çevredeki mezarlardan geldiğinde şüphe yoktur (A. N. Rollas, İstanbul'da Bulunan Pişmiş Toprak Heykelcikler, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, No. 11-12, 1964, s. 51, 53, Lev. 23 - 25).

² Oberhammer, Byzantion, Pauly-Wissowa (1897).

eserleridir. Yani Beyazıt'ta genişliyen nekropolün muhtelif noktalarından ele geçmişlerdir. İlk Bizans surlarından itibaren batıya doğru ilerledikçe buluntu adedinin arttığı görülüyor. Bunlar doğrudan doğruya Sarayburnu'nda kurulu olan Byzantion şehrinin kendi nekropolünün kalıntılarıdır. Fatih, Unkapanı, Balat gibi bir kaç buluntu veren ve antik şehirden daha uzakta olan noktalar ise şehre en yakın küçük iskân yerlerinin mezarlıklarına ait olabilirler. Çapa, Kocamustafapaşa, Etyemez, Yedikule gibi tek buluntu veren yerler ise şehre yakın iskân yerlerine ait mezarlıklarla ilgili olabilecekleri gibi, bu steller buralara daha sonraki çağlarda yapı malzemesi olarak götürülmüş olabilirler. Bu günkü surlar dışındaki bu gün de iskân yeri olan Silâhtarğa, Kağıthane, Eyüp, Sütlüce, Kalyoncukolluğu, Bakırköy, Yeşilköy, Haraççıköy, Sazlıbostan köyü, Safraköy, Firuzköy Yarımburgaz Küçükçekmece, Büyükçekmece, Ahmetli (Papazburgaz) Çatalca, Terkos'dan gelen stel ve lâhitler buralarda bulunması gereken antik iskân yerlerinin mezarlıklarına aittirler.

Byzantion Nekropolü :

Byzantion çevresindeki az önemli iskân yerlerinin mezarlıkları hakkında fazla bir şey söylenemezse de çok sayıda buluntu veren, doğrudan doğruya Byzantion şehrinin kendi nekropolü hakkında oldukça etraflı bilgi edinmemiz mümkün olmuştur. Bu nekropolün buluntuları şehrin inkişafına ve tarihî topografyasına uygun olarak Ayasofya civarından başlamakta, batıya doğru az çok Trakya caddesini takiben devam etmekte, antik şehrin surları boyunca Marmara ve Halice doğru Çatladıkapı ve Sirkeci gibi yerlere doğru yayılmakta, Çemberlitaş ve Beyazıt gibi yüksek ve müsait sahada nekropolün kesafeti artmakta ve genişlemektedir. Buluntuların yayılışı bu neticeyi vermektedir. En fazla buluntu veren yer Lâleli ile Süleymaniye arasında çekilecek mevhum hat ile Beyazıt arasında kalan sahadır. Şu halde nekropolün sıklet merkezini Forum Tauri'nin üzerinde bulunduğu üçüncü tepe yani Beyazıt bölgesi teşkil etmektedir. Nekropolün burada bulunduğu, bir süredenberi müşahede edilmekte idiye de³, bu hususta en geniş bilgiyi Üniversite temel kazıları sağlamıştır.⁴

³ A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin 1936, s. 94, No. 17.

⁴ Bu kazılarda rastlanan nekropol buluntuları ve nekropol hakkında o zamana kadar yapılan araştırmalara dair daha fazla tafsilâtı V. Türk Tarih Kongresinde vermiş idim. Bk. *V. Türk Tarih Kongresi* s. 194.

Bulunan stel ve lâhitler M. E. IV asırdan M. S. III üncü asrın sonuna kadar tarihlenmektedir. Bu yedi asra ait steller ve lâhitler birbirlerinden kesin olarak ayrılabilen bölge veya tabakalardan değil, aynı yerde ve çok defa birbirine karışmış olarak ele geçmişlerdir. Meselâ M. E. IV asra ait bir stel ile M. S. III asra ait diğer bir stel veya lâhit aynı seviyede ve ana topraktan pek az üstte ele geçtiler. Bu karışıklık uzun zaman aynı yerlere gömme yapılmış olmasından ve sahanın büyük Bizans binalarının temelleri kazılırken tahrip edilmiş ve malzemenin yapı taşı olarak yer değiştirmiş olmasından ileri gelmektedir. Bununla beraber Beyazıt meydanının 1961-1962 yıllarındaki tanzimi sırasında Üniversite esas kapısı önünde açılan tünelin kazısında meydana çıkan profillerde, M. E. IV. asır ve daha sonrasına ait, etrafına alelâde taşlar konulmuş mezar amforaları, küp mezarlar ve kalker levhalarından yapılmış lâhitler görüldü. Bu sahada M. S. IV ve V inci asra ait üzerleri tonoz örtülü hipoje kalıntıları da var idi. Aynı şekilde Saraçhanede tünel kazısında ana toprak üzerinde nekropol tabakası görüldü. Bu tabakada Byzantionda rastlanan genel tipte bir lâhit ve köfeki levhaları ile yapılmış bir çok mezar müşahede edilmiştir. Gerek Çemberlitaş ve Beyazıt'ta ve gerekse Saraçhanebaşı'nda nekropol tabakası ana toprak üzerinde 0.30 - 1.00 m. kadar bir kalınlık teşkil etmekte idi. Bu tabakayı İstanbul'un bir çok yerlerinde yapılan tesadüfî kazılarda da müşahede etmemiz mümkün olmuştur.

Geç antik çağda nekropolün batıya kaydığı, IV ve V inci asırda Konstantin surları dışında, bu günkü surlar ile Konstantin surları arasında kalan sahada olduğu, bu çağlara ait mezar buluntularından anlaşılmaktadır⁵.

II. STELLERİN GENEL DURUMU

1 — *Stellerin yapılmasında kullanılan malzeme :*

Byzantion stellerinin hemen hemen tamamı mermerdendir, yalnız üç stel "köfeki" denilen Bakırköy'de çıkan kalkerden yapılmıştır.

⁵ Nezih Fıratlı, Deux nouveaux reliefs funéraires d'Istanbul et les reliefs similaires, *Cahiers Archéologiques* XI, 1960, s. 86; N. Fıratlı İstanbul'da yeni bulunan iki Bizans Mezar Kabartması ve benzerleri, *Türk Arkeoloji Dergisi* IX, 1959, s. 6 vd. Son olarak Çapa Eğitim Enstitüsü bahçesinde, Millet Caddesi üzerinde yapılan temel kazılarında geç antik çağa ait hipoje ve lâhitlere rastlanıldı. Aynı hat üzerinde olan Kocamustafapaşa'da da V inci asra ait iki önemli lâhit bulundu (Müze env. No. 5667, 5668).

mıştır¹ (No. 30, 156 ve 243). Attika menşeli olan steller ise (No. 117, 151, 164 v.s.), ince billûrlu Yunan mermerdendirler. Üç stelin Attika stelleri gibi hafif krem ve beyaz renkte olduğu görülüyor (No. 32, 173, 171). Yalnız bir stel su mermerine benzer parlak ve şeffaf mermerdendir (No. 136), sathı dış tesirlerle kısmın aşınmıştır. Yukarıda saydıklarımızdan başka Çatalca'dan gelen üç stel (No. 72, 141 ve 176) diğerlerinden ayrı cins beyaz ve oldukça kaba billûrlu mermerdendir. Bu istisnalar dışında, stel malzemesi marmara mermerinden ibarettir². Lâhitlerin ise tamamı marmara mermerinden yapılmıştır. Helenistik ve Roma çağlarında iyi organize edilmiş olan Marmara Adası (Proconnesos) ocaklarından yarı mamul halde, bütün Akdeniz çevresine lahit ihraç edildiği bilinmektedir³. Bu sebeble stel ve lahitlerin yapılmasında Byzantiona yakın olan Marmara mermer ocaklarından istifade edildiği, başka yerlere lüzum kalmadığı görülmektedir.

2 — Stel Şekilleri :

Byzantion'dan arkaik hattâ M. E. V. asra ait steller elimize geçmemiştir. Yalnız pek harap halde bir lutrofor (No. 28) bulunmuştur ki⁴ bu dikkate alınmadığı takdirde bulunan steller M. E. IV asır ve daha sonrasına aittir. Bunların dış görünüşü belirli mimarî şekilleri temsil eder. Bu esas şekillerin basitleşmesiyle meydana gelen sade şekiller de görülmektedir. Stellerin şekillerinin esası Attika stellerine dayanmaktadır⁵. Stellerde esas prensip, stelin bir bina cephesini

¹ Bakırköy taşı ve İstanbul civarındaki diğer kalkerler hakkında Bk. Malik Sayar, *Bayındırlık İşlerinde Jeolojinin Yardımı ve Türkiye İnşaat Taşları Hakkında Notlar*, İstanbul 1955, s. 139-140 ve 144 ve M. Sayar — K. Erguvanlı, *Türkiye mermerleri ve inşaat taşları İstanbul*, 1962, s. 25.

² Marmara mermeri için Bk. M. Sayar, *Aynı Eser*, s. 119.

³ J. B. W. Perkins, Roman Garland Sarcophagi from the Quarries of Proconnesus (Marmara), *The Smithsonian Report for 1957*, Washington 1958, s. 455-467.

⁴ N. Fıratlı, Byzantion Nekropolü ve son buluntuları, *V. Türk Tarih Kongresi* Ankara 1960, s. 196.

⁵ Attika stelleri evvelâ geometrik ve arkaik çağda mezara dikilen kaba ve şekilsiz bir blok halinde başlamış, daha sonra ve M. E. V asırda klâsik şekli iktisap etmiştir. Böyle basit kaba mezar stellerine Atina, Eleusis ve Thera'da meydana çıkarılmış olan geometrik ve ilk arkaik çağ mezarlarında rastlanmıştır (K. Friis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs*, Copenhagen, 1951, s. 65 vd.). Çandarlı (Pitane) nekropolü kazılarında da doğrudan doğruya kaba veya uzun dikdörtgen prizması şeklinde yontulmuş çok sayıda kitablesiz mezar steli ele geçti (E. Akurgal, *Türk Arkeoloji Dergisi* X/1, 1960, s. 5-6).

temsil etmesidir. Bir stelin baş tarafının şekli ona ana karakterini verir. Bundan dolayı steller bir binanın, meselâ bir mâbedin alınlıklı olan ön cephesini veya antefikslerle süslü yan cephesini temsil etmek üzere iki esas şekilde yapılmaktadır⁶. Stellerdeki tasvirlerin mevzuu ile stelin dış görünüşü arasında bir bağ yoktur. Aynı dış görünüşü havi stellerde ayrı ayrı mevzuda kabartmalar görülmektedir. Ancak yalnız kitabe ihtiva eden steller bir gurup teşkil ederler, bunların hepsi alınlıklıdır, hiç biri yan cepheyi temsilen yapılmamışlardır. Yalnız kitabeli steller arasında çok geç çağa ait tek bir tanesi silmeli bir mermer mimarî parçadan yapılmıştır, belirli muntazam bir şekli yoktur.

Steller genel olarak aşağıdan baş tarafa doğru daralmaktadırlar. Hemen bütün alınlıklı steller baş tarafa doğru bariz şekilde daralırlar. Yan cepheyi temsil eden stellerde ise stelin üst ve alt kısmı arasında pek göze çarpmamak fark yoktur, daha ziyade bazı küçük ölçüdeki yan cepheyi temsil eden stellerde bu fark görülür. Bunun sebebi, taşçı ustasının büyük stelleri yontarken stelin bir yan cepheyi temsil ettiğini bilerek yontması, küçük stellerde ise ustaların, stelin hangi cepheyi temsil ettiğini düşünmeden çalışmaları olmalıdır. Küçük steller serî halinde yapıldıkları için bu hususa önem verilmemiştir.

Kabartma sahası kemerli niş şeklinde olan stellerde daha ziyade ayakta şahıslar tasvir edilmektedir. Bu tip stellerden yalnız dört tanesinde cenaze ziyafeti görüldüğü halde, 17 tanesinde ayakta şahıs, iki tanesinde ise oturan şahıs vardır. Yanları tahdit eden sütun ve payelere, alınlıklı stellere nazaran yan cephe stellerinde daha çok rastlanmaktadır.

Stellerin alt kısmı ayrıca bir yuvaya tesbit etmek veya toprağa dikmek üzere hazırlandığından çok defa gayri muntazam bırakılmıştır. Bir kısım yan cepheyi temsil eden stellerin alt kısmı, bilhassa büyük ölçüdeki stellerde muntazam bir şekilde yontulmuştur (No. 33-37, 167 - 170 ve 240). Alt kısmı muntazam yontulmuş olan iki alınlıklı stelde alt kenarda ortada steli bir kaideye raptetmeğe mahsus bir çıkıntı, zıvana, bırakılmıştır (No. 156 ve 124). Alt kısmı gayri muntazam bırakılmış olan stellerde kabartma sahası ile stelin alt kenarı arasında geniş bir saha vardır. Böylece stelin altı bağlı olduğu kaide

⁶ Aynı stel üzerinde gerek alınlıklı cephe ve gerekse yan cephenin bir arada gösterilmesine bir Attika stelinde rastlanıyor (*Conze* No. 155).

ile beraber toprakla örtülünce kabartmanın görünmesi sağlanmaktadır⁷.

A. *Ön cepheyi temsil eden steller :*

Bu steller alınlıklıdır, alınlığın tasviri değişik şekiller gösterir. Bu değişiklik, alınlığın en eski stellerde bütün teferrüatı ile gösterilmesi halinden, basitleştirilerek stilize edilmesine doğru bir yol takip eder. Yani basitten başlayıp tekâmül etmez, aksine tekâmül etmiş Attika stel tipinin soysuzlaşması şeklinde tezahür eder. Alınlıklar şu şekilleri gösterirler:

1 — Stelin alınlığının bir mâbet alınlığını bütün teferrüatı ile kopye etmesi hali. Bu halde teferrüat hem yontularak, hem de ayrıca boya ile gösterilmektedir. Bunun en iyi örneği iki attika stelidir. (No. 117 Res. 25 ve 151 Res. 38). Bunların ayrıca boya ile süslü olduğunu kalan izler gösteriyor. Oturan erkek ve ayakta genç kabartmasını havi büyük attika steli parçasının da (No. 164) bu iki stel ve diğer Attika stelleri gibi bir alınlığı olması gerekir. Bu tip alınlıklarda tambur ortasında yuvarlak kalkana (No. 10), rozet'e (No. 67, 220), birinde ise bir erkek başına (No. 165) rastlanıyor.

2 — Alınlık ve akroterlerin dış hatlarının yontularak gösterilmesi. Bu halde teferrüat gösterilmemektedir veya muhtemelen boya ile gösterilmiştir. Bu stellerde alınlık stel sahından hafif'ce bir silme ile ayrılmıştır ve yüksektir. Yalnız bir stelde bu silme yoktur, stel alınlık ile aynı seviyededir (No. 140).

3 — Baş taraf köşeli olarak yontulduktan sonra alınlığın tambur ve akroterlerinin alçak kabartma olarak gösterilmesi hali. Bu takdirde birbirinden küçük farklar gösteren dört grup ayrılabilir.

a) Alınlığın tambur ve akroterlerinin alçak kabartma olarak gösterilmesi (No. 11 ve 13).

b) Baş taraf aynı şekilde köşeli ve kabartma olarak yontulduktan sonra alınlığın teferrüatının kabartma olarak değil boya ile gösterilmesi (No. 12).

c) Baş taraf köşeli olarak yontulup, alınlığın tamburu belirtilmeden alçak kabartma olarak gösterilmesi (No. 80).

⁷ Stellerin nekropolde ne şekilde durdukları Attika'da görülebilir Bk. George Karo, *An Attic Cemetery*, Philadelphia, 1943, s. 30-31, Lev. 30-32.

d) Bu tipin diğer bir şekli, stelin dikdörtgen olarak yontulduktan sonra baş tarafta alınlığın alçak kabartma olarak gösterilmesidir. (No. 26. Res. 7).

4 — Baş tarafın köşeli yontulup alt kısımdan bir silme ile ayrılarak hafifce kabartma üçgen şeklinde gösterilmesi.

5 — Alınlık ile alt kısımdaki silmeden de sarfınazar edilmek suretiyle, üçgen alınlığı temsilen baş tarafa münhanî veya çok açık açılışta kabaca yontmak suretiyle alınlığı hatırlatır bir şekil verilmesi.

Görüldüğü üzere bu beş grup alınlıklı stelde de kabartmanın kemerli niş içine yapılması haline rastlanıyor. Stelin baş tarafının şekil almasında kabartmanın kemerli niş içine yapılmış olması bir değişiklik meydana getirmiyor. Kemerli niş ihtiva eden stellerden iki tanesi (No. 83 ve 155), dikdörtgen şeklinde olup, alınlık basit üçgen şeklinde alçak kabartma olarak düz ve boş olarak gösterilmiştir.

Bir kısım kemerli stellerde kemer ve diğer mimarî unsurlar daha teferrüatlı bir şekilde belirtilmiştir. Kemerler kenarları teşkil eden payelerdeki konsollara istinat eder (No. 82, 122, 123, 124, 153, 156, 173). Diğer kemerli stellerde ise kemer sade bir tarzda gösterilmiştir. teferruat stelin baş tarafı gibi belirtilmemiştir (No. 125, 126, 127, 145, 234). Bu stellerden alınlıklı olanlarında, alınlık kemerli niş şeklindeki kabartma sahası üzerinde fazladan yapılmış bir ilâve gibi durmaktadır (No. 122, 123, 155, 156). Yalnız bir tanesinde (No. 124) alınlık ile alt kısım arasındaki dekorasyonda birlik vardır, bir bütün teşkil eder. Bir stelde kemer kabartma sahasının genişliğince değil yalnız ayakta duran şahsın başı üzerine tesadüf eden kısımdadır. Böylece bu stelin baş tarafı bir nevi sade Suriye alınlığı teşkil etmiştir (No. 235). Yalnız bir stel parçasında stelin baş tarafının doğrudan doğruya iki yanda payeye istinat eden kemer şeklinde olduğu anlaşılıyor (No. 243).

B. Yan cepheyi temsil eden steller :

Yan cepheyi temsil eden stellerin baş taraflarının şekil değişikliği de aşağı yukarı alınlıklı stellerde görülen değişikliğe paraleldir. Yani bu tip steller de bütün teferrüatıyla bir binanın yan cephesinin tasvirinden başlayıp gittikçe basitleşerek, hiç bir mimarî tezyinatı olmayan dikdörtgen bir blokta, dikdörtgen bir sahaya yapılan kabartma halini alıyorlar. Alınlıklı stellerin aksine, bunlar içinde daha değişik ve zengin

teferrüatlı şekilde yapılmış olanları vardır. Genel olarak bu tip stellerin enleri yüksekliklerinden azdır. Şu guruplara ayrılabilirler:

1 — İki yanı paye ile tahdit edilmiş olup, üst kenarda silme üzerinde mustakil bir şekilde yontulmuş beş tane antefiks sırası ihtiva edenler (No. 35, 36, Res, 14, 15). Bu antefiksler bir çok stellerde basit bir silme ile gösterilmiş, ayrıca müstakil olarak işlenmemişlerdir. Bu iki stelden başka aynı şekilde baş tarafları profilli, iki yanları iyi işlenmiş paye şeklinde olan bir seri stel daha vardır, bunlarda antefiks gösterilmemiştir, yalnız çift veya tek silme ile iktifa edilmiştir (No. 37, 167, 168, 171). Birer yanları kırık iki stelde ise (No. 161 ve 170), paye başlıkları vazıh fakat baş tarafları çok basittir. Aynı prensibe göre yapılmış olan diğer bir stelde baş tarafa gayet muhtasar bir silme yapılmıştır (No. 158). Yanları yine dorik paye ile tahdit edilmiş olan ve kabartma sahası kemerli niş şeklinde gösterilen bir stelde (No. 239) bu beş antefiks silme üzerinde kabartma olarak gösterilmiştir. Bu stel diğerlerinden değişik bir görünüştedir. Yanları paye ve karyatidlerle tahdit edilmiş büyük stelde üst kenara profil yapılmış, bu profil üzerinde alçak kabartma olarak iki yanda yarım, ortada bir antefiks gösterilmiştir (No. 33, Res. 12).

2 — Baş tarafı yatay yontulmuş olup iki yanda yarım ve ortada bir tam antefiksi alçak kabartma olarak gösterilmiş olanlar (No. 29, 30, 31, 128, 172, 186). Bu kabartma antefiksler ile stele bir binanın yan cephesinin görünüşü verilmek istenmiştir. Bu tipin bir varyantı olarak alçak kabartma antefikslerin boya ile gösterildiği hal vardır. Bu takdirde baş taraflar yine ufki olup, kitabenin üstünde kitabe sathından daha yüksek geniş düz ve boş bir bant vardır (No. 32, 169, 173, 174, 179). Bu bant üzerinde antefiksler boya ile tasvir edilmiş olmalıdır. Bu stellerin hiç birinde yan kenarlar paye veya sütun şeklinde değildir. Sadece basit bir çerçeve halindedir. Yalnız bir stelde (No. 157), iki yan ion nizamında sütun şeklinde olup antefiksler kitabeli arşitrav ile birlikte alçak kabartma olarak gösterilmiştir. Bu stelde üst kenar hafifçe münhanî gösterildiğinden, bunu yapan usta alınlıklı stel hususiyeti ile yan cephe hususiyetini birbirine karıştırmıştır.

3 — Dikdörtgen şeklinde olup, baş taraflarında kabartma ufki basit bir silme olanlar (No. 43, 44, 45, 50, 53, 57, 60, 130, 132, 136, 242).

4 — Dikdörtgen çerçeve halinde tamamen silmesiz olup hiç bir mimarî tezyinatı olmayanlar. Bunlar dikdörtgen bir bloktan yapıl-

mişlardır, baş tarafları ufkidir, üst kenarda kitabe vardır (No. 41, 42, 47, 48, 56, 58 - 63, 65, 133 - 135, 160). Bunların benzeri stel tasvirlerine, bilhassa lâhitler üzerinde rastlanır. Lâhitler üzerinde bu şekil dışında kabartma ancak 4 misalde kemerli niş şeklinde yapılmıştır. Baş tarafı silmesiz olan yalnız bir stelde, yan kenarlar basit dorik başlıklı paye şeklinde gösterilmiştir (No. 146).

Yan cephe stellerinde de alınlıklı stellerde olduğu gibi kabartma bazan kemerli niş içine yerleştirilmektedir. Baş tarafı silmeli olanlardan dört tanesinin (No. 136, 149, 239, 242) silmesiz olanlardan da dört tanesinin (No. 66, 137, 138, 150) kabartma sahası kemerli niş şeklindedir.

Yan cephe stellerinden bir gurup teşkil eden beş tanesinde yan kenarlar paye şeklinde olduktan başka, payeler üzerinde arsitravı taşır halde karyatidler (No. 33-36, 167, 241) ve atlant (No. 34, Res. 13) vardır. Böylece stele zengin bir görünüş verilmiş, temsil ettiği bina cephesinin teferruatı gösterilmiştir.

3 — Kitabenin yeri ve stelin sahibi :

Byzantion stellerinde kitabe genel olarak alınlıklı stellerde alınlık altında, yan cephe stellerinde ise antefikslerin altında yani baş tarafta arşitrava tekabül eden kısımda yer alır. Arşitravı vazıhan belirtilmiş olan stellerde ise kitabe doğrudan doğruya arşitrav üzerindedir (No. 33, 35, 36, 37, 117, 124, 151, 167, 168, 170, 171, 241). Bazı stellerde hem baş tarafta, hem de kabartma altındaki boş sahada kitabe vardır, alttaki kitabe baş taraftakini bazan tamamlar haldedir, bazı halde ise ondan tamamen ayrıdır (No. 35, 36, 65, 71, 104, 106, 108, 109). Bir kısım stellerde kitabenin silindiği (No. 123), bir kısmında ise silinen kitabenin yerine başka kitabe yazıldığı görülmektedir (No. 41). Arşitravı belirtilmiş olan kemerli niş şeklindeki stelde hem arşitrav üzerinde, hem de kemer üzerinde kitabe vardır (No. 124). Yalnız bir stelde ise (No. 102 Res. 24) hem alınlık üzerinde hem de kabartma altındaki boş sahada, hem de kabartma sahasında kitabe görülmektedir. İki stelde ise kitabe kabartma sahası altına yazılmıştır (No. 156, 193).

Birden fazla şahsa ait olan stellerde kitabe çok defa ait olduğu şahsın başı hizasına yazılmaktadır. Cenaze ziyafeti motifini havi stellerde bu hale çok rastlanır, erkeğin başı hizasında erkeğin ismi, kadının başı hizası boş bırakılmıştır (No. 51 ve 52). Buna göre bu stellerin aile için yaptırıldıkları veya satın alındıkları, önce ölen erkeğin

ismi yazıldığı, kadının ismi sonradan yazılmak üzere yerinin boş bırakıldığı ve fakat herhangi bir sebeple buna imkân olmadığı söylenebilir. Cenaze ziyafetlerinden başka birden fazla şahıs ihtiva eden stellerde kitabe ait olduğu şahsın başı hizasına yazılır. No. 157'de kadının ve erkeğin ismi başları hizasına ayrı ayrı yazılmıştır. No. 182 de ise oturan kadın ve ayakta duran iki erkeğin ayrı ayrı isimleri yazılmıştır, yani bu stel üç şahsa aittir. İki stelde esas oturan figür kadın olduğu halde, erkek ismi yazılmıştır (No. 175, 177). Biri erkek, diğeri büyük kız kardeşe ait olan bir stelde (No. 183) isimler baş tarafın sağ ve sol tarafına yazılmıştır. Bir stelde ziyafet sahnesinde görülen yatan iki erkeğin isimleri stelin baş tarafına ayrı ayrı ikişer satır halinde yazılmış, solda oturan kadının ismi ise kabartma sahası altına üç satır halinde yazılmıştır (No. 35 Res. 14). Bilhassa cenaze ziyafetlerinde görülen kitabelerin asimetrik yazılması bu stellerin, karı koca veya akraba olan iki şahıs için yapıldığı, stele ilk ölenin isminin yazıldığı, diğer kısmın ikinci şahıs öldüğünde yazılmak üzere boş bırakıldığı ve fakat herhangi bir sebeple ikinci şahsın ismini yazmak imkânı olmadığı şeklinde izah edilebilir. Mesela 33 No. lu stelde, (Res. 12) baş tarafta sağda erkek hizasında erkeğin ismi görülüyor, solda ise kadının başının üstüne tesadüf eden kısım boş bırakılmıştır. Buna göre stelin karı ve koca için hazırlandığı, koca öldüğünde isminin yazıldığı, sonradan ölen kadının ismini bu stele yazılmasına imkân olmadığından o kısmın boş kaldığı anlaşılmaktadır. Bunu stelde tasvir edilen eşya da teyit ediyor, rafta, erkeğin bulunduğu tarafta erkeğe mahsus eşya, kadının bulunduğu sol tarafta ise kadına mahsus eşya tasvir edilmiştir, yani stel kadın ve erkek için evvelden hazırlanmış, sonradan ölen kadının isminin yazılması herhangi bir sebeple mümkün olmamıştır. Aynı hal No. 84'de görülmektedir. Stelin sağ tarafında, erkeğin başı hizasında erkek ismi görülüyor, solda kadının başı hizasında kadının ismi yoktur. Buna mukabil gerideki rafta erkek tarafında erkek eşyası, kadın tarafında kadın eşyası vardır. Yani evvelki 33 No. lu stel gibi bu stel de karı-koca veya kız ve erkek kardeş için yapılmış, erkeğin ismi yazılmış, kadının ismi ise herhangi bir sebeple yazılmamıştır. Bu halin aksine No. 42 ve No. 217'de rastlanıyor, bu stellerde solda kadının başı hizasında kadının ismi yazılmış, erkeğin başı hizası ise boş bırakılmıştır.

Netice olarak steller kitabede adı geçen şahıs veya şahıslara aittirler. Yalnız kitabe ihtiva eden steller için bu kaide tamamiyle doğ-

rudur. Diğer stellerde kitabe stelde ortada ise, stel kitabede ismi geçen şahsa aittir. Asimetrik şekilde yalnız kadın veya yalnız erkek figürünün başı hizasında ise stel aile için yapılmış ve fakat stele ilk ölen ferdin ismi yazılmıştır. Yani yalnız kitabede adı geçen şahsa ait değildir. Bu kaide cenaze ziyafetleri için tamamiyle uygulanabilir. Cenaze ziyafeti motifi aynı kaldığı halde kitabede adı geçen şahıs bazan erkek, bazan kadındır. Bir kısmında ise kadın tarafına kadının, erkek tarafına erkeğin ismi yazılır. Yani bu motif hem erkekler, hem de kadınlar için kullanılmıştır. Bununla beraber bu motif başlangıçta yalnız erkekler için kullanılmıştır, daha sonraki çağlara ait stellerde kadınlar için de kullanıldığı görülür.⁸ Zamanla klinede yatan şahsın şahsiyeti önemini kaybetmiş, cenaze ziyafeti sahnesi bir mezar motifi olarak her zaman tekrar edilmiştir. Bu tip stellerin atölyelerde seri halinde imal edildiği, ihtiyacı olanların satın alarak yalnız isimlerini yazdırmak suretiyle kullandıkları anlaşılmaktadır. No. 234 (Res. 47) de ise cenaze ziyafetinde kadın yerine oturan bir erkek görülüyor, fakat bu figürün başı hizasındaki kitabede kadın ismi geçmektedir. Bu stel izahı güç bir istisna teşkil etmektedir.

4 — Birden fazla kabartmalı steller :

Byzantion stellerinden yalnız ikisinde, birbirinden tamamen ayrı iki sahne teşkil eden iki kabartma ihtiva eden iki mezar steli görülür. Bu stellerde kabartmalar âdeta iki ayrı stel halindedirler (No. 191a ve 213 Res. 18, 20). Birinde üstte oturan kadın ve ayakta erkek, altta cenaze ziyafeti, ikincisinde üstte cenaze ziyafeti, altta süvari ve piyade mücadelesi gösterilmiştir. Üç stelde ise esas kabartma altında ikinci bir çerçeve içinde fakat daha alçak kabartma olarak ayrı bir tasvir vardır (No. 62, 64, 69). Diğer iki stelde ise kabartma sahası altında çerçevesiz, mahkûk çizgi ile yapılmış sabanla beraber bir çift öküz (No. 63 Res. 22) ve bir parça üzerinde ise arka tarafı kırılmış bir ticaret gemisinin provası (No. 106) görülüyor. Bir stelde baş tarafta sağda dikdörtgen bir çerçeve içinde alçak kabartma dua vaziyetinde iki el (No. 103), diğer bir stelde, baş tarafta kitabe arasında ortada iki el (No. 102 Res. 24) vardır. Bu türlü el tasvirlerine çerçeve içinde ve alçak kabartma olarak (No. 203, 204 ve 248) ve kabartma sathında mahkûk çizgi halinde (No. 206) lâhitlerde de rastlanır.

⁸ Bu husus pişmiş toprak figürinlerde de görülüyor, arkaik çağda klinede yatan şahıs daima erkektir, A. Laumonier, *Expl. Arch. Delos*, XXIII (1956), s. 84.

Bunlar ayrı bir sahne teşkil etmeyen sadece apotropaik bir işaret olup⁹ kitabeyi tamamlayıcı mahiyettedirler. Genç yaşta ölenlerin stellerinde görülür.¹⁰ Gerçekten ayrı bir sahne teşkil eden bu çeşit alçak kabartma tâli paftalardan No. 69 (Res. 21) da, sağ alt köşede dikdörtgen çerçeve içinde bir geyik avı sahnesi vardır. Üstteki cenaze ziyafeti sahnesinden bir bant ile ayrılır, geyik soldaki ağaca doğru ilerlerken, ağacın yanından ve geriden iki köpeğin hücumuna maruz kalmaktadır, sağda, sağ elini ileri uzatmış avcı görülür. Diğerinde (No. 64) sağa doğru ilerliyen alçak kabartma bir çift öküz ile bunların koşulu olduğu sabanı süren bir çiftçi, bunların gerisinde yan yana bir çift at (?) görülmektedir, atları idare eden şahıs atların gerisinde ise de kırılmıştır. Bu kısım üstteki cenaze ziyafeti sahnesinden enlice bir bant ile ayrılmıştır, alt kısım ayrı ikinci bir sahne halindedir. Üçüncü stelde ise (No. 62) sağ alt köşede üstteki cenaze ziyafetinden bir çerçeve ile ayrılmamış, dikdörtgen sahada, başı sağa doğru olan bir at ve ata müteveccih bir seyis vardır. Bu sahne alçak kabartmadır ve üstteki cenaze ziyafetinden ancak kabartma yüksekliği farkı ile ayrılmıştır.

Bunlardan başka 188 No.lu stelde kabartma sahasının bir bant ile ikiye ayrılmış olması hali, birbirinden ayrı iki sahneyi göstermiyor, bu bant esas kabartma sahasındaki eşya konulan rafı veya duvar kenarını temsil ediyor. Byzantiondaki 191a (Res. 18) ve 213 (Res. 20) No.lu stellerde görülen şekilde iki ve daha çok pafta ihtiva eden mezar stellerine en ziyade Kyzikos çevresinde rastlanmaktadır. Bu havaliden bulunan stellerden bir çoğunda esas kabartmanın altında, süvari veya at tasvirine¹¹, daha az olarak da diğer tasvirlerle rastlanır. Kyzikos çevresinde avlanan süvari tasvirini havi stellere de çok rastlanmasının sebebi, bu bölgedeki Daskyleion satraplık merkezi dolayısıyla doğu tesirine bağlamak mümkündür. Bu tip stellerin en eskisi,

⁹ Arif Müfit Mansel, İstanbul Tersanesinde bulunan bir lâhit ve bir İstanbul Lâhitler Gurupu hakkında Araştırmalar, *Bellekten*, XXI, 83, 1957, not 38; *Mendel III*, s. 298 vd.

¹⁰ Byzantion'da el tasvirli stellerde ölenin yaşının zikredilmesi iki misalde görülür, bunlardan biri 14, diğeri 25 yaşındadır.

¹¹ İstanbul Müzesindeki Kyzikos'dan gelmiş birden fazla kabartmalı steller şunlardır: *Mendel*, 1042, 1043, 1044, 1046, 1052, 1055, 1056, son yıllarda gelmiş olup henüz yayınlanmayanlar Müze Env. No. 3306, 3861, 3857, 4444, 4505. Bursa müzesindekiler: *Mendel*, *Catalogue du Musée de Brousse*, Athenes, 1908 No. 56, 57, 64, 65, 66, 68, ayrıca son senelerde Bursa Müzesinde pek çok sayıda toplanmış olan stellerden büyük bir kısmı birden fazla kabartma ihtiva etmektedir.

Daskyleion civarında bulunan Yunan İran üslûbundaki büyük ve üç ayrı sahneyi havi Çavuşköy stelidir¹². Bu bölgede bulunan bu tip steller, bu ve aynı seriden olan Yunan İran üslûbundaki steller ör-etmiş olmalıdır. At ve süvari tasvirlerini cenaze ziyafeti ile beraber ihtiva eden steller, Roma çağında imparatorluğun hudut mınta-kalarında, askerlere mahsus stel olarak rastlanır¹³.

Çift sürme ve sabana koşulmuş öküz tasvirleri veya sadece saban Anadolu'da mezar stellerinde çok rastlanan motiftir¹⁴. bilhassa Roma çağına ait "Frigya tipi" mezar stellerinde çok rastlanır¹⁵. Saban ve öküz motifi Byzantion stellerinden yalnız iki tanesinde vardır.

III. STEL TIPLERİ

1 — *Yalnız Kitabeli Steller :*

Yalnız kitabeli steller, Byzantion stellerinin, diğer üç kabartmalı Attika steli ile beraber (No. 117, 152, 164 Res. 25, 33, 39) en eskilerini teşkil ederler. Bu steller üzerinde boya ile yapılmış muhtelif tasvirler olduğu kalan izlerden anlaşılıyor. Fakat tasvirlerin mevzuu hakkında fikir edinmek kabil değildir. Yalnız bir kısmında alınlıkta yumurta sırası, volut gibi bir takım mimarî tezyinat tesbit edilebilmektedir. Böyle boyalı mezar stelleri Attikada¹ ve başka yerlerde görülmektedir².

¹² Mendel 1054; E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, Berlin 1961, res. 119, Çavuşköy steli ve o çevrede son bulunan aynı tip steller M. E. V asır sonuna ait olduklarına göre, daha sonraki çağda görülen gerek cenaze ziyafetlerinde, gerekse atlı av sahnelerinde ve stellerin birden fazla sahne ihtiva etmelerinde bu stellerin tesirini aramak yerinde olacaktır. Meselâ Helenistik çağa ait Kyzikosta bulunan iki kabartmalı ve yan kenarı kabartmalı olan stel mevzu ve kompozisyon bakımından Çavuşköy stelinin aynidir, yalnız burada cenaze ziyafeti üstte, av sahnesi alttadır (Mendel 1055). Bu stelin sol yanında da kabartma oluşu bu kısımda ayakta bir erkek figürü ihtiva etmesi, bize bilhassa Daskyleion kabartmalarından, iki yanında devam eden atlı kadınlar kabartmasını (Mendel 1355 ve Ilse Kleemann, *Der Satrapensarcophag aus Sidon* s. 174 No. 3) hatırlatmaktadır. Son bulunan stellerde üst üste sıralar halinde muhtelif sahneler vardır.

¹³ Cumont s. 433 vd.

¹⁴ Cumont s. 431.

¹⁵ Meselâ İstanbul Müzesinde, Mendel 1077, burada altta yalnız saban vardır. Bursa Müzesinde, Mendel, *Cat. Musee de Brousse* No. 45, 47, 48, 78 ve 81

¹ Conze No. 634, 706, 741, 781, 821, 826, 856, 900, 901, 959, 967, 977, 1100, 1134.

² Güney Rusya (Kieseritzky - Watsinger, *Griechische Grabreliefs aus Südrussland*,

İstanbul Müzesinde, Kyme'den bulunmuş olan bir örnek üzerinde kline ve insan figürü seçilebilmektedir³. Elimizdeki stellerden bir tanesinde kitabe de yoktur (No. 9), bu stele kitabenin de boya ile yazıldığı ve zamanla silindiği veya stelin satılmak üzere hazırlandığı halde sonradan kullanılmadığı için kitabesinin yazılmadığı düşünülebilir.

Yalnız kitabeli olan bütün steller alınlıklıdır, hiç birinde baş taraf yan cepheyi temsilen yapılmamıştır. Bir mimarî parça üzerine yazılmış iri harflerle acemice yazılmış bir kitabeden ibaret olan stel (No. 28) ile, ince bir mermer levhadan meydana gelen ve baş tarafı şematik bir şekilde üçgen alınlık gibi yontulmuş stel (No. 27) Roma çağına aittir. Bu iki stel dışında kalanların hepsi M. E. IV ile II inci asırlar arasındaki çağla aittirler.

2 — Cenaze ziyafetleri :

Byzantion mezar stelleri içinde en büyük gurubu "cenaze ziyafeti" tasvirini havi steller teşkil eder. 124 stelde bu motif görülmektedir. Yani Byzantion stellerinin aşağı yukarı yarısında cenaze ziyafeti tasviri vardır. Bütün diğer motifler arasında en büyük yeri işgal eden bu motifin esasını, sağda klinede yatan erkek, solda oturan kadın ile önde ziyafet masası ve hizmetçiler^{3a} teşkil eder. Bunlarla beraber muhtelif tâli teferrüata da rastlanır. Bazı stellerde, önde ayakta duran veya klinenin kenarında oturan çocuklar ve diğer şahıslar da yer alır.

A. Byzantion Cenaze ziyafetlerinin hususiyeti

Byzantionda ele geçen cenaze ziyafetlerinden yarıdan fazlasında yani 70 kadarında, yatan erkek ileri ve yukarı doğru uzattığı sağ elinde bir çelenk tutar, sol elinde ise kâse bulunur. Diğer bölgelerde rastlanan cenaze ziyafetlerinde erkeğin çelenk tutması haline az rastlanır. Bu tip cenaze ziyafeti tasviri daha ziyade Byzantion çevresi ile Marmara'nın kuzeybatı tarafı ve Batı Karadeniz'de Varna (Odessos)⁴

Berlin, 1909, No. 51, 58, 62, 66, 71; Beotia ve Batı Yunanistan'da (Fraser-Rönne, *Boeotian and west Greek Tombstones*, s. 36-38, lev. 16-17.

³ Mendel No. 1086.

^{3a} Burada hizmetçi kız ve uşak tâbiri ile Antik çağdaki her iki cins mensup köleler kastedilmektedir.

⁴ M. Mirtchev, Nouveaux Monuments Epigraphiques de la Region de la Mer Noire, *Bulletin de la Societe Archéologique A Varna XI*, 1960, s. 49, Res. 2, 6, 7, 12; G. Tonçeva, Développement chronologique des stèles à "banquet funébre"

çevresi için karakteristiktir. Yatan erkeğin çelenk tutması hali dışında, erkeğin en çok oturan kadın ile veya önde ayakta duran bir şahıs ile toka etmesine (No. 79, 80, 84, 85, 85a, 86, 191a), elini öne doğru dizine koymasına (No. 29, 30, 32, 36, 212), kolunu kadının veya önde ayakta duran şahsın arkasına atmasına (No. 35, 77, 102, 108a, 109, 111, 191a) rastlanır. Bunlar dışında bazı istisna teşkil eden ve teker teker üzerinde durulması gereken steller vardır. Bunların bir kısmında klinede mutad şekilde yatan erkek ve ziyafet masası varsa da, solda oturan kadın figürü yoktur. No. 72 ve 212 de yalnız yatan erkek görülüyor. No. 79'da yatan erkek karşısında bir kasap kütüğü (?) önünde ayakta duran kısa tunika giymiş uşağın uzattığı eşyaya uzanmaktadır, burada önde ayrıca diğer stellerde görülen şekilde dairevi bir ziyafet masası da vardır. Üç stelde (No. 34, 35, 36 Res. 13, 14, 15) cenaze ziyafeti bütün unsurları ile gösterildiği halde, ziyafet masası üzerinde yiyecek yerine kitap ve yazı malzemesi vardır, bu sebeple mutad cenaze ziyafetlerinden mahiyet itibariyle ayrılmaktadır.⁵ Diğer iki stel ise görünüşte cenaze ziyafeti motifinin esas hatlarını ihtiva etmekle beraber, mahiyet ve bazı unsurları bakımından cenaze ziyafeti değildir, fakat biz tasnifte kolaylık sağlamak üzere bu iki steli de cenaze ziyafetleri arasında mütalâa ettik. Bunlardan No. 82'de, kemerli niş şeklindeki kabartma sahasında sağda yatan erkek, solda oturan, kadın, önde ise kapağı açık bir sandık görülmektedir. Erkek sol eliyle kapağını açtığı bu sandıktan sağ eliyle bir eşya almaktadır. Sahnede diğer stellerde daima tasvir edilen hizmetçiler gösterilmemiştir. Geride katlanmış bir perde vardır.⁶ Byzantion stellerinde perde yalnız bu stelde görülmektedir. Bu haliyle stel normal cenaze ziyafetlerinden ayrılmaktadır. Öndeki kapağı kemerli olan küçük sandık, belki de raflarda erkeklere mahsus eşya arasında görülen kapakları kemerli, iki kulplu kitap çantalarını (Lev. 4/2) veya kitap koymağa mahsus bir küçük sandığı temsil etmektedir. Üzerinde durulması gereken son stel (No. 33 Res. 12) Theodotos'un büyük mezar stelidir. Burada cenaze ziyafetlerinin bütün unsurlarını görüyoruz. Yalnız

d'Odessos, *Arxeologie* VI, 1964, 4 S. 37 vd. Bulgarca olan bu yazıdan faydalanmamı arkadaşım F. Preyger'e borçluyum, kendisine teşekkürlerimi burada tekrarlamak isterim.

⁵ E. Pfuhl, Zur Darstellung von Buchrollen auf Grabreliefs, *JDI*, 1907, s. 126, Res. 11.

⁶ Perde için Bk. Pfuhl, *Beiwerk*, s. 123.

öndeki ziyafet masası yerine dikdörtgen küçük bir kaide üzerinde bir küre vardır. Yatan erkek sağ elinde tuttuğu deynek ile bu küreye dokunmaktadır. Stelin cephesini tahdit eden payelerden soldakinin üst kısmında kürevi bir güneş saati yapılmıştır⁷, geride raf üzerinde solda kadınlara, sağda erkeklere mahsus eşya görülmektedir. Sağda uşak ve solda hizmetçi kızlar vardır. Buradaki tasvir genel olarak cenaze ziyafetlerindeki esaslara göre yapılmışsa da bir ziyafet bahis konusu değildir. Burada yatan erkeğin bir filozof olduğu belirtilmek istenilmiştir. Yani burada cenaze ziyafeti tarzında tertiplenmiş bir nevi filozof sahnesi tasvir edilmiştir. Bunu paye üzerindeki güneş saati de teyit eder. Filozof sahnelerinde müstakil paye veya sütun üzerinde daima bir güneş saati tasvir edilmektedir. Burada görülen küre dikdörtgen kaide ve âsa aşağıdaki 188 No.lu stelde de görülmektedir⁸. (Res. 46).

Bu saydığımız steller böylece bir takım değişikliklere rağmen ana hatları ile "cenaze ziyafeti" şemasını muhafaza ederler. Bu istisnalar dışında kalan steller arasında yalnız iki tanesinde klinede iki erkek yatmaktadır (No. 35 ve 65). Byzantion haricinde bilhassa Kyzikos'da, klinede iki veya daha çok şahsın yatmasına sık sık rastlanır. Yine Byzantion stellerinin bir hususiyeti olarak kadının daima solda oturduğu görülüyor, yalnız bir stel parçasında kadın sağda oturmakta ve önünde bir masa ve masanın solunda durduğu anlaşılan bir şahsa ait sağa müteveccih ayaklar görülmektedir (No. 81). Bu parçanın bir cenaze ziyafeti olması muhtemeldir. Kyzikos çevresindeki stellerde, Çavuşköy stelinde görüldüğü üzere, cenaze ziyafeti sahnelerinde sağ ve solda karşılıklı oturan kadınlara sık sık rastlanır. Şu halde Byzantion'da görülen cenaze ziyafetini havi steller, erkeğin çok defa çanak tutması, erkeğin karşısında Attika'da görülenlerin aksine, kadından başka ayrıca ibadet eder pozda diğer insan figürlerinin bulunmaması ve solda yalnız bir oturan kadın bulunması ile ayrı bir gurup teşkil ederler.

B. Cenaze ziyafeti motifinin menşei

Byzantion stelleri arasında böyle en önemli yeri işgal eden bu motif üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır. Cenaze ziyafeti tas-

⁷ Güneş saati için Bk. Daremberg-Saglio "Horologium".

⁸ O. Brendel, *Symbolik der Kugel*, AA, 51, 1936, s. 1 vd. Res. 1, 2, 5.

virini havi stellere antik dünyanın hemen her tarafında rastlanmakla beraber, bunların en eski örnekleri Anadolu ve Ege adalarında görülür, bunlar İstanbul Müzesindeki Taşoz kabartması⁹ ve Çavuşköy stelidir.¹⁰ Daskyleion bölgesinden 1964 sonbaharında bulunan Çavuşköy steli ile aynı mahiyetteki mezar kabartmaları üzerinde de Cenaze ziyafeti tasviri vardır^{10a}. Bu motifin ve “cenaze ziyafeti” fikrinin menşei doğuda olmalıdır. Taşoz kabartması, menşei doğuda olan bu motifin, batıda bir stel üzerinde “cenaze ziyafeti” şeklinde görülen ilk örneğidir. Asur ve Geç Hitit kabartmalarında bu motifin öncüleri olacak misallere rastlanmaktadır¹¹. Bilhassa Asurbanipal’i ziyafette gösteren kabartma¹², daha sonra görülen cenaze ziyafeti sahnelerinin hemen hemen bütün teferruatını havidir. Burada klinede yatan erkek, iskemlede oturan kadın, kadının ayaklarını bastığı tabure, öndeki ziyafet masası, hizmetkârlar ve sağdaki büfe veya servis masası, Anadolu’da rastlanan ziyafet sahnelerinin de esas unsurlarıdır. Karatepe’de görülen

⁹ Mendel No. 576; Ekrem Akurgal, *Die Kunst Anatoliens von Homer Bis Alexander*, Berlin 1961, res. 240, s. 279 not 136.

¹⁰ Mendel No. 10; E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, s. 173, res. 119.

^{10a} Ekim 1964 ayında Bandırma’nın Aksakal nahiyesine bağlı Köseresul köyünün güney doğusunda, Manyas gölünden 250 m. kadar uzaktaki sırt üzerinde bir tarlada bir Bizans mezarının inşasında kullanılmış halde baştarafındaki palmet kısmı noksan üç büyük mezar steli ile bir stelin palmetli baş tarafı bulundu. Bunlar da Çavuşköy steli gibi birden fazla sahne ihtiva etmektedirler. Birinde bir cenaze ziyafeti tasviri vardır. Burada klinede yatan sakallı erkek, yine klineye oturmuş ve ayaklarını öndeki bir tabureye basan giyimli kadın, bir tarafta tripod üzerinde duran dinos ve kısa tunika giymiş saki, sol tarafta yiyecek taşıyan uzun tunika giymiş hizmetçi kız görülmektedir. Bu sahnenin üstünde lâhit taşıyan bir cenaze arabası vardır. Diğer iki stelden birinde yine ion nizamında sütunlara süslü lâhit taşıyan bir cenaze arabası ile bunun altında Aramî kitabe vardır. Üçüncü stelde yine cenaze arabası, cenaze ziyafeti olması muhtemel silik bir sahne görülmektedir. Bu sonuncu stelin iki yan kenarında da büyük Daskyleion kabartmasını (Mendel No. 1355; Akurgal, *Die Kunst Anatoliens* s. 171, res. 116) hatırlatır şekilde kabartma vardır. Bir yanda bir atlı kadın, bir yanda ise yüklü bir at veya katır tasvir edilmiştir. Henüz yayınlanmayan bu kabartmalar, bu bölgede daha sonraki çağda görülen mezar kabartmalarına öncülük eden özellikler taşımaktadırlar.

¹¹ O. Deubner, Ein Totenmahrelief in Pergamon, *Studies Presented to David M. Robinson I*, Washington 1951 s. 611; E. Akurgal, *Spaethethitische Bildkunst* Ankara, 1949 —, s. 135; E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München, 1961, s. 100.

¹² Shaefer-Andrea, *Propylean Kunstgeschichte* res. 573, R. Hamann, *Geschichte der Kunst I*, Berlin 1955, s. 399, Res. 426; H. Frankfort, *The Art and Achaology of the Ancient Orient* s. 93 vd.

ziyafet sahnesi¹³ de, klinede yatan erkek bulunmamasına rağmen, oturlan iskemle, üzerine basılan tabure ve ziyafet masasının şekli, sağda büfe ve hizmetçilerin varlığından ötürü, sonra görülen cenaze ziyafeti kabartmaları ile yakından ilgilidir. Geç Hitit sanatında görülen diğer ziyafet kabartmalarında¹⁴ da bu ilgiyi gösterecek unsurlar vardır. Fakat esas örneği, Hitit kabartmalarından daha geç çağa ait olan Asurbanipal (M. E. 660-626) kabartması teşkil etmektedir. Arkaik çağda korint keramiğinde¹⁵, Larisa kabartmalarında¹⁶, Likyada Gölbaşı (Trysa) heronunda¹⁷ ve Ksanthos'da bulunan mezar kabartma parçasında^{17a} cenaze ziyafeti görülmektedir. Batı Anadolu'da bilhassa Kyzikos ve Daskyleion havalisinde bu motife rastlanması¹⁸ Perslerin tesirinden ileri gelmektedir. Anadolu'da bulunan cenaze ziyafeti kabartmalarının en eskilerinden biri olan Pers Satraplığının merkezi Daskyleion¹⁹ yakınında Çavuşköy'de ele geçen Yunan - İran üslûbundaki kabartma²⁰ ile yine Cenaze ziyafeti motifini havi olan aynı bölgede son bulunan aynı üsluptaki yeni mezar kabartmaları^{20a}, bu tesirin menşeyini gösteren belgelerdir. Aynı şekilde Satrap lâhti üzerinde de cenaze ziyafeti tasviri vardır²¹. Çavuşköy steli ve diğer aynı çeşit steller, aynı zamanda Daskyleion ve Kyzikos çevresinde çok miktarda cenaze ziyafeti tasvirine rastlanmasının sebebini izah etmektedirler. Bu bölgede daha sonra Çavuşköy stelinin tesirini taşıyan

¹³ Halet Çambel, Karatepe Heykeltraşlık Eserleri Hakkında Bazı Mülâhazalar, *Belleken XIII*, 1949, s. 21 vd. lev. VIII/2; E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, s. 103, lev. 143.

¹⁴ E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter* 130, 138 s. 100.

¹⁵ Payne, *Necrocorinthia*, lev. 27.

¹⁶ L. Kjellberg-A. Akerström. *Larisa am Hermos II*, s. 160 vd., Res. 20-22.

¹⁷ O. Bendorf-G. Niemann, *Das Heroon von Gölbaschi-Trysa* (Wien, 1889) 220 vd. lev. 29, 5.

^{17a} F. N. Pryce, *Catalogue of Sculpture I/1*, s. 143, lev. XXIX, bu parçadan başka son kazılarda bulunan bir lâhit kapağında da ziyafet sahnesi vardır. P. Demargne, A propos d'un sarcophage de Xanthos, *Revue des Etudes Anciennes LXIV*, s. 35 vd.

¹⁸ Bu husus için Bk. E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens* s. 272 vd.

¹⁹ Daskyleion için Bk. K. Bittel, Zur lage von Daskyleion, AA, 1953, s. 1-16. E. Akurgal, *Anatolia I*, 1956, s. 20; Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, s. 170 vd.

²⁰ Mendel 1054; E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens* s. 179, res. 119.

^{20a} Bk. Yk. not 10.

²¹ Mendel 9; I. Kleemann, *Der Satrapensarkophag aus Sidon*, Berlin, 1958 res. 13-14.

pek çok Helenistik ve Roma çağına ait stele rastlanmaktadır²². Bunlar da Çavuşköy steli gibi birden fazla kabartma ihtiva ederler ve çoğunda ziyafet sahnesinde, klinenin sağ ve solunda karşılıklı birer kadın oturur. Aynı zamanda bu stellerde Daskyleion kabartmalarının da tesiri görülür. Bu vaziyet bu motifi haiz mezar stellerinin bu bölgede ve Byzantion ve Marmara çevresinde yaygın bir şekilde görülmesini de izah edebilir.

C. Motifin Yayılışı

Cenaze ziyafeti motifi, arkaik çağda korint keramiğinden ve pişmiş toprak mimari kabartmalardan sonra V inci asır sonundan itibaren mezar stellerinde²³ görülmektedir. Daha sonraki çağda Batı Anadolu'da, Marmara bölgesinde, Yunan kültürünün yayıldığı her yerde, Trakya'da²⁴, Makedonya'da, Karadeniz kıyılarında²⁵, Kerçte²⁶, Mısır'da²⁷, Kıbrıs'ta görülmektedir. Roma çağında ise bütün antik dünyaya yayılır, Suryeden²⁸ İngiltere'ye²⁹, Güney Rusya,

²² Bu benzerlik bilhassa Helenistik çağa ait av ve ziyafet sahnesi ihtiva eden bir stelde açıkça görülür. (Mendel 1055), İki yanda oturan kadın olan diğer steller şunlardır: Mendel 1020, 1042, 1052, Müze env. No. 4505, 3306, 3267, 5249; Ayrıca Bursa Müzesinde G. Mendel, *Catalogue du Musée de Brousse*, Athenes 1908, s. 55, No. 58-66, Res. 27-31, bilhassa res. 29. İzmir Müzesinde, Müze env. No. 361, 3641; Erdek Açık hava Müzesinde (R. M. Ertüzün, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, İstanbul, 1953, s. 137, res. 33-36. Bu bölgeden toplanmış aynı özelliği haiz pek çok stel vardır.

²³ K. Friis Johansen, *The Attic Grave Reliefs*, Copenhagen 1951, s. 163; *Conze* no. 1164-1172.

²⁴ G. Seure, *Antiquités Thraces de la Propontide*, *BCH*, 36, 1912, s. 601; *Mendel* 971, 989, 992, 1018, 1041, 1058.

²⁵ Karadeniz kıyıları için Bk. *Mendel* 1040, 1051 (Amasra) *Mendel* 1004 (Cide), Müze env. no. 4540 (Zonguldak). Bulgaristan'da bulunan cenaze ziyafetleri için Bk. G. Tonçeva, *Developpement chronologique des steles à "banquet funébre"* d'Odessus, *Arceologie* VI, 1964, 4, s. 37 vd.

Romanya'da da miktarı az olmakla beraber bu motife rastlanmaktadır.

²⁶ G. v. Kieseritzsky - C. Watzinger, *Griechische Grabreliefs aus Südrusland* Berlin, 1909, no. 687-737.

²⁷ Mısır'da Helenistik çağa ait kalkerden yapılmış umumiyetle klinede yatan bir şahıs ile önünde ziyafet masası ve karşısında köpek figürü ihtiva eden steller vardır: C. C. Edgar, *Catalogue Général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Greek Sculptures*, Le Caire 1903, No. 2731 vd.

²⁸ *Mendel* 973, 974; A. Müfit AA, 1933, No. 40, 41, 42, 43. Hatay müzesinde de bu bölgeden toplanmış bir çok cenaze ziyafeti mevcuttur.

²⁹ J. Ward, *The Roman Era in Britain* (London, 1911), s. 150, res. 40; J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain* (London, 1955) res. 22 vd.

Romanya³⁰ ve Bulgaristan'dan³¹ Kuzey Afrika'ya³² kadar her yerde rastlanır. Teferrüatta her bölgeye mahsus değişiklikler görülmekle beraber esas aynı kalmaktadır. Anadolu'da, meselâ Konya çevresinde Cenaze ziyafeti sahnesi, o bölgede çok rastlanan, dolayısıyla sanatkarların çok tanıdığı Sidemara tipi lâhit cephesinde yer almaktadır³³. Bitinya'da Yalova ve civarında, bu bölgede görülen yüksek kaideli mezar âbideleri gibi, cenaze ziyafeti sahnesi de altar şeklinde yüksek kaide üzerinde tasvir edilmiştir.³⁴ Buna karşılık Kuzey Suryede görülen cenaze ziyafeti tasvirini havi steller basit ve çok defa klinede yalnız yatan bir tek şahsı tasvir etmektedirler. Ren bölgesinde, Roma İmparatorluğunun kuzey sınırlarında rastlanan stellerde kitabe, kabartma altında bırakılan gayet geniş sahaya yazılır. Askerlere mahsus stellerde burada at ve suvari tasvir eden ikinci bir kabartma yer almaktadır. Mimari çevreler vazih değildir, kabartma sahasının baş tarafı çok defa istiridye kabuğu şeklindedir. Bu tip muhtelif steller Kolonya'da,³⁵ Bonn'da,³⁶ Mainz³⁷ ve Ren bölgesinin diğer

³⁰ Romanya'da: Bükreş, Muzeul National de Antichitati No. 95, 96, 591, 589, 1531; G. Tocilescu, *Fouilles et Rec. Arch. en Roumanie* s. 213-222; V. Parvan AA, 1914, s. 437, res. 3; Florescu, *Monumenti antichi di Durastorum, Dacia, IX-X, 1941-1944*, s. 427, res. 1; Florescu, *Monumenti Funerari Romani Dalla Dacia Inferiore, Bucuresti, 1942*, No. 17-18.

³¹ Bulgaristan'da: M. Mirtchev, *Göst. Yer*, res. 2-12; K. Skorpil, *Wiener Jahreshefte* III, 1900, res. 73-74, sek. 13. G. Tonçeva, *Göst. Yer* s. 37 vd.

³² Meselâ Tunus'ta, Bardo, Alaoui Müzesi No. 875, 876, 1007, 1153; Ceza-yir'de Musée Stephane Gsell No. 168-169.

³³ G. Mendel, *Le Musée de Konia, BCH, 1902*, s. 209-246. Sidemara tipi lâhit cephesi şeklindeki bu steller ilk bizans çağına ait İstanbul'da rastlanan sütunlu lâhit cephesi şeklindeki kabartmaların âdetâ öncüleri ve ilk örnekleri mahiyetinde olduklarını belirtmek gerekir (Bk. N. Fıratlı *Cahiers Archéologiques* XI, 1960, s. 73-92; *Türk Arkeoloji Dergisi* IX/2, 1960, s. 46-54).

³⁴ A. M. Mansel, *Yalova ve Civarı*, İstanbul, 1936, s. 31-35, Lev. 7-9; Yalova'da bulunan iki Mezar Taşı, *Türk Tarih Arkeolojya ve Etnografya Dergisi* I, 1933 s. 113.

³⁵ E. Espérandieu, *Recueil general des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine* VIII 1922, no. 6447, 6449, 6457; 6460, 6463, 6466, 6467, 6469, 6472, 6483, 6489; F. Fremersdorf, *Inschriften und Bildwerke aus Romischer Zeit*, Köln, 1956. lev. 2.

³⁶ E. Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs* no. 6262, 6264, 6268, 6273, 6287.

³⁷ E. Espérandieu, *Ayni eser* no. 5791, 5839, 7391, 7411, 5800, 5838, 5839, 5867.

kısımlarında³⁸ mevcuttur. Simpelveld lahti bu stellerde görülen bütün teferrüatı bir arada ihtiva etmektedir.³⁹ Galliada⁴⁰, İngiltere'de⁴¹ ve İberik yarımadasında⁴² da Roma çağına ait mezar stellerinde bu motife rastlanır.

Bu günkü Türkiye hudutları içinde cenaze ziyafeti motifini havi stellere yukarıda bahsedildiği gibi en çok Kyzikos ve Daskyleion çevresinde rastlanır. Diğer merkez Marmara'nın kuzey tarafı, Byzantion ve Kalkedon çevresidir. Bu iki merkez etrafında bulunan stellerin ayrı hususiyetleri vardır. Bu motife çok rastlanan diğer bölge güneybatı Anadolu İskenderun ve Antakya dolaylarıdır. Bu çok sayıda cenaze ziyafeti bulunan bölgeler yanında mahallî hususiyet gösteren Konya çevresi ve Yalova gibi daha mahdut bir çevrede kalan daha küçük guruplar vardır. Anadolu'nun bir çok bölgelerinde bir takım mahallî guruplar ayırmak mümkündür. Meselâ İstanbul ve Kastamonu müzelerinde Filyos, Bartın, Amarsa, Sinop, Zonguldak gibi batı Karadeniz kıyılarındaki şehirlere toplanmış olan steller, bu bölgeye has bir tipin varlığına işaret etmektedir. Fakat bu mahallî tip yanında bu bölgede rastlanan steller arasında Byzantion ve Kyzikosta rastlanan tipte ve oralardan ithal edilmiş oldukları anlaşılan steller de bulunmaktadır.⁴³

³⁸ E. Esperandieu, *Aynı eser* no. 24, 32, 33 (Wiesbaden); 59 (Frankfort); 230 (Darmstad); 566, 567 (Cannstad); 6589 (Trier); 6669 (Leiden); F. Drexel - F. Koepp, *Germania Romana* 1929 s. 56 vd. lev. X, XI.

³⁹ J. H. Holwerda, *Der Römische Sarcophage von Simpelveld*, *AA* 48, 1933, s. 56-75.

⁴⁰ Espérandieu, *Aynı eser*, No. 1778 (Lyon); 6 (Marsilya); 2787 (Sens); 3163 (Paris).

⁴¹ Joan Ward, *The Roman Era in Britain*, London, 1911, s. 150, fig. 40; J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London 1962 no. 85, lev. 89; J. Liversidge, *Furniture in Roman Britain* London, 1955, res. 22 vd.

⁴² Antonio Garcia Y Bellido, *Esculturas Romanas de Espano Y Portugal*, Madrid, 1949, s. 337 no. 331, 332, 337, 338, 350.

⁴³ Türkiye'de cenaze ziyafeti tasvirini havi stellerin çoğu İstanbul Müzesinde toplanmıştır; burada Osmanlı İmparatorluğunun hâkim olduğu değişik bölgelerden gelmiş çok sayıda stel vardır. Bundan sonra bilhassa Mysia ve Bitinyadan toplanmış steller ile Bursa Müzesi gelmektedir (G. Mendel, *Catalogue du Musée de Brousse*, s. 55-66). Erdek'teki açık hava müzesinde de bir miktar stel mevcuttur (R. M. Ertüzün, *Adı geçen eser*, res. 33-36). Daha sonra en güzel nümuneleri ihtiva eden İzmir Müzesi sayılabilir. Hatay Müzesinde bilhassa Roma çağına ait çok sayıda stel vardır. Bunlar dışında Çanakkale (Bk. Thirsh, *Sammlung Calvert*; Çanakkale'de

3 — *Ayakta Şahıslar* :

Ayakta şahıs tasvirini havi steller, ayakta tek erkek, tek kadın, iki kadın, iki erkek, yan yana bir kadın bir erkek, ayakta üç ve dört kişi olarak guruplandırılabilir. Üç kişilik guruplardan birinde iki erkek bir kadın, diğerinde iki kadın bir erkek görülmektedir. Erkeklerin yanında uşaklar, kadınların yanında hizmetçi kızlar yer alır. Dört kişilik gurupta ise üç kadın önünde bir erkek çocuk vardır. Bu stellerden bir kısmında sahibinin yanında oturan veya ona doğru bakan veya onunla oynaşan köpekler ile ayaktaki şahsın ayağı dibinde tasvir edilen kaz veya kuğu tasvirleri görülmektedir.

Ayakta şahıs tasvirini havi stellerin en eskileri doğrudan doğruya Attika eseri olan 117 ve 152 No.lu stellerdir. Benzerlerine diğer Attika stelleri arasında rastlanır.⁴⁴ Ayakta iki kişiyi tasvir eden stelde (No. 152) orta akroter yerine yapılmış olan siren tasvirinin benzerleri Attika stellerinde görülür⁴⁵, burada soldaki genç başında defneden yapılmış zafer çelengi taşımaktadır. 117 No.lu ayakta genç tasvirini havi stelin Atina'da bulunan bir benzeri İstanbul Müzesinde'dir.⁴⁶ Bu iki stel arasında mimarı çerçevede görülen teferruat farkından başka yalnız köpeğin yönü bakımından bir fark görülüyor. Her iki genç de kuş tutar, 117 de köpek gencin bacağına doğru atılır, diğerinde aksi yönde gencin tuttuğu kuşu uzanmaya çalışır.

Ayakta erkekler arasında çıplak genç, toga giymiş erkek, tunika ve klamis giymiş çocuk (No. 136) tipleri vardır. Kadınlar işe "pudicita" ve "Küçük Herculanum'lu kız" denilen tipte kadın

muhafaza edilen Calvert koleksiyonuna ait bir steli Pfuhl yayınlamıştır, *Beiwerk* s. 49, res. 1), Bergama, Kastamonu müzeleri sayılabilir. Manisa, Adana, Ankara müzelerinde bir kaç stel mevcut olduğu gibi İznik, Balıkesir, Amasra, Sinop v. s. gibi yerlerdeki müze depolarında bir kaç stela rastlanabilir. Türkiye Müzelerinin, İstanbul Müzesi hariç hemen hiç birinde ihtiyaca yetecek katalogları yayınlanmadığı ve henüz envanter işleri de istikrara kavuşmadığı için burada sadece müze ismi verilmekle yetinilmiştir. Türkiye dışında bütün belli başlı müzelerde gerek müzenin bulunduğu bölgeye mahsus mahalli karakterde, gerekse Anadolu ve Yunanistan'dan götürülmüş cenaze ziyafeti tasvirli pek çok stel vardır.

⁴⁴ *Conze* 1035 'de bizim No. 117 'deki çıplak gencin pozunda bir genç vardır ve o da kuş tutmaktadır.

⁴⁵ *Conze* 718, 802, 803, 904. Bu stelin tam bir benzeri Sabouroff koleksiyonunda vardır. A. Furtwaengler, *La Collection Sabouroff* I, Berlin 1883-87, Lev. XXI, diğer siren tasvirleri için Bk. Pfuhl, *Beiwerk* s. 5, res. 3; *Mendel* 928.

⁴⁶ *Mendel* 869; *Conze* 977.

figürleri ile bir kolları mantoları dışında gösterilmiş olan genç kızlardan ibarettirler. Bu steller içinde ayakta iki kadını tasvir eden stel ayrıca önemi haizdir (No. 151). Bu stelde, soldaki genç kadının başı üzerine hizmetçi kızın tuttuğu uzun saplı şemsiye dikkati çeker. Bu tip şemsiye tasvirine daha ziyade doğuda meselâ Ahamenid kabartmalarında rastlanmaktadır. Yalnız bir tek misalde, Selânik'te bulunan aynı şekilde ayakta iki kadın tasvirini havi, fakat kaba işlenmiş harap bir stelde böyle şemsiye görülür⁴⁷. Bununla beraber kapalı şemsiye tasvirlerine mezar stellerinde rastlanır⁴⁸. Diğer dik-kate değer bir stel iki muharibin vedasını göstermektedir. Her ikisi kısa tunika ve klanis giymişlerdir, yanlarında köpekleri vardır (No. 153), alt kısmında geniş bir boş saha bırakılmıştır. Diğer harap bir stelde de buna benzer bir veda sahnesi tasvir edildiği anlaşılıyor (No. 155). İki şahıs arasında bir köpek ve bir çocuk tasvirinin kalıntıları da görülüyor.

Ayakta şahıs tasvirini havi bu stellerdeki erkekler tunika ve manto giymişlerdir, genel olarak yanlarında kısa tunika giyen bir veya iki uşak gösterilmiştir. Yalnız dört stelde uşak yoktur. Dört tanesinde de geride erkeğin başı hizasında raf vardır, burada ölen şahsın entellektüel olduğuna işaret eden kitap, çanta (No. 118, 128) veya kitap ve çanta ile beraber mürekkep hokkası ve diğer yazı malzemesi (No. 122, 133) tasvir edilmiştir. Diğer iki stelde bu şahıslar ellerinde münevver kimse olduklarını belirten rulo tutarlar (No. 126, 138). Çıplak genç tasvirini havi Attika stellerinden başka diğer iki stelde erkek elinde göğsü hizasında kuş tutar⁴⁹ (No. 121, 124). İki stelde (No. 119 ve 236) sağda kaide üzerinde profilden gösterilmiş sakalsız bir Hermes vardır⁵⁰. Bir stelde (No. 214) sağda arkaik tipte profilden gösterilmiş ve "itiphallik" bir Hermes görülüyor, aynı tipte bir Hermes No. 239 da cepheden gösterilmiştir.

Ayaktaki kadınlar da çoğu defa yanlarında çifte hizmetçileri ile beraber gösterilmiştir. Hizmetçiler ellerinde yün sepeti, ayna, mücevher çekmecesini tutarlar (No. 143, 146, 147). Yalnız bir stelde (No. 139) kadın sol elinde bir rulo tutar. Bu rulo, Sardeste bir stelde gerideki

⁴⁷ Mendel 905, Kuzey Afrika'da bulunan bir mezar altlarında da şemsiye tasviri vardır AA, 56, 1941, s. 551, res. 88. Doğuda şemsiyeye daha çok rastlanır.

⁴⁸ Pfuhl, *Beiwerk* s. 56, res. 8, lev. 4.

⁴⁹ Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire* p. 109.

⁵⁰ Pfuhl, *Beiwerk* s. 78.

raftaki kitap demeti gibi, muhtemelen bu kadının bir Müz telâkki edilmeğe hak kazandığına işaret edebilir⁵¹. Genç kızlara ait stellerde daima bir tek hizmetçi vardır (No. 141, 143 249) ve genç kız çok defa yanındaki köpeği ile oynar halde gösterilir (No. 140, 142, 143.) Yalnız iki kadın stelinde ölen genç kadının ayağı dibinde kaz veya kuğu vardır (No. 141, 151). Ayakta kadın tasvirini havi stellerde üzerinde eşya olan raf yoktur, yalnız harap bir stel parçasında, kabartma sahasında ve çerçeve üzerinde bir takım eşya alçak kabartma olarak yapılmıştır, bunlar arasında büyük bir yün sepeti ve kapalı çamaşır sandığı (?) seçilebiliyor, diğer eşyanın ne olduğu anlaşılamıyor.

Yan yana kadın ve erkek tasvirini havi stellerde, kadının yanında uzun tunika giymiş bir hizmetçi kız, erkek tarafında kısa tunika giymiş bir uşak vardır (No. 157), burada erkek ayrıca elinde rulo tutar. Üç şahıs ihtiva eden stellerde de aynı hal görülür. Bunlardan 159 No.lu stel sonradan yontulmuştur, bununla beraber üslûp ve bilhassa ortadaki erkeğin durumu aşağıda anlatılan 186 No.lu stel ile benzerlik gösterir. Buradaki erkeğin elbisesinin şeklini suvarinin elbisesine göre tamamlamak gerekir, sol eliyle göğsünde rulo tutar, önünde şakulî vaziyette kalın bir kumaş katı olması gerekir. Bu iki stel de aynı çağa yani M. E. I inci asra aittir. İkisinin de aynı atölyenin mamulâtı olması gerekir.

4 — Oturan Şahıslar :

Oturan şahıs tasvirini havi stellerin en önemlisi büyük Attika stelidir (No. 164). Üst kısmı kırık olmakla beraber, itinalı işçiliği ve çok yüksek kabartma olarak işlenişi ve hâlâ muhafaza edilmiş olan renkleri ile bu gurup içinde, hattâ diğer Attika mezar kabartmaları arasında önemli yer alacak haldedir. Gerek işçiliği, gerekse malzemesi itibariyle şüphesiz Attika'dan ithal edilmiş olmalıdır. Bunun benzerleri M. E. IV asra ait Attika stelleri arasında görülmektedir⁵². Bu guruptaki diğer steller de, Attika'daki örneklerin mütevazı birer tekrarıdır denilebilir. Bunlar 1) *Oturan erkek karşısında hizmetçi* (No. 165, 166). Bu tipin benzerleri Attika stelleri arasında görülür⁵³. 2) *Oturan kadın*

⁵¹ Cumont, *Aynı eser* s. 306, şek. 69. Bu stelde adı geçen kadının "ebe" yani devrine göre bir kadın doktoru olduğu belirtildiğine göre, elindeki rulonun, bu kadının bir meslek sahibi olduğuna işaret ettiğini kabul etmek gerekir.

⁵² Benzerleri *Conze* 1447, 1448, 1451, 1452, 1453, 1470.

⁵³ *Conze* 1857, 1859, 1860, 1862.

karşısında hizmetçi (No. 169, 170). Burada evvelki guruba nazaran sadece oturan şahsın cinsiyeti değişiktir, fakat durum aşağı yukarı aynıdır. Yani bir hizmetçinin oturan bir kimseye bir şey takdim etmesi tasvir edilmektedir. Bu motifi haiz stellerin ilk örnekleri Attika stelleri arasında görülebileceği gibi, Demetrios'un lüksü yasak eden kanunundan sonraki zamanda Anadolu'da görülmektedir. Bunlardan biri Sardes'te bulunan Matis stelidir⁵⁴.

3) *Oturan kadın yanlarda hizmetçiler*. Bu türlü dört stel vardır. (No. 167, 168, 245, 246). Oturdıkları zengin profilli taht şeklindeki iskemleler ile bu kadınlar başka yerlerde sık rastlanan Kybele stellerini hatırlatmaktadır. 167'de iki yandaki hizmetçilerden biri yelpaze, diğeri açık mücevher çekmecesini tutmaktadır, 168 de ise hizmetçi kızlardan biri yün sepeti, diğeri açık çifte dairevi ayna tutuyor. 245 de sağdaki hizmetçide çifte ayna soldakiler ise kapağı açık bir mücevher çekmecesini vardır. Diğerlerinden değişik şekilde olan 246'da kabartma sahası kemerli niş şeklindedir, kabartma sahasını boydan boya kline şeklinde bir basamak doldurmaktadır, kadın bunun ortasına oturmuş olarak cepheden tasvir edilmiştir, ayaklarını ince bir plint üzerine basıyor, hafif sağa meyillidir. Alt sağ köşede ayakta duran hizmetçi kızın önünde dikdörtgen bir eşya görülüyor, bunun 167 ve 245'de görülen kapağı açık mücevher çekmecelerinden olması muhtemeldir, fakat bunun yerde durmasının sebebi anlaşılamiyor. Soldaki hizmetçi ise yün sepeti taşımaktadır. Bu stel bu şekli ile serî arasında diğerlerinden tamamen ayrılmaktadır.

4) *Oturan kadın ile veda eden ayakta şahıs*. Üç stelde ayakta duran ve oturan kadın ile vedalaşan şahısdan ikisi de kadındır (No. 171, 172, 173). Diğer altı stelde (No. 174-178 ve 191a) ayaktaki şahıs erkektir. Bunlarda da diğer stellerde olduğu gibi kadınların tarafında hizmetçi kızlar, erkekler tarafında kısa tunika giymiş uşaklar görülmektedir. Buna karşılık oturan kadın karşısında, ona bir şey takdim eder durumda hizmetçi bulunan stellerde (Meselâ No. 169) hizmetçinin bulunduğu yanda herhangi bir uşak figürü yoktur, takdimi yapan doğrudan doğruya hizmetçidir, buna karşılık oturan kadın tarafında ayrıca hizmetçi kız gösterilmiştir. Buna göre oturan kadın ile ayakta veda pozunda olan şahıslar, aynı seviyedeki kimselerdir.

⁵⁴ G. M. Hanfmann - L. Robert, A Sepulchral stele from Sardes, *AJA*, 64, 1960, s. 49, lev. 9.

Bundan başka üç stelde oturan kadın ile ayakta duran şahısların toka etmedikleri görülmektedir (No. 179, 181, 182). Bu durumda ya veda hazırlığı veya vedadan sonraki anın gösterildiğini düşünebiliriz. Yine uşak ve hizmetçiler kadın ve erkekler tarafından yer almaktadırlar.

5) *Oturan kadın ve kucağında çocuk*. Bu şekilde kabartmayı havi bir stel vardır (No. 183). Kitabesinden anlaşıldığına göre bu stel bir abla ile erkek kardeşe aittir. Her ikisi de ölmüş olup kitabede adları yazılıdır. Attika stellerinde kucağında çocuğunu tutan kadınları tasvir eden steller vardır⁵⁵. Burada ise kucaktaki çocuk hayli büyük yaştadır.

Bu grupta erken çağa ait büyük Attika steli ile diğer iki stelden başkasında (No. 164, 165, 166), oturan şahıs daima kadındır. Raflarda da kadınlara mahsus eşya vardır. Kadınların yanındaki veya karşılarındaki hizmetçi kızlar açık çekmece tutarlar (No. 167, 169, 170, 171, 175, 176, 180). Bir kısmında ise yandaki hizmetçiler yün sepeti taşırlar (No. 168, 172, 173, 174, 178, 179). Hizmetçilerin yün sepeti veya açık çekmece taşımaları motifi stellerde aynı miktarda rastlanmaktadır. Bu motifin de en güzel örnekleri yine Attika stellerinde görülmektedir⁵⁶.

5 — *Suvari* :

At ve suvari tasvirini havi beş stel vardır. Bunlardan kitabesiz olan 185 No.lu stelde (Res. 36), köpeği ile birlikte domuz avlayan mızraklı Trakya suvarisi görülmektedir. Bu Selânik'te bulunmuş olan büyük Trakya suvarisi kabartmasının sağ tarafında görülen sahenin bir kopyasıdır⁵⁷.

184'de klamis ve bacaklarına kadar uzanan bir tunik giyen süvari sağa doğru hareket halindedir. Atın gerisinde süvarinin mızrağını taşıyan uşak ilerlemektedir. Buradaki süvarinin şekli 206 No.lu lâhitte bir altar önünde görülen suvariye çok benzemektedir. 184'deki şahıs bir subay olabilir.

186 ve 187'de ölen şahıs atın önünde ayakta durmaktadır. Ölünün askerî faaliyetini belirtmek üzere seyis ve at gösterilmiştir (Res. 35, 37).

⁵⁵ F. Johansen, *The Attic Grave - Reliefs* Copenhagen 1951, s. 17, res. 4. Burada genç kadın kucağında çocuğunu tutuyor.

⁵⁶ *Conze* 68; F. Johansen, *The Attic Grave - Reliefs* s. 18, res. 5.

⁵⁷ *Mendel* 492; L. Budde, *Bulleten* 68, 1953, s. 476, Res. 16.

213 'de Trakya suvarisi tipinde mızraklı bir suvari ile savaşan kalkanlı bir piyade görülmektedir (Res. 20).

206'da suvari bir altara doğru ilerlediğinden bunun kahramanlaştırılmış bir ölüyü temsil etmesi düşünülebilir. Bu nevi altara doğru ilerliyen suvari tasvirini havi stellere Bulgaristan'da çok rastlanmaktadır ⁵⁸.

6 — *Değişik mevzular :*

Değişik tasvirleri olan beş stelin beşi de (No. 188-191, 218) dikkate değer özelliktedir. Bunlardan dördünde bir şahıs tasviri yoktur. 188 No.lu stelde (Res. 46) diğer bir çok stellerde görülen duvar kenarını veya bir rafı temsil eden ince bir bant ile alt kısımdaki esas kabartma sahası, üstteki kısımdan ayrılmıştır. Altta bir takım semboller görülmektedir. Bir kerukeion, bir yarım ay, hurma dalı ve solda bir çelenk vardır. Bunlar stelin sahibinin bir zaferine işaret etmektedirler. Solda altta görülen bir meşale (veya fener?) ise bu zaferin bir meşale yarışı ile ilgili olduğunu göstermektedir. Sol köşedeki çift kulplu kitap çantası (Lev. (4/2) sağ alt taraftaki kaide üzerinde görülen küre ile yanındaki deynek bu stelin sahibinin bir âlim, bir entellektüel olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekildeki bir kaide üzerinde küre ve deynek tasvirine, yukarıda bir filozofa ait 33 No.lu stelde rastlamıştık. Stelin üst kısmında, bant üzerinde görülen eşya ise kitap, mürekkep hokkası, kalem, balmumu defter ve strigilis'dir. Kitap ve diğer eşya bu stelin sahibinin entellektüel olduğunu teyit eden sembollerdir, sol köşedeki strigilis ise bu şahsın aynı zamanda atlet olduğunu gösterir.

Kerykeion aynı zamanda spor ve gymnasion tanrısı olan Hermes'i temsil ediyor. Yarım ay ise ay ile ilgili bir uluhiyeti işaret etmektedir. Bu ise Bendis, Artemis veya Hecate Phosphoros olabilir. III üncü Philip'in şehri muhasarası sırasında, Byzantionu ay tanrısı Phosphoros'un kurtardığına inanıldığından Byzantion sikkelerinde ay tasviri çok görülür. Şu halde bu stelin sahibi olan Hekatodoros'un oğlu, ay ile ilgili bir tanrı şerefine yapılan bir yarışı kazanmıştır ^{58a}.

⁵⁸ Meselâ Bk. Mirtchev, *Göst. Yer.* res. 26.

^{58a} Bu stelin önce Bendis ile ilgili olabileceğini düşünmüştüm. Prof. L. Robert, stelin Hecate Phosphoros şerefine yapılan meşale yarışını kazanan bir gence ait olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bk. *Les Stèles Funéraires de Byzance Gréco-Romaine*, s. 152 vd.

189 No.lu stelde (Res. 44) insan tasviri yoktur, sadece ona ait eşya ve semboller vardır, bunlardan stelin sahibinin muharip bir denizci olduğu anlaşılmaktadır. Burada görülen harp gemisi provası⁵⁹ (Lev. 5/1, 1a), stel sahibinin denizci olduğuna işaret ediyor. Ortada bir çiviye asılı halde kılıç ve kemer vardır (Lev. 5/2), sağ köşede yine bir çiviye asılı halde saplı küçük bir çanta vardır (Lev. 5/4). Bu çanta bundan evvelki stellerdeki gibi bir kitap çantası değildir, daha ziyade askerlere mahsus bir çanta olmalıdır. Bu stelin bir benzeri No. 218 dir. Bu stelde de aynı şekilde çiviye asılı kılıç ve kemer stelin esas kısmını doldurur, fakat burada üst sağ köşede iki rulo, alt sol köşede ise kitap taşımağa mahsus kemerli kapaklı ve saplı sandık vardır.

191 No.lu stelde (Res. 45) ise bir tabure üzerinde büyük bir yün sepeti gösterilmiştir. Sepet içinde yün ve bu yüne saplanmış iğ ve iplik yumağı vardır. Bu sepet kadınlara mahsus stellerde şematik olarak gösterilen yün sepetlerinin esas şeklini açıkca göstermektedir⁶⁰.

190 No.lu stel yarım sütun şeklindedir, ön yüzünde çıplak bir genç büstü vardır, hem üst kenarındaki profil üzerinde, hem de büstün altındaki düzeltilmiş sahada kitabe görülüyor. Gerek kabartmanın mevzuu, gerekse şekli itibariyle bu stel Byzantion stelleri içinde bir istisna teşkil etmektedir. Byzantion stellerinden hiç birinde büst yoktur. Buna benzer Roma çağına ait stellerden bir tane İstanbul Müzesinde vardır, burada stelin şekli değil fakat çıplak büst kabartması bizimki ile benzerlik gösterir⁶¹. Yarım bir sütundan yapılmış olmakla beraber bu stele bir mezar cippus'u demek mümkündür.

7 — *Stel parçaları :*

Elimizdeki stel parçalarından, ait oldukları stelin mevzuu hakkında katî tahmin yapılmıyacak olanlardan, ihtiva ettikleri teferruat bakımından önemli olanlar da kataloğa ilâve edilmişlerdir. No. 192 de gerideki rafta görülen yazı malzemesi ve kitaplar dikkate değer. Bu parçada sol kenarda görülen sakallı baş, arkaik üslûptaki şekli ile diğerlerinden ayrılır. Bu sakallı bir Hermes'e ait olabilir⁶². Steldeki yeri ve genç erkeğe nazaran vaziyeti de bunu ima eder şekildedir.

⁵⁹ Benzeri harp gemisi provası Dresden'deki bir stelde vardır, Pfuhl, *Beiwerk* s. 134, res. 25.

⁶⁰ Pfuhl, *Beiwerk* s. 54.

⁶¹ *Mendel* 947, mezar cippusları üzerinde elbiseli büstlere rastlanır *Mendel* 944.

⁶² Sakallı Hermes için Bk. Pfuhl, *Beiwerk* s. 77, res. 13.

Bir kadın stelinin parçası olan 193 No. da ise stelin alt kısmı tamamen noksan ise de raf üzerindeki eşya açıkça görülmektedir. Bu rafta bir buhurdan (thymiaterion) bütün teferrüatı ile gösterilmiştir. Burdaki yün sepeti, mücevher çekmecesinin gösterilmesi stelin bir kadına ait olduğunu gösteriyor, esasen kitabede de bir kadın ismi geçmektedir. 194 No.lu parçada bir kotyle (?) kabartması görülüyor. Benzeri bir tasvir Byzantion stellerinde mevcut değildir. 194 a da bir kaide üzerinde bir küre vardır, kenarda bir uşak görülüyor. Bu stel bir filozofa ait olabilir. Büyük bir stelin alt kısmına ait olan 255 No.lu parçada ayakta duran bir kadın ve erkek arasında dikdörtgen bir kaide üzerinde küçük bir figüre ait dizden aşağı iki bacak mevcuttur, kaide üzerinde de kitabe vardır. Diğer Bizantion stellerinde kaide üzerinde kitabe görülmemektedir. 256 No.lu parça tamamen değişik şekilde bir stele aittir. Bu parça başka bir kabartmaya da ait olabilir. Esas kabartma sahasında üstü noksan bir sütun ve bir dikdörtgen kaide veya altar vardır. Bunun altındaki sahada ise alçak kabartma olarak iki şahıs ve içinde gemici olan bir ticaret gemisinin ön kısmı vardır. Bu parça alt kısımlarında tâli ikinci bir kabartma bulunan bir stelin parçası olmalıdır.

8 — *Stel kabartmalı lâhitler :*

Şimdiye kadar Byzantion ve civarından bir seri teşkil eden 24 tane lâhit ve lâhit parçası ele geçmiştir. Ayrıca iki tane de bunlardan ayrı tipte, kiremitli çatı şeklinde, lâhit kapağı bulunmuştur⁶³. Halen tesbit edemediğimiz bazı kabartmasız lâhitlerin şehrin muhtelif yerlerinde çeşme yalağı veya hazinesi olarak veya başka maksatlarla kullanılmakta olduğu muhakkaktır. Lâhitlerin on tanesinde muhtelif stel kabartmaları vardır. Bu kabartmalar doğrudan doğruya müstakil stel mahiyeti taşıyorlar. Burada da bu yönden ele alınmışlardır.

Lâhitlerin dışı tamamıyla perdahlanmadan murç izleri ile bırakılmıştır. Dört köşelerinde akroterleri olan semerdam şeklinde kapakları vardır. Kitabeler perdahlanmamış satha veya hazırlanan "tabula ansata" içine yazılmaktadır. Kabartmalar, lâhitin cephesini teşkil eden yalnız bir uzun yüzüne yapılmaktadır. Bu lâhitler bir kaç kişiye mahsus bir nevi aile mezarı mahiyetindedirler. Lâhte yeni konulan

⁶³ N. Fıratlı, Bizanslılarca kullanılmış Antik bir lâhit kapağı, *Ayasofya Müzesi Yıllığı* no. 2, 1960, s. 26.

her ölü için yeni bir kitabe ile beraber, aynen mustakil steller gibi kabartmalar yapılmıştır. Lâhitlerin cephesindeki stel kabartmalarından 8 tanesinde cenaze ziyafeti, 7 tanesinde ayakta şahıs, bir suvari ve bir oturan kadın tasviri vardır. Bir lâhit üzerinde doğrudan doğruya satha alçak kabartma olarak yapılmış yelkenleri açık bir ticaret gemisi görülmektedir. Bu stelle mimarî tezyinatı olmayan dikdörtgen veya kemerli niş şeklindedirler. Yalnız bir kemerli niş şeklindeki stel kabartmasının iki yanı çizgi ile paye şeklinde gösterilmiştir⁶⁴ (No. 199). Bir cenaze ziyafeti ise "tabula ansata" üzerine yapılmıştır (No. 206). İki lâhitte ise bütün cephe, Bitinya'da rastlanan bir çok lâhitlerde olduğu gibi tamamen iri harflerle yazılmış kitabe ile kaplıdır⁶⁵ (No. 204 ve 253).

Bu lâhitlerden ikisini yayınlarken Byzantion'a mahsus olan bu lâhitler gurubunu Ord. Prof. A. M. Mansel etrafı bir şekilde incelemiş bulunmaktadır⁶⁶. Lâhitler stellerin bulunduğu yerlerde Çemberlitaş'da Beyazıt'ın batısında, Lâleli, Vezneciler, Süleymaniye ve Üniversite bahçesinde ele geçmiştir, diğer bir kısmı da Unkapanı,⁶⁷ Saraçhane,⁶⁸ Hasköy ve Sütlüce'den bulunmuşlardır. Doğrudan doğruya açmak fırsatı bulduğumuz lâhitlerin içinde birden fazla iskelet vardı, muhtelif zamanlarda yapılan gömmelere ait iskeletler birbirinden mermer levhalar ile ayrılmış idi. İçlerine muhtelif ölü hediyeleri, mâdeni eşya, pişmiş toprak kandiller, vazolar, bilhassa cam eşya ve bir kaçında da bizim için sağlam tarihlendirme vasıtası teşkil eden sikkeler bulunmuştur.

Tarihlendirmede Prof. Mansel'in vardığı neticeleri değiştirecek bir sebep mevcut değildir. Kabartmalı lâhitler, iki tanesi içinde

⁶⁴ Bu lâhit gerek kapağı, gerekse bu kabartmanın etrafına yapılmak istenilen bu mimarî çerçeve bakımından Poros lâhitleriyle çok yakınlık gösteriyor, E. Loewy, *Archaologisch-Epigraphisch Mitteilungen aus Oesterreich XI*, lev. IX/1'deki Poros lâhti üzerinde de böyle kabartmalar etrafında mimarî çerçeve görülmektedir.

⁶⁵ Bitinya'da görülen bu tip lâhitler için Bk. F. K. Dörner, *Inscripfen und Denkmäler aus Bithynien*, Berlin 1941, s. 23-24, lev. 4. İzmit Müzesinde de bu tipte iki lâhit mevcuttur.

⁶⁶ Arif Müfit Mansel, İstanbul Tersanesinde bulunan bir lâhit ve bir İstanbul lâhitler gurubu hakkında araştırmalar, *Belleten* 83, 1957, s. 395 vd.

⁶⁷ Z. Taşhıkloğlu, *Trakya'da Epigrafya Araştırmaları*, İstanbul 1961, s. 40.

⁶⁸ Saraçhane trafik tuneli kazısında helenistik ve Roma çağına ait bir çok basit mezarlara ve M. S. I inci asra ait bir lâhte rastlandı.

bulunan sikkelere ve kitabelerine göre M. S. III. asrın ilk yarısı sonuna tarihlendiriliyorlar. Kabartmasız bazı lâhitlerin daha erken çağa ait olabilecekleri, silinen esas kitabelerinden kalan izlerden anlaşıl-
maktadır.⁶⁹ Hiç kabartma ve kitabesi olmayan bir lâhit de içinde
bulunan imparator Domitianus'a (M.S. 81-96) ait altın sikke emp-
resiyonuna (Bractea) göre birinci asra aittir.⁷⁰

Lâhitlerdeki stel kabartmalarından hiç birinde eşya ihtiva eden
duvar kenarı veya raf tasvirileri yoktur. Kabartmaların mevzuu ve
figürlerin işlenişi müstakil stellerden hiç bir ayrılık göstermemektedir.

IV — STELLERDE ESAS KABARTMA YANINDA GÖRÜLEN EŞYA

Stellerde tasvir edilen esas motifin yanı sıra gerek hizmetçi ve
diğer figürlerin ellerinde, gerekse ayrıca tasvir edilmiş olan raf
veya duvar kenarlarında¹ veya kabartma sahasının muhtelif yer-
lerinde, bir takım eşya tasviri görülür. Otuz iki stelde bu gibi eşya,
ayrıca kabartma sahası gerisindeki raf veya duvar kenarında gösteril-
miştir. 33 ve 122 No.lu stellerde, burasının gayet belirli bir şekilde
duvar kenarı olduğu görülmektedir. Bu stellerin yanlarını tahdit
eden payelerin başlıkları hizasından geriye doğru uzanan silme,
açıkca duvar kenarı olduğunu gösterir. 35, 36, 37, 128, 167, 170,
171, 193, 251 No.lu stellerde de geride görülen silmenin yine duvar
kenarını temsil ettiğini düşünmek mümkündür, bunlarda da duvar
kenarı şematik olarak gösterilmiş olmalıdır. Diğer bir gurup stelde
ise (No. 40, 77, 84, 118, 133, 172, 179, 186, 217, 250) geride fonda
sadece ufki bir silme üzerinde eşya vardır. Bu silmenin bir duvar kenar-
ını temsil edebileceği gibi, duvara bağlı olan rafı da temsil etmiş olması
mümkündür. Diğer bir stelde ise (No. 188) alttaki kabartma sahası
ile üstteki eşyanın konulduğu kısım aynı seviyede olup birbirinden
enli bir bant ile ayrılmıştır. Görünüşte bunlar birbirinden ayrı kabart-

⁶⁹ Müze env. no. 4864 bu lâhitte "tabula ansata" içindeki kitabe silinmiş ve
sonra tekrar yazılmıştır. Stellerden birinin de (No. 41) helenistik çağa ait esas
kitabesinin silinip, stelin altındaki boşluğa çok daha sonra belki M. S. III asır ikinci
yarısında başka bir kitabe yazıldığını hatırlatalım.

⁷⁰ N. Fıratlı, Çemberlitaş civarından buluntular, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri
Yıllığı* No. 11-12, 1964, s. 105, lev. 34/4.

¹ Pfuhl, *Beiwerk* s. 125.

ma sahaları hissi veriyorlarsa da, bu bantında duvar kenarını veya rafı temsil ettiğinde şüphe edilemez. Bir kaç stelde eşya kabartma sahasında doğrudan doğruya fonda gösterilmiştir. No. 34'de bir harp gemisi provası ile bir kitar, No. 67'de bir mızrak ve miğfer (?) 220'de fonda asılı kılıç vardır (Res. 32). Bir stel parçasında ise (No. 150) fonda ve yan kenar üzerinde bir kısım eşya mahkûk çizgi ile gösterilmiştir. Bir stelde geride fonda görülen katlanmış perde (No. 82 Res. 16) ayrıca bir eşya değil fakat esas sahnenin gerisini örten ve bu sahnenin bir parçası olan eşyadır. Dört stelde ise esas kabartma sahasını, başka stellerde tâli motif olarak tasvir edilen eşya doldurur (No. 188, 189, 191, 218).

Stellerde raf, duvar kenarı, kabartma sahasının fonu veya hizmetçi elinde tasvir edilen eşya, ölünün cinsiyetine ve mesleğine göre değişmektedir. Kadınlara ait stellerde en çok yün sepeti, ayna, tarak, mücevher çekmecesi, koku şişesi, pyksis gibi doğrudan doğruya kadınlar tarafından kullanılan eşya tasvir ediliyor. Erkeklerle mahsus stellerde ise kitap demetleri, balmumu defterler, yazı malzemesi, diğer ilim aletleri, kitap çantası, silâh gibi eşya tasviri vardır. Kadınlara mahsus stellerde hizmetçi kızlar erkeklerle mahsus stellerde uşaklar bazan ellerinde erkek ve kadınlara mahsus eşyayı taşır halde gösterilmektedir. Erkek ve kadınların müştereken tasvir edildiği stellerde ise kadının yanında hizmetçi kız, erkeğin yanında uşak aynı şekilde erkek ve kadınlara mahsus eşyayı taşır veya efendisi veya hanımı yanında emre hazır halde durur. Bazı stellerdeki raf veya duvar kenarlarında hem erkeklerle, hem kadınlara mahsus eşyanın tasvir edildiği görülüyor. Bu stellerin aile için yapıldıkları anlaşılıyor, bu halde stel kitabelerinin gösterdiği gibi esas erkek figürünün bulunduğu tarafta erkek, esas kadın figürü tarafından ise kadın eşyası tasvir ediliyor (Bk. Yk. s. 10). 33 ve 84 No.lu stellerde sağda erkeğin başı hizasında erkek ismi ve rafın sağ tarafında erkeklerle mahsus eşya tasviri yapıldığı, halde, kadının başı hizası boş bırakılmıştır, rafın kadın tarafında kadınlara mahsus eşya vardır, yani aile için yapılan bu stellerde erkekten sonra öldüğü anlaşılan kadının isminin ilâvesine sonradan imkan kalmadığı anlaşılıyor. Bunun aksi, yani yalnız kadının başı hizasında kadın ismini havi olan erkek tarafı boş bırakılan (No. 217 gibi) steller de vardır.

Raf veya duvar kenarı tasvirine daha sonraki çağa, yani M. S. III üncü asır stellerinde rastlanıyor. Bu çağa ait lâhitler üzerindeki

stel tasvirlerinden hiç birinde raf veya eşya tasviri yoktur. Yalnız bir lâhitte (No. 206) ayakta erkek ve çocuk tasviri yanında dua vaziyetinde el tasviri vardır. Diğer bir lâhitte kemerli niş içinde ayakta genç tasviri yanında uzun boyunlu bir şişe ve solda küre tasviri vardır, sağ kenarda da dikdörtgen gövdeli, uzunca boyunlu bir şişeye benzer eşya görülmektedir.

Steller üzerindeki esas kabartma yanındaki eşya kadınlara ve erkeklere mahsus olmak üzere iki guruba ayrılabilir. Erkeklere mahsus eşyayı ayrıca iki guruba ayırmak mümkündür. Entellektüel kimselere mahsus eşya ve kahramanlara mahsus eşya çok defa birbirinden ayrıdır. Mamafih hem entellektüel hem de muharip olan bir şahsın her iki çeşit eşyasının aynı stel üzerinde gösterildiği de vakidir (No. 36, Res. 15).

1 — *Kadınlara mahsus eşya (Lev. 3) :*

*Yün sepeti*² (*Calathos*) : Kadınlara mahsus stellerde veya müşterek stellerin kadın — tarafındaki hizmetçiler çoğu halde iki elleriyle yün sepeti taşırlar (Lev. 3/3, 3a). On stelde raf üzerinde (No. 35, 37, 84, 170, 171, 172, 179, 193, 217, 251) ve 234'de alınlıkta yün sepeti gösterilmiştir. Müşterek stellerde de kadına ait olduğunu belirtmek üzere rafın kadın tarafındaki kısmına tasvir edilir (No. 35, 84, 217, 234). Bir kadına ait stelde kabartma sahasını tamamen yün sepeti işgal etmektedir (No. 191). Bir stel parçasında ise yün sepeti kadının oturduğu iskemle yanında hizmetçi kızın önünde yerde durmaktadır. 150 No.lu parçada diğerlerinden değişik şekildeki yün sepeti (Lev. 3/3a) geride fonda çok alçak kabartma olarak gösterilmiştir.

*Ayna (Speculum)*³ : Dairevi kapaklı veya çifte dairevi ayna (Lev. 3/1) yedi stelde rafta gösterilmiştir (No. 33, 35, 84, 171, 172, 179, 217) bunlardan dört tanesi kadın ve erkek müşterek steller olup ayna rafın kadına yakın kısmında gösterilmiştir. Yalnız bir stelde hizmetçi kız elindeki dairevi büyük bir aynayı hanımına doğru tutuyor (No. 147), diğer bir stelde genç kadının arkasında duran bir hizmetçi elindeki açık bir çifte aynayı ona doğru uzatıyor (No. 141). Birbirinin çok benzeri şekilde oturan kadın tasvirini havi iki stelde (No. 168 ve 251) yandaki hizmetçi kızlardan biri iyi bir şekilde tasvir edilmiş açık bir çifte aynayı kadına doğru tutuyorlar.

² Pfuhl, *Beiwerk* s. 54; E. Saglio "calatus", *Daremborg-Saglio* 1/2 s. 812.

³ A. Ridder, "Speculum", *Daremborg-Saglio* IV/2, s. 1422.

Tarak (Calamistrum): Yedi stelde raf üzerinde gösterilmiştir. bir tarafı sık, diğer tarafları seyrek dişli olmak üzere iki taraflıdır (No. 33, 84, 171, 179, 217, 234, 251). Şekilleri birbirinin hemen hemen aynıdır (Lev. 3/2), iki diş sırası arasında mahkûk tezyinat vardır. 172'de burada zikzak hatlardan meydana gelen mahkûk tezyinat gösterilmiştir. Taraklardan yalnız birinin şekli diğerlerinden ayrı ve daha uzun olup, iki ucu münhanidir (No. 217, Lev. 3/2a). Bu şekildeki taraklara "Frigya tipi" Roma çağı mezar stellerinde çok rastlanır.

Mücevher Çekmecesesi,⁴ *Dikdörtgen Kutu, (Cista)*: Stellerde tasvir edilen dikdörtgen kutuların mahiyetini kesin olarak tâyin etmek zordur. Bunların en az üç ayrı eşyayı temsil etmeleri gerekir. 1) Mücevher çekmecesesi (Lev. 3/4); 2) Elbise sandığı (Lev. 3/12); 3) Ostotek (Lev. 5/7). Kabartmalarda bunların teferrüatı gösterilmediğinden stellerin çoğunda birbiriyle karışabilir. Ne olduğu kesin olarak söylenilebilecek misaller ayrılmıştır. Mücevher çekmecesesi denilebilecek olanlar rafta veya hizmetçi kız elinde hanımına takdim edilirken gösterilir (No. 167, 169, 170, 171, 176, 180, 196, 251). Diğer bir kısmında ise hizmetçi kız elinde kapağı kapalı haldedir (No. 33, 34, 71, 147, 173, lev. 3/4). Bir stelde (No. 252) yerde hizmetçi kızın önünde yerde kapalı dikdörtgen bir eşya vardır. 234'de alınlıkta, 150'de kabartma sahasında, 33'de rafta görülen dikdörtgen ve yüksekce ayaklı eşya daha ziyade çamaşır sandığına benziyor (Lev. 3/12).

*Üstüvani kutu*⁵ (*Pyxis*): dört stelde rafta üstüvani kutu (*Pyxis*) tasvir ediliyor (No. 167, 168, 179, 251). Bunların alt ve üst kenarları profilli, kapakları ise koniktir (Lev. 3/7). Bu kutular genel olarak büyüktürler, bu sebeble kosmetik kutusundan ziyade mücevher kutusu oldukları kabul edilebilir. Hizmetçi kızlar tarafından taşınan ve şekli yün sepetinden ayrı olan 33 ve 37 No.lu stellerdeki eşyanın da *pyxis* olması mümkündür.

*Yelpaze*⁶ (*Flabellum*): Büyük yaprak biçimindedir (Lev. 3/5), bir stelde rafta (No. 172), diğer iki stelde ise hizmetçi kız tarafından tutulmaktadır (No. 167, 176).

⁴ Pfuhl, *Beiwerk* s. 52; Gisela M. A. Richter, *Ancient Furniture, Greek, Etruscan and Roman*, Oxford 1926 s. 89 vd.

⁵ E. Pottier, "Pyxis", *Daremberg-Saglio*, IV/1, 794.

⁶ Pfuhl, *Beiwerk* s. 57, res. 27, lev. VI/3; G. Fougères, "Flabellum", *Daremberg-Saglio* II/2, s. 1149.

Şişeler (Lev. 3/6, 3/6a, 3/11): Dört stelde rafta iğ şeklinde ikişer tane koku şişesi vardır⁷ (No. 33, 35, 168, 251). Bunlardan ikisinde (No. 168 ve 252) görülen yan yana iki şişenin karınları hizasında birbirine bağlı oldukları açıkça görülüyor (Lev. 3/11). Diğer iki stelde ise birer tane kürevi gövdeli uzun boyunlu, muhtemelen cam şişe vardır (No. 84, 179). Alınlığında eşya tasviri olan 234 No. lu stelde birisi geniş gövdeli olan kısa boyunlu iki şişe görülüyor. İğ şekilli koku şişeleri Helenistik çağ mezarlarında çok bulunmaktadır. Kalkedon nekropolünde bulunan bir stelde pek itinalı bir şekilde işlenmiş iki şişe yan yana gösterilmiştir⁸. Bir kadına ait olan doğu yunan menşeli bir stelde iğ şekilli bir şişe sütuncuk üzerinde müstakil sembol olarak gösterilmiştir⁹. Bir lâhit kabartmasında gayet uzun boyunlu, kürevi gövdeli ve üzeri kafes tezeynatı ile süslü bir şişe tasviri görülür (No. 199). Bu lâhitlerde çok miktarda cam eşya bulunmuş idi. Kabartmalarda görülen şişelerin de lâhte konulan hediyelerle ilgili oldukları kabul edilebilir.

Buhurdan (Thymiaterion):¹⁰ Bir kadına ait olan 193 No.lu stelde raf üzerinde çekmece ile yün sepeti arasında, bütün teferrüatı gösterilmek suretiyle tasvir edilmiştir (Lev. 3/8). Bir cenaze ziyafetinde ise kadının arkasında ayakta duran hizmetçi tarafından taşınmaktadır (No. 41). Bu stelin esas kitabesi silinmiş, sonradan başka isim yazılmıştır. Hizmetçi kısın durumu buhurdanın kadına mahsus bir eşya olduğunu kâfi derecede izah etmektedir. Diğer stellerde rastlanan buhurdanlar daima kadınların elinde veya onlar tarafından kullanılırken gösteriliyor. Yukarıda zikredilen Kalkedon stelinde de (Not 7) sağdaki hizmetçi kız teferrüatıyla tasvir edilmiş bir Thymiaterion taşımaktadır.

⁷ Bu stellerdeki koku şişesi tasvirlerinin Helenistik çağ mezarlarında bulunanlarla olan benzerliğine işaret edilmiş idi Bk. A. Akarca, *Belleten XVI*, 1952, s. 384.

⁸ Müze env. no. 5055; *Les Stèles Funéraires de Byzance*, lev. LXIV.

⁹ Pfuhl, *Beiwerk* s. 55, No. 30, res. 11. Burada Pfuhl bu şişeye "lekitos" demektedir ise de aslında bu "fusiform unguentaria" denilen tipteki koku şişelerindedir.

¹⁰ Yine bir kadına ait olan yukarıda zikredilen Kaldekon stelinde bir hizmetçi kız tarafından taşınır halde aynı şekilde bir thymiaterion vardır. Diğer stellerde thymiaterion daima kadınlar tarafından kullanılmaktadır; *Mendel* 879, 880; *Cumont* şek. 18, s. 136; Otto Walter, *Ein Totenmahlrelief aus Samos*, *Studies Presented to David M. Robinson* s. 604.

2 — Erkeklerle mahsus eşya (Lev. 4)

A. Entellektüel kimselere mahsus eşya :

Rulo ve rulo demetleri (Volumen):¹¹ Raf veya duvar kenarlarında ve masalarda görülen kitap demetlerinin bir kaçı müstesna üç rulodan meydana gelir (Lev. 4/1). Yalnız erkeklerle mahsus stellerde (No. 77, 118, 122, 128, 133, 186, 188, 192, 219, 250) veya müşterek stellerde erkeklerin bulunduğu tarafta (No. 33, 35, 37, 84, 217) tasvir edilir. Rulo ve rulo demetleri ikili olduğu halde üçüncü rulonun erkeğin elinde tutulmakta olduğu görülmektedir. No. 37'de raftaki rulo demeti ikili, üçüncü rulo erkeğin elinde açık, No. 34, 35, 36'da ise masa üzerinde görülen rulo demetleri ikili diğerleri ise erkekler elinde açık olarak gösterilmiştir.

Erkekler ve bazan erkek yanındaki uşak da ellerinde rulo tutar halde gösterilmişlerdir (No. 128, 157, 159, 180, 186, 199, 246). Bir stelde erkek raftaki üçlü rulo demetinden başka elinde kapalı bir rulo tutar. No. 71'de ise uşak tuttuğu ruloyu efendisine uzatır. No. 126'da raftaki rulo demetinden başka uşak da elinde bir rulo tutmaktadır. Üç stelde de 33, 35, 218 rulo rafta açık haldedir. Rulo ve yarı açık ruloya aşağıda bahsedilen diptik ve kalem tasvirleri gibi Roma çağına ait "Firigya tipi" mezar stellerinde sık sık vazıh bir şekilde rastlanmaktadır.

Kapağı kemerli sandıkça (Kitap ve yazı malzemesi çantası) : İki yanında iki tane taşımağa mahsus büyük kulpu olan çantalar (Lev. 4/2) erkeklerle mahsus eşya arasında görülüyor. Aşağı yukarı bu gün kullanılan evrak veya kitap çantalarına benzer. Yalnız altında yere temas etmesi için küçük kürevî ayakları vardır. En açık şekilde 128 ve 188 No.lu stellerde görülmektedir. Yalnız erkeklerle mahsus stellerde (No. 40, 118, 122, 128, 186, 188) veya müşterek stellerde erkekler yakınında (No. 35, 37, 84, 250) tasvir edilir. 180'de bu çantanın uşak tarafından taşınması hali görülmektedir.

Dikdörtgen eşya (Balmumu kitap, tablet, kapalı diptik) : Rafta veya yazı masası üzerinde rastlanan bu eşyanın kapalı diptik veya balmumu kitap olması gerekir. Şakulî, ufkî veya mail vaziyette tasvir edilmiştir. Çok kalın gösterildiği de vakidir, bu halde (No. 188) balmumu kitap

¹¹ Rulo ve kitap demetleri için Bk. E. Pfuhl, Zur darstellung von Buchrollen auf Grabreliefs, *JdI*, XXII, 1907, s. 126 vd.; G. Lafaya, "Volumen" ve "Liber", *Daremborg-Saglio*, III/2, 1177.

bahis konusu olmalıdır. Yalnız bir misalde ise bir uşak oturan kadına açık halde bir diptik takdim ederken görülmektedir (No. 36). Bu dikdörtgen kalın eşyanın kitap olduğunu diğer yazı malzemesi ile beraber tasvir edilmesi de göstermektedir. Bu eşya 84, 186, 217, 250 No.lu stellerde alçak kabartma olarak dikdörtgen şeklinde gösterilmiştir. 192'de ufkî halde, 77'de ise mail halde rafta görülüyor. 35'de rafta ve masa üzerinde 34 ve 36'da masa üzerinde oldukça kalın bir halde tasvir edilmiştir. Bu eşyanın ince olanlarının tablet veya diptik, kalın olanlarının balmumu defter veya kitap olduğu anlaşılmaktadır. Kalın olarak gösterildiği halde yazı masası üzerinde (No. 34, 35, 36) veya yazı malzemesi ile beraber (No. 188, 192, 250) bulunmaktadır. Frigya tipi mezar stellerinde kapalı ve açık diptik tasvirlerine çok rastlanır¹². Bu kitapların geç Hitit kabartmalarındaki kitaplarla yakın benzerliği vardır (Lev. 4/3 - 4/3c)^{12a}.

Mürekkep hokkası : Erkeklerle mahsus eşya arasında rastlanan mürekkep hokkasının değişik şekilleri vardır. Steller üzerinde iki şekil tesbit edilebilmektedir (Lev. 4/6, 4/6a). No. 188'de rafta görülen hokka basık kürevî şekilde olup, üç ayaklı ve ağız kenarı profillidir (Lev. 4/6). Bu hokkanın yanında fakat dışında kalem de gösterilmiştir. No. 84, 133, 186'da ise üstüvanî şekilde içinde kalem olması gereken ince uzun alet bulunan kabın dahi mürekkep hokkası olması gerekir. Kabın ağzı yanında kulp gibi görülen dairevî kısmın, aslında hokkanın açılmış olan kapağı olduğu anlaşılıyor (Lev. 4/6a), bu eşyanın hokka olduğunu gösteren diğer bir husus kalemin ortada gösterilmesidir. Ağız açık bir kap olsa idi, içindeki kalem mail olduğu halde ortada durmayıp kenara temas edecek idi. Bu şekildeki mürekkep hokkalarına Geç Hitit kabartmalarında da rastlanır.¹³ Çemberlitaş'ta son temel

¹² *Mendel* 1077; Mendel, Catalogue du Musée de Brousse, *BCH* 1909, No. 47, 51, 81; F. ve H. Miltner, Epigraphische nachlese in Ankara, *Osterreichischen Jahreshfte*, 30, 1937 No. 53, 54, 56, 60, 63. *MAMA* V, 72, 167; VI, 275, 285, 300, 309, 311, 321 a, 322 a, 363, 364, 365.

^{12a} H. Th. Bossert, Hititlerde yazı malzemesi ve aletleri, *Belleten*, XVI, 1952, s. 1-8, res. 3-8.

¹³ Bu tip kalemin ve hokkanın şekli için Bk. E. Saglio, "Calamus", *Daremberg-Saglio* I/1, 811; Bossert, *Belleten* 1952 s. 4. kabartmanın üzerindeki hokka ve kalem res. 7; E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München 1961, s. 101, res. 131, s. 100, res. 138. Muhtelif kalem ve kalem kutusu şekillerine bazı halde mürekkep hokkasını da ihtiva etmek üzere Roma çağına ait Frigya mezar stellerinde çok rastlanır Bk. *MAMA*, V, Ni. 40, 72, 89, 114; VI, 275, 279, 285, 289; F. Miltner, *Osterreichischen Jahreshfte* 1937, No. 54.

kazılarında rastlanan nekropol kalıntısında bulunan bir ostotek içinde gümüş bir hokka (Lev. 4/6b,) bulundu.¹⁴

Kalem (Calamus, stilus): 84, 133, 186, 188 No.lu stellerde rafta hokka içinde kalem gösterilmiştir. 188'de hokkanın şekli değişik, kalem uzun ve hokkanın dışında çapraz gösterilmiştir. Bunlar mürekebe batırılarak yazmağa mahsus yazı kalemleridir. (Calamus) Stellerde balmumu tablete yazmağa mahsus madenî veya fildişi aletin (stilus) tasvir edilip edilmediği açıkca belli değildir. Fakat 192 ve 250'de balmumu kitap üzerinde tasvir edilen ince uzun eşyanın stilus olması muhtemeldir.

Kalem kutusu (Theca calamaria): No. 33'de sağda uşağın taşımakta olduğu kapağı açık kutunun bir yazı malzemesi kutusu olması gerekir.

Mühre taşı: Bir kısım stellerde görülen (No. 35, 36, Res. 14, 15 da masa üzerinde, 192 ve 250'de rafta) küçük kürevî eşyanın, aşağıda bahsedilen kainatı temsil eden büyük kürevî eşyadan ayrı olmaları gerekir. Bunlar hokka, kalem, defter gibi eşya ile birlikte tasvir edilmektedirler, bu sebeple bunların yazı ile ilgili bir eşya her halde kürevî mühre taşı olmaları gerekir. Bunu 188 No.lu stelde kaide üzerindeki büyük kürenin stelin esas kabartma sahasında, küçük kürevî eşyanın ise aynı stelde rafta diğer yazı malzemesi ile beraber gösterilmiş olması teyit eder.

Kürevî eşya (Kainat sembolü) ve profesör âsası (Lev. 4/5): İki stelde yalnız erkeklerle ilgili eşya olarak dikdörtgen bir kaide üzerinde büyükce bir küre vardır. 188 de bunun yanında bir asa vardır, 33'de ise klinedeki erkek aynı şekilde bir âsayı elinde tutmakta ve bununla önde duran kaide üzerindeki kâinat sembolü küreye temas etmektedir. Bu iki stelde kaide üzerinde duran kürelerin kâinat sembolü olması gerekir. Bu tip kürelere stoda müsahabe eden veya ders veren filozofların tasvir edildikleri mozaiklerde rastlamaktayız.¹⁵ Bu sahnelerde büyük profesör elinde deynek tutmakta ve ortada bir kaide üzerinde görülen küreye işaret ederek konuşmaktadır¹⁶. Bir parçada (No. 194a) kaide üzerinde görülen kürevî eşyanın da dünya sembolü olması

¹⁴ N. Fıratlı, Çemberlitaş civarından buluntular, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 11-12, 1964, s. 104, Lev. XXXVI/2.

¹⁵ Meselâ İngiltere'de (J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London, 1962, s. 202 No. 196, Pl. 283), Rhen bölgesinde, Trierde (K. Parlasca, *Die Römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlin 1959, s. 29, Lev. 28, 2 ve A. 1); kürevî sembol için Bk. O. Brendel, *Symbolik der Kugel*, *RM*, 51, 1936, s. 95, res. 1, 2, 5.

gerekir. Bir lâhit üzerindeki kabartmada (No. 199), üzerinden bir köpeğin atlamakta olduğu bir küre mevcuttur.

*Güneş Saati*¹⁷: Bir filozofa ait olan 33 No.lu stelde sol paye üzerinde kürevi bir güneş saati görülmektedir. Bu şekilde filozofları tasvir eden sahnelerde güneş saati müstakil paye üzerinde tasvir edilmektedir.

B. Kahramanlara mahsus eşya (Lev. 5)

Kılıç ve Kemer: İki stelde (No. 189, 218) hemen hemen bütün kabartma sahasını dolduracak şekilde kemeri ile birlikte çiviye asılmış halde kılıç ve kemer tasviri vardır. Kemer şakulî asılmakta, kemere bağlı olan kılıç çapraz durmaktadır. Kılıcın sapı aslan başı şeklindedir (Lev. 5/2). Kemerin bir ucundan bir takım saçaklar sarkıyor. 36 No.lu stelde kılıç ve kemer, gerideki raf üzerinde duvardaki çiviye asılı olarak gösterilmiştir, buradaki tasvir küçük olmakla beraber, kılıcın ve kemerin esas şekli 189'daki gibidir. 220'de ise muharip köşede asılı duran kılıcını ve kemerini alırken gösterilmiştir. Güney Rusya stellerinde de kılıç ve kemer tasvirleri vardır¹⁸.

Mızrak (Lev. 5/6): Yatan erkeğin arkasında fonda tasvir edilmiş olarak bir cenaze ziyafetinde (No. 67) görülür. Burada görülen mızrağın yan yana iki mızrak olması muhtemeldir. 153'de veda eden iki muharipten biri sol elinde bir mızrak tutmaktadır. 214'de ayaktaki şahıs çifte mızrak tutuyor. 184'de suvariyi takip eden yaya şahsın elinde bir mızrak vardır. 220'de kılıcına uzanan muharip'in solundaki uşağı elinde onun çifte mızrağını taşıyor. Şu halde 67 No.lu cenaze ziyafetindeki mızrak, bu şahsın kahramanlaştığını gösteren bir sembol, diğer dört stelde ise (No. 153, 184, 214, 220) doğrudan doğruya ölen muharibin taşıdığı silâhtır.

Kalkan (Lev. 5/5): Alınlıklarda tasvir edilmiş halde dört dairevi kalkan görülmektedir (No. 67, 115, 122, 214). Bunlardan 115 No.lu stel Roma çağına aittir ve kalkanın şekli M. E. II inci asra ait olan diğer üç steldekenden biraz ayırdır. Roma çağına ait olanın ortasında

¹⁶ Filozofların toplantısını tasvir eden heykellerle süslü bir eksedra Mısır'da Menfis Serapeion'unda meydana çıkarılmıştır. Burada Thales elinde filozoflara mahsus âsa taşımaktadır. Bk. J. Ph. Lauer-Ch. Picard, *Les Statues Ptolémaïques du Serapeum de Memphis*, Paris 1955, s. 1.

¹⁷ A. Ardillon, "Horologium", *Daremborg-Saglio*, s. 256.

¹⁸ Watzinger-Kieseritsky, *Griechische Grabreliefs aus Südrussland* No. 47.

düğme şeklinde bir çıkıntı vardır, diğerleri, kenarları profilli, ortası bombe tezyinatsız bir daire şeklindedirler.

Miğfer: No. 67 de klinede yatan erkeğin arkasında, mızrağın yanında tasvir edilen eşya miğfer olmalıdır, bu şekliyle daha ziyade Attika miğferine benzemektedir.

At başı ve At başlığı:¹⁹ Yalnız bir stelde (No. 36) çiviye asılı halde at başlığı ve kösedeki pencerede (lucerna) sağ profilden tasvir edilmiş bir at başı görülmektedir. Bu şekildeki at başlarına doğu yunan stellerinde bilhassa Kyzikos havalisinde çok rastlanır.

Harp gemisi provası (Lev. 5/1, 2): İki stelde (No. 34 ve 189) birbirine çok benzer şekilde harp gemisi provası görülüyor. Bunlara benzer gemi provalarına diğer doğu yunan stellerinde ve sikkelerde de rastlanılıyor. Elimizdeki stellerden birindeki gemi provası tasviri biraz aşınmış ise de diğeri (No. 34) bütün teferrüatı ile işlenmiştir²⁰.

3 — Diğer semboller

Çelenk (Lev. 4/4 ve 4/4a): Cenaze ziyafeti tasvirlerinin büyük bir çoğunluğunda erkek yukarı doğru kaldırarak ileri uzattığı sağ elinde dairevi bir çelenk tutar. Bu çelenklerden bir ikisi müstesna hiç birinde teferrüat gösterilmemiştir, çelenk enli büyük bir halka şeklindedir. Yalnız bir stelde (No. 33, lev. 4/4) çelenk rafta gösterilmiştir, teferrüatı da bir kaç çizgi ile belirtilmiştir, bunun bir defne çelengi olduğu görülüyor. Bu tip çelenklerin en iyi işlenmiş örneklerini Küçükçekmece'de bulunan adak stellerinde²¹ ve Kadıköy'de bulunan mezar kabartmasında görmek mümkündür. İki stelde yatan erkekler ellerinde dairevî çelenk yerine uzunca oval bir eşya tutmaktadırlar (No. 42 ve 87), bunlarda dairevî çelengin yandan tasviri veya oval bir çelengin kastedilmiş olması mümkündür. Bir stelde dairevî, âdeta katlanmış bezden yapılmış hissini veren bir çelenk görülmektedir (No. 189, Lev. 4/4a), gerek şekli, gerekse yanında hurma dalı tasvirinin bulunması dolayısıyla bu çelengin Küçükçekmece stellerinde ve Kadıköy'de bulunan Ariston stelindeki çelenklerden olduğu anlaşılıyor²². Byzan-

¹⁹ Pfuhl, *Beiwerk*, s. 150, res. 21, 24, 27.

²⁰ Pfuhl, *Beicwerk*, s. 149, res. 25.

²¹ Müze envanter no. 4797, 4798, *Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* No. 3, 1949, res. 11; L. Robert, *Hellenica* II, s. 156 vd; Z. Taşlıkoğlu, *Belleten* 23, 1959, res. 2-6.

²² Çelenk tutan erkek tasvirini havi cenaze ziyafeti motifinin yayılışı için Bk. L. Robert, *Hellenica*, XI-XII, 1960, s. 377-379.

tion stellerinden hiç birinde Attika ve diğer doğu yunan stellerinde rastlanıldığı üzere mersin, zeytin, meşe v.s. çelenkleri görülmemektedir. Byzantion için karakteristik olan cenaze ziyafetlerinde çelengin yatan erkek tarafından elle tutulmasıdır. Bu şekilde cenaze ziyafeti tasvirini havi steller yukarıda da bahsedildiği üzere, Byzantion'un merkezini teşkil ettiği kuzey Marmara ve Batı Karadeniz'de Varna'ya kadar olan bölge dahilinde rastlanmaktadır²³.

*Hurma dalı*²⁴: Bir stelde No. 188 esas kabartma sahasında alt kenardan sağ üst kenara doğru maîl bir şekilde tasvir edilmiş büyük bir hurma dalı (Lev. 4/9) vardır. Diğer bir stelde sol yanda aşağıdan üst kenara doğru uzanan pek silik bir şekilde tasvir edilmiş hurma dalı görülmektedir (No. 214). Hurma dalı yarışlarda galip gelenlere çelenklerle birlikte verilmekte idi.

Strigilis (Lev. 4/7): Yukarıda zikredilen 188 no'lu stelde üstteki rafın sol kenarında görülmektedir. Böylece stelin sahibinin atlet olduğu belirtilmektedir. Diğer bir strigilis oturan erkek tasvirini havi büyük Attika stelinde (No. 164), ayakta duran çıplak gencin elinde, lekitos ile beraber görülmektedir.

Kerykeion ve hilâl (Lev. 4/8): Yine 188 No.lu stelde kerykeion ve onun üzerinde hilâl tasviri vardır²⁵. Burada "kerykeion", gymnasium tanrısı olan Hermes'in sembolüdür. Hilâl ise Artemis veya Bendis gibi²⁶ ay ile ilgili bir ilahın sembolü olmalıdır. Burada iki sembol, yani kerykeion ve hilâl yan yana gösterilmiştir. Burada hilâlin kesinlikle hangi ulûhiyeti temsil ettiği belli değildir.

Meşale yahut fener (Lev. 4/10): 188 No.lu stelde görülen bu eşya yanmaya hazırlanmış bir meşaleyi veya etrafı şeffaf madde ile örtülü bir el fenerini temsil etmektedir ki her iki halde de meşale yarışlarında

²³ Pfuhl, *Beiwerk* s. 82, misal için res. 16. Aynı şekilde agonistik Trakya-Küçükçekmece stellerinde çelenk ve hurma dalı görülür, Müze Env. No. 4791-4797 *Belleten* 92, 1959, Res. 1, 3, 4, 5.

²⁴ Pfuhl, *Beiwerk* s. 82, misal için res. 16.; Küçükçekmece agonistik stellerinde çelenk ve hurma dalı görülür, Müze env. No. 4791-4797; *Belleten* 1959, res. 1, 3, 4, 5.

²⁵ Buna benzer yarım ay şeklinde bir kolye askısı Trakya tümülüslerinde bulunmuş, bunun ilâhe Bendis ile olan alâkasına işaret edilmiştir, A. M. Mansel, Trakya Hafriyatı, *Belleten* 13, 1940, s. 109, not 1.

²⁶ V. Domazewsky, "Bendis" *Pauly-Wissowa* (1897).

kullanılması mümkündür. Bu eşyanın yarışlarda kullanılan meşaleyi temsil ettiği katı gibidir²⁷.

Kıtar (Lev. 3/9): Bir stelde kabartma sahasında fonda (No. 34 Res. 13), diğer bir stelde rafta diğer eşya ile birlikte (No. 250 Res. 43) görülmektedir. 34 No.da harp gemisi provası ile birlikte tasvir edildiğine göre, bir muharip denizci ile alâkalı olan bu stelde, kıtar kabartmasının Sirenlerin çaldığı musikî aletini işaret ettiği kabul edilebilir.

Fülüt veya çoban deyneği: 102 No.lu stelde önde ayakta duran kısa tunika giyen genç sol elinde bir ucu kıvrık uzunca bir deynek tutmaktadır, bunun üzeri düzgün değildir, bazı delikler ihtiva eder şekilde gösterilmiştir. Bu sebeple bunun bir çoban deyneği olacağı gibi, bir fülüt olması da muhtemeldir²⁸.

Hermes: Bir stelde (No. 119) dikdörtgen, diğer bir stelde üstüvani (No. 245) kaide üzerinde sakalsız genç Hermes vardır. Diğer iki stelde (No. 214 ve 250) arkaik tipte, sakallı ithyphallique Hermes görülmektedir. Hermes diğer doğu yunan stellerinde mezarı temsil etmektedir, ona yakın olan figürlerin de ölüyü temsil etmesi yani kitabede ismi geçen şahıs olması gerekir²⁹. No. 193'deki stel parçasında görülen arkaik tipteki başın da bir Hermes'e ait olması muhtemeldir.

Eros: Bir stel parçasında (No. 217 Res. 34) iki yanda alınlık ile kemerli niş arasında alınlığı taşır vaziyette iki Eros figürü görülmektedir.

Siren Yalnız bir Attika stelinde (No. 152) alınlığın orta akroteri yerine bir Eros figürü alçak kabartma olarak tasvir edilmiştir. Mermerin cinsine ve üslûbuna göre Attika'dan ithal edildiği anlaşılan bu stelden başka diğer Byzantion stellerinde Siren tasviri görülüyor³⁰.

²⁷ L. Robert bu meşalenin Byzantionda tesit edilen Bosporeia bayramlarında yapılan meşale yarışlarında kullanılan meşale olduğunu açıklamaktadır. *Les Stèles Funéraires de Byzance Gréco-Romaine* s. 157-158.

²⁸ L. Robert, ucu kıvrık olan bu eşyanın bir "pedum" (çoban deyneği) olması gerektiğini ve steldeki el kabartmalarından da anlaşılacağı üzere, stel sahibinin genç yaşında ölen bir çoban olduğunu anlatılmak istendiğini ileri sürmektedir (*Les Stèles Funéraires de Byzance*, s. 161-162) Böyle olmakla beraber stellerde fülüt-ere rastlanmaktadır, Frigya'da görülen çifte fülütlerden birinin ucu kıvrıktır, tek olarak ucu kıvrık fülütlerde stellerde mevcuttur.

²⁹ Pfuhl, *Beiwerk* s. 93.

³⁰ *Cumont* s. 147, 330; bu şekildeki siren kabartmalı Attika mezar taşları için Bk. *Conze*, 1666; A. Furtwaengler, *La collection Sabouloff I*, Lev. 21.

Kelebek : Bir stelde rafta kitap üzerinde (No.35), diğerinde (No.219) raftaki mezar altarı üzerine konmuş halde, diğer birinde ise (No. 83) alınlığın iki köşesinde âdeta akroter yerine tasvir edilmiştir, ölen kimsenin ruhunu temsil eder³¹. Diğer bazı stel³² ve lahitlerde³³ de rastlanır. Bu türlü kelebeklerin en güzel örneğini, her iki kanadı da belirtilmiş halde, Kadıköyde bulunan stelde görmekteyiz³⁴.

Kuş : Altı stelde yalnız erkeklerin elinde kuş tasvir edilmiştir. Bunlardan biri çıplak genç tasvirini havi Attika stelidir (No.117). İki tanesi tunika ve himatyon giymiş ayakta erkek figürüdür (No. 121, 124). Bir lâhit üzerinde kısa tunika ve klamis giymiş bir erkek sol eliyle göğsü hizasında kuş tutuyor (No. 199). Vazıh olmamakla beraber 102 No.lu stelde ortada ayakta duran ölüyü temsil eden genç figürünün sağ elinde kuş vardır. 136 da genç sol elinde pek harabolmuş durumda bir kuş tutuyor. Stellerde kuş ölünün ruhunu temsil etmekte olup, ölen şahıs tarafından taşınmaktadır³⁵.

Kuşu veya Kaz : İki genç kız veya kadına ait stelde görülüyor. Tamamiyle köpeğin pozundadır, onun gibi stel sahibinin sevdiği bir evcil hayvandır. No. 141'de genç kadın kuşuya bir üzüm salkımı uzatmaktadır. 151'de ise ölen kadının ayağına doğru başını uzatıyor. bu hayvanların nevini tâyin kolay değildir. Kuşu, kaz veya ördek olabilirler, fakat bu iki stelde daha ziyade kaza benzemektedirler.

Köpek : Byzantion stellerinde daha çok genç kız ve erkeklerin yanında onların köpekleri görülüyor³⁶. Bunların en eskisi yine bir Attika stelidir (No. 117). Diğerleri 140, 142, 143 köpeğine bir eşya, üzüm salkımı uzatan genç kızlar, 136'da köpeğe üzüm salkımı uzatan erkek çocuktur. 153'de veda eden iki muharibin her ikisinin de yanında birer köpek vardır, 160'da üç kişilik soldaki kadın ile erkek arasında görülen köpek erkeğe doğru bakmaktadır. 139'da ise ebe kadın doktorunun solundaki iki köpek ona doğru bakmaktadır. 155'de de veda eden iki kişi arasında köpek figürü kalıntısı vardır. Lâhitlerden yalnız birinde (No. 199) ayakta duran erkek sağ elinde tuttuğu üzüm salkımını köpeğe uzatıyor, köpek de bir küre üzerinden salkıma uzanıyor.

³¹ Cumont s. 319, 409, 413.

³² Mendel 902, 1057, 1075.

³³ Lâhitlerde Mendel 12, 23.

³⁴ Bk. Yk. not 8.

³⁵ Cumont s. 109 ve 180.

³⁶ Cumont, s. 405, 438. Köpek efendisi yanında durmaktadır.

Üzüm salkımı : Byzantion stellerinde genç kız ve erkekler tarafından köpek veya kaza uzatılır halde üzüm salkımı görülmektedir, gençler bu hayvanlarla oynar veya onu besler haldedirler. Kızların sağ ellerinde üzüm salkımı olduğu halde, sol elleri boştur (140, 141, 142, 143). Üzüm tutan iki erkek figürünün ikisinin de sol elinde kuş vardır (No. 136, 199). Bununla ölen gencin Eros haline inkılap ettiği ifade ediliyor³⁷.

Dua vaziyetinde iki el : Roma çağına ait iki stelde dua vaziyetinde iki el görülüyor^{37a} (102, 103). Bunlardan biri alçak kabartma halde dikdörtgen çerçeve içindedir, diğeri serbest olarak kitabe arasında gösterilmiştir. Stellerde az görülmesine mukabil, böyle dua vaziyetindeki ellere lâhitler üzerinde daha çok rastlanmaktadır. Lâhitlerden dördünde esas kabartma yanında dikdörtgen çerçeve içindedir (No. 201, 203, 204, 254), birinde de kabartma sathında çizgi ile tasvir edilmiş haldedir (No. 206).

Ticaret gemisi : Bir stel parçasında (No. 106) altta kitabenin altında çizgi ile gösterilmiş bir ticaret gemisinin yalnız provası görülüyor. 256 No.lu parçada da alçak kabartma bir gemi tasvirinin prova kısmı görülmektedir. Bir lahit üzerinde ise (No. 206) yelkenleri açık halde, arkasında diğer küçük yelkenli bir kayık bağlı olan büyük bir gemi tasviri vardır. ³⁸

Ağaç : Bir cenaze ziyafetinde (No. 41) kabartma sahasının sağında klinenin gerisinde ağaç vardır^{38a}. Burada kabartma sahasının etrafında, herhangi bir mimarî tezyinat gösterilmemiştir. Bu ağaç ile ziyafetin açık havada cereyan ettiği belirtilmektedir. Diğer bir çok helenistik stellerde bu kabil ağaçlara yılan sarılmış halde gösterilir ise de burada yılan yoktur. Trakya suvarisi kabartmasında (No. 185) süvarinin hücum ettiği taraftaki ağaca yılan sarılmıştır. Bu iki kabartmadaki ağaçların cinsleri de değişiktir.

Ostotek : Stellerde raf üzerinde görülen mücevher çekmecesini şeklindeki eşyadan bir kısmının ostotek olması gerekmektedir. Zira bu eşyaya erkeklere mahsus steller üzerinde de rastlanmaktadır. Stellerde

³⁷ Cumont 495, 498; Pfuhl, *Beiwerk* 95.

^{37a} Bu türlü el tasvirlerine daha çok genç yaşta ölenlerin mezarlarında rastlanıyor. Byzantion stellerinde el tasvirli olanlardan yaşı tesbit edilenlerin hepsi gençtir. Bunun için ayrıca Bk. A. M. Mansel, *Bellesten*, 1957, s. 415, not 30.

³⁸ Bu gemi tasviri için Bk. A. Mansel. *göst. yer* s. 403, not. 12.

^{38a} Pfuhl, *Beiwerk* s. 93.

görülen tipte kapaklı ve dört kısa ayaklı bir ostotek İstanbul Müzesinde mevcuttur³⁹. Stellerde görülen ostoteğin mücevher çekmecesinden ayırt edilmesi kolay değildir. Bu şekildeki tasvirlerden bilhassa kapağı semerdam şeklinde olanların daha ziyade ostotek'i temsil ettikleri anlaşılıyor. Cyme'de bulunan bir stel parçasında (*Mendel* 899) rafta görülen eşya bir ostotek olmalıdır. Diğer bir stelde bu eşya ayrı bir paye üzerinde tasvir edilmiştir (*Mendel* 102; *Beiwerke* s. 52, No. 6, res. 4, s. 144 not 319). Başka stellerde paye üzerinde bazı halde dikdörtgen kutular gösterilmiştir. Bunlardan İzmir'de bulunan birinde (*Pfuhl, Beiwerke* Res. 8) görülen kutu üzerinde çelenkler vardır, yani bu bir çelenkli çocuk lâhti veya ostotektir. Bazı stellerde paye üzerinde vazıh bir şekilde urna tasviri görülür (*Pfuhl, Beiwerke* res. 10a). Bitinya'da üstüvanî veya dikdörtgen mezar altarlari üzerinde ve onunla aynı bloktan yapılmış ostotekler görülmektedir⁴⁰. Bu hale göre Byzantion stellerinde görülen dikdörtgen kutulardan No. 35'de rafta kadın tarafında üzerinde kelebek olan bir mücevher çekmecesini gösterildiğinden sol köşedeki kapağı semerdam şeklindeki kutu ostotek olmalıdır. No. 167'de rafta büyük bir pyxis vardır, soldaki kapağı semerdam şeklinde olan kutunun ostotek olması gerekir. No. 167 ve 251'de hizmetçi elinde açık çekmece tutuyor, raflar üzerinde sol tarafta birer büyük pyxis vardır, buna göre sağda kapağı semerdam şeklinde olan kutular ostotek olmalıdır. Aynı şey 179'da raftaki iki kutudan biri için de düşünülebilir, zira rafta bu iki kutudan başka bir de büyük pyxis vardır. 170'de oturan kadına açık çekmece takdim ediliyor, raftaki dikdörtgen kutu yine ostotek olabilir. 171'de hizmetçi kız açık çekmece taşır kapağı açık olduğundan bunun ostotek olması gerekir. 198 raftaki kutunun No.lu lâhit kabartmasında oturan kadının karşısında örtülü sandalye üzerindeki dikdörtgen ve kulplu kutunun, üzerindeki vazanın bir urna olabileceği dikkate alınır, bir mücevher çekmecesini olabileceği gibi bir ostotek olması da mümkündür.

Mezar amphorası (Urna): Bir stelde (No. 214) hermes heykeli önünde büyük ve konik kapaklı bir amphora görülüyor. Bu bir mezar

³⁹ Müze Env. No. 5573. Bunun benzeri ostoteklere Frigya bölgesinde çok rastlanıyor, Afyon Müzesinde güzel bir kaç nümune mevcuttur.

⁴⁰ F. K. Dörner, *Inchriften und Denkmaeler aus Bithynien*, Berlin 1941, No. 87. Bundan başka aynı bölgeden İstanbul Müzesine getirilmiş veya İzmit'e nakledilmiş başka ostotekli altarlara da vardır.

amphorasıdır. Yukarıda bahsedilen lâhitteki (No. 198 Res, 53, 54) kabartmasında da ölü külü ihtiva eden bir urna gösterilmiştir⁴¹.

Mezar altarı: Bir erkeğe ait olan 219 No.lu stel parçasında rafta kübik şekilde ve üzerinde yarı kürevî bir kısım olan mezar altarı vardır⁴².

Signum (Askerî standart): Bir stelde (No. 250) fonda görülen eşyanın (Lev. 4/11) bir standart olması muhtemeldir.

4 — Stellerde görülen mobilya ve diğer eşya

Byzantion stellerinde cenaze ziyafeti ile ilgili, masa, kline, tabure, iskemle, yastık gibi mobilya görülür, bu eşya aynen oturan şahısları tasvir eden stellerde de vardır. Meselâ oturan kadının oturduğu iskemlenin şekli, tek oturan kadın ile cenaze ziyafetleri arasında bir değişiklik göstermez, kadınların ayaklarını bastıkları tabureler de ayrılır göstermemektedir. Bunlar dışında yalnız bir stelde perde, bir stelde kasaplara mahsus üç ayaklı kütüklere benzer bir kütük, birinde de şarap koymağa mahsus krater, bir diğerinde uzun boyunlu bir şişe görülmektedir. Başkaca değişik eşyaya rastlanmıyor. Masalar üzerindeki yiyecekleri ve bunlara mahsus kapları teşhis çok defa kabil değildir. Bunlar arasında sık görülen büyük bir ekmeğe, elma ve nar cinsinden meyvalar ve bazan üzüm salkımını teşhis kabil olabilmektedir.

Masa: Cenaze ziyafetlerinde masa bu sahnenin esas unsurunu teşkil eder. Byzantion stellerinde görülen masaların hepsi dairevidir. Dikdörtgen masalara rastlanmaz. Bazı stellerde yer darlığı sebebiyle masanın yalnız bir ayağı gösterilmiş ise de (No. 105, 107, 108, 109, 111) bu masaları da üç ayaklı kabul etmek yerinde olur. Zira bunların tek ayaklı masa oldukları dikkate alınarak tasvir edilmedikleri görülmektedir; bilinen tek ayaklı masa şekilleri bunlardan ayrıdır.⁴³ Masaların ayakları aslan ayağı (No. 78), top turnaklı hayvan ayağı (No. 69, 86, 34) ve çift turnaklı hayvan, geyik veya keçi, ayağı şeklindedir (No. 30, 45-48, 77, 83, 87, 88). Bir stelde (No. 37) masanın bacağı ve masaya birleşen kısmı kuğu başı şeklinde sonuçlanıyor. Bununla aynı çağa ait, belki de aynı atölyenin eseri olan, fakat çok

⁴¹ Pfuhl, *Beiwerk* s. 54 ve 62. Burada stellerde görülen urnalar zikrediliyor.

⁴² Pfuhl, *Beiwerk*, s. 88, 89, not 177 res. 19. diğer mezar altarı arasında bundan da bahsediliyor.

⁴³ G. Richter, *Ancient Furniture*, s. 87 ve 140; A. de Ridder, "Mensa", *Daremberg-Saglio* III/2.

aşınmış durumdaki diğer bir stelde (No. 76) görülen masanın bacaklarının da aynı şekilde kuğu başı şeklinde olduğu kabul edilebilir.⁴⁴ Bunlarla aynı çağa ait bir masanın hayvan bacağı şeklinde olan ayaklarının da tüyleri gösterilmiştir (No. 35). Bir kısım stellerde masa bacağına adaleleri gösterilmiştir (No. 30). Daha geç devirlerde, masalar şematik hal almaktadır. Roma çağı sonuna ait bazı misallerde, masa sadece çizgi ile gösterilir, başka teferrüat gösterilmez (No. 63, 65, 66, 98, 110). Masa yalnız yemek masası veya yiyecek koymak üzere kullanılıyorsa da, üç stelde (No. 34, 35, 36) masaların üzerine yazı malzemesi ve kitap konulduğu da görülmektedir. Bu üç stel aynı çağa aittir, (M. E. I asır) ve şekilleri birbirinin aynıdır, bunlara kıyasen 76 No.lu stelde de masa üzerinde aşınmış olmakla beraber, yazı malzemesi olduğu tahmin edilebilir. Bu masaların bacakları üste yakın bir noktadan birbirine ufki bağlantılarla bağlıdır. Byzantion stellerinde dikdörtgen masaların görülmemesi tabiidir, zira M. E. IV üncü asırdan sonra üç ayaklı dairevî masalar genel bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve dikdörtgen masaların yerini almışlardır.⁴⁵ Elimizdeki masa tasvirini havi stellerin hiç biri IV üncü asra tarihlenmiyorlar.

Kline : Cenaze ziyafetlerinde görülen klineler, pek azı müstesna hiç bir tezyinatı olmayan ve teferrüatı ve ayakları gösterilmeyen basit bir sedir şeklinde tasvir edilmektedirler. M. E. II inci asra tarihlendirilen klinenin örtüsü ve yastıkları gösterilmiştir (No. 29, 32, 41, 82, 231, 232, 233). Stellerin hiç birinde hayvan ayağı şeklinde veya dikdörtgen kesitli ayak yoktur. Yalnız yedi stelde (No. 33, 36, 37, 41, 75, 112, 212) torna ile yapılmış muhtelif profil ihtiva eden kline ayağı gösterilmiştir.⁴⁶ Bunlardan ilk beş tanesi aynı çağa M. E. II veya I inci asra aittirler. Diğer beş tanesinde (No. 64, 102, 112, 115, 212) ayrıca yüksek arkılığı gösterilmiştir. Bunlar Roma çağına aittirler. Klinenin yüksek arkalığının gösterilmesi haline Roma çağına rastlanır. Geri kalan klinelerin pek azında klinenin yatağı, iskemlenin minderi bir çizgi ile belirtilmiştir. Bunlardan 29, 32, 42, 68, 72, 76,

⁴⁴ Bu tipte, ayaklarının üst kısmı kuğu başı şeklinde olan helenistik veya erken Roma çağına ait Lukzor'da bulunmuş tabii büyüklükte ahşap bir masa Brüksel'de Musee du Cinquantenaire'de vardır: G. Richter, *Ancient Furniture*, s. 87, fig. 213; J. Liversidge, *Furniture in Roman Britain*, London 1955, res. 62, 63.

⁴⁵ Richter, *Ancient Furniture* s. 87.

⁴⁶ Richter, *ayni eser* s. 54 ve 130.

82a, 86, 231, 232, 233 Helenistik, 62, 64, 102, 115, 236, 237 No.lu steller ise Roma çağına aittirler. Yukarıda bahsedilen ve hepsi M. E. II ve I inci asra ait olan 33, 36, 37, 41 No.lu stellerde klinenin silmeli bacakları ve baş taraftaki tezyinatı gösterilmiştir.⁴⁷ Bu tezyinatın 33 de ördek veya at başı şeklinde olduğu farkediliyor. 36 ve 41 'de ise bu kısım dairevi madalyon şeklindedir.

Yastık: Cenaze ziyafetlerinde erkek sol dirseğini klinenin baş tarafındaki yastığa dayar. Bu yastığın şekli değişiktir. Fakat en çok rastlanan şekil tek büyük şişkin yastıktır. Görünen kısmı düzgündür. Bu şekil değişmeden, hem helenistik çağda, hem de Roma çağında görülür (No. 42, 44, 45, 47, 48, 53, 55-67, 70, 71, 83, 88, 91-98, 100-105, 108-112, 115). Bu tek yastığın bazan ikiye katlanmış veya uç kısmı buruşuk şekilde gösterilmiş olanları vardır (29, 32, 34, 40, 43, 46, 49-51, 54, 69, 72, 78, 79, 84 - 86). Bunlardan başka daha ziyade helenistik çağa ait olanlarda yastığın iki kat olduğu açıkça görülür (No. 79), diğer geri kalan kısmında yastığın iki kat veya uç kısmı buruşuk şekilden hangisinin tasvir edildiğini açıkça ayırt etmek mümkün olmaz (No. 78). M. E. II asra ait bir stelde iki yastık vardır, üstteki ikiye katlanmış haldedir, alttaki düzgündür (No. 80). Bu esas gurubu teşkil eden şekilden başka, ayrı bir seri teşkil eder, yanları payelerle tahdit edilmiş stellerde çift yastık görülür (No. 30, 35, 36, 37, 41, 76, 82, 84, 86, 212). Bu stellerden bir kısmında yastıklar, stellerin diğer kısımları gibi itina ile işlenmiştir, hattâ yastıkların dikişleri dahi belirtilmiştir (No. 33, 36, 41). Aynı çağa ait diğer iki stelde ise çift yastıklar gösterilmiş, fakat dikiş yeri belirtilmemiştir (No. 37, 76). Bunlar arasında küçük ve ikinci derecede bir eser olan 76 ile teferrüatı iyi işlenmiş olan 36 'nın bütün teferrüatı aynı olmakla beraber işçiliği farklıdır, belki biri ustanın, biri çırağın eseridir.

İskemle: Kline gibi iskemlelerin de çoğunluğu basit bir dikdörtgenden ibarettir. Bir kısım stellerde bu dikdörtgen üzerinde oturulacak minder belirtilmiştir (No. 29, 30, 42 - 45, 48, 49, 50, 53 - 55, 58, 68, 77, 78, 82a, 86, 87, 101, 169, 171 - 173, 179, 180). Bazı halde dikdörtgen

⁴⁷ Caroline L. Ronson, *Studies in Ancient Furniture*, Chicago 1905, s. 99 vd. lev. XI, XII; Richter, *ayni eser* s. 132, res. 314; E. Pottier, "Lectus" *Daremberg-Saglio* III/2, s. 1014; baş taraftaki bu türlü tezyinat için ayrıca Bk. I. Dahlen, *Fragment of a Kline from Labranda*, *Opuscula Atheniensia* II, 1955, s. 37-46, res. 1, 2; E. Diehl, *Bronzener Silenkopf von der Eines Romischen Bettes*, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 1960, s. 208-213.

iskemlenin üst kısmı mafl gösteriliyor, bu daha ziyade perspektif bir sebeple böyle yapılmış olmalıdır (No. 51, 97, 108, 109, 111). Helenistik çağa ait bir kaç stelde iskemle minderli ve örtüsü aşağı sarkar halde gösteriliyor (No. 170, 175, 177, 179), bunlardan bir kısmının yere temas eden ayaklarının ucu örtü dışında bırakılmıştır (No. 170, 177). Roma çağına ait bir stelde iskemle ayakları kabaca belirtilmiştir (No. 65). Diğer bir Roma çağına ait stelde iskemlenin kavisli arkılığı vardır.⁴⁸ Bu bir nevi koltuk olup minderi görülmemektedir (No. 115). Oturan kadın tasvirli, biri alınlıklı olan iki stelde (168, 176), kadın zengin silmeli ayakları olan minderli bir iskemleye oturur, iskemlenin arkılığı yoktur. İki yanı paye ve karyatidlerle süslü olan iki stelde, kadın yüksek arkalıklı tahtda (bir koltukda) oturur⁴⁹. Bunlardan biri cenaze ziyafeti (No. 35), diğeri oturan kadın tasvirini havidir (167). Bu iki steldeki koltuğun arkılığı birbirine benzer şekildedir, fakat ayakların şekli değişiktir, 35 'de ayaklar dikdörtgen⁵⁰, 167 'de ise tornalıdır⁵¹, bununla beraber her iki stel de aynı çağa aittir. Büyük Attika stelinde erkek minderli ve ayakları sade profilli ve tornalı büyük bir iskemlede oturur (No. 164). Yukarda zikredilen arkalıksız ve örtüsüz minderli iskemlelere (No. 168, 176) bu tip Attika stellerinin öncülük ettiği görülmektedir⁵². 183 ve 239 de çok yüksek arkalık gösterilmiştir, iskemlenin kendisi alelade dikdörtgen şeklindedir.

Ayak iskemlesi (Tabure): Cenaze ziyafetlerinde ve diğer oturan şahıs tasvirli stellerden bir kısmında oturan şahıslar ayaklarını bir tabureye basarlar. Stellerde rastlanan taburelerin çoğu M. E. IV asır Attika stellerinde rastlanan ve ayakları aslan pençesi şeklinde olan taburelerin şematik veya daha teferrüatlı bir şekilde tekrarından ibarettirler. Bunlar yüksek taht şeklindeki iskemleler önünde veya kline önünde durmaktadırlar. Yani iskemlede oturanın ayağının rahat etmesi için veya klineye çıkmak üzere üzerine basmak için kullanılır⁵³. Bununla beraber Byzantion stellerindeki ayak iskemleleri, sadece oturan şahısların ayaklarının rahat etmesi için kullanılı-

⁴⁸ Bu iskemlenin benzerleri Roma çağı stellerinde çok görülür Bk. E. Esperandieu, *Recueil General des Bas-Reliefs VIII* 6489, 6449, X, 739.

⁴⁹ Yüksek arkalıklı tahtlar için Bk. Richter, *Aynı eser*, No. 3 vd.

⁵⁰ Benzerleri için Bk. Richter, *Aynı eser*, s. 120, res. 288.

⁵¹ Richter *Aynı eser* s. 122.

⁵² Richter, *Aynı eser* s. 32, şek. 86.

⁵³ Richter, *Aynı eser* s. 72.

yor. Yüksek iskemle görülmeyen 33, 41, 82 No.lu stellerde tabureler kline önünde durmakta ve klinede oturan kadınlar bu taburelere basmaktadırlar. Taburelerin büyük kısmı, bir tiptedir. Bu tip aslan pençesi şeklinde ayaklar ihtiva eden tabure şeklidir. Bu tip de Attika stellerinde görülen şekle dayanır. Bu esas şekilden ayrılan üç tabureye rastlanıyor (82, 111, 251). Bir çok stellerde bu taburenin yalnız bir ucu gösterilmiştir, tam şekli belirtilmemiştir (29-31, 67, 70, 71, 80, 81, 175). Fakat diğer bir kısım stellerde tabure esas hatları ile yandan gösterilmiştir. Ayakların ucu aslan pençesi şeklindedir. Byzantion da bu şeklin ilk örneğini IV asra ait büyük Attika stelinde görüyoruz (No. 164). Bu şeklin daha teferrüatlı bir şekilde işlenenleri M. E. III ve II inci asra ait stellerde vardır (34, 35, 38, 77, 78, 82a, 167, 168, 180, 191). Diğer bir kısım tabureler ince uzun olup yandan gösterilmiştir ve iki silme ihtiva ederler, yere temas eden ayakları aslan pençesi (No. 33, 41, 87, 176) veya sfenks (No. 36, 76) şeklindedir. Şu halde tabureler iki şekilde önden ve yandan tasvir ediliyorlar. Bu umumî şekilden başka iki ayrı tip tabure daha görülür. Bunlardan biri dikdörtgen, yüksekçe bir kutu şeklinde olup, yere temas eden basit dört ayağı vardır (No. 111). Buna yukarıda zikredildiği üzere klinenin ayak ucunda oturan genç kız basmaktadır, klineye çıkmak için ve aynı zamanda oturan şahsın ayağının istirahati için kullanıldığı anlaşılıyor. Diğeri gayet alçak, uzun ve üst tarafı silmelidir, ayrıca ayağı yoktur, yere bütün kenarı ile temas eder (No. 82). Bu tabure oturan kadının altında, ona âdeta bir heykelde olduğu gibi kaide teşkil eder.

Perde: Yalnız bir stelde katlanmış halde kabartma sahasının gerisinde gösterilmiştir, üzerinde ayrıca enine çizgiler vardır (No. 82). Diğer doğu yunan stellerinde, bilhassa ziyafet sahnesinin gerisini örten perdeler görülmektedir⁵⁴.

Krater: Yalnız bir stelde rastlanmaktadır (No. 41). Diğer cenaze ziyafetlerinde çok rastlandığı halde Byzantion da yalnız bir örnek vardır.

⁵⁴ Pfuhl, Beiwerk s. 123, res. 20; Victor Chapot, "Velum" *Daremborg-Saglio* V, 671.

Şemsiye: Yalnız bir stelde ölen kadını gösteren figürün başı üzerine tutuluyor⁵⁵. Bir hizmetçi kız sapı gayet uzun olan bu şemsiyeyi taşıyor (No. 152 Res. 33).

N E T İ C E

Byzantion stellerini tarihlendirmek için bir kaç dayanak noktasına sahibiz. Bunlardan birincisi Faleronlu Demetrios'un M. E. 317 yılında koyduğu lüks aleyhtarı kanundur. Bu kanuna göre masraflı büyük stellerin yapılmasına son verildiğinden, doğrudan doğruya Attika menşeli olan büyük steller (No. 117, 152 ve 164), M. E. 317'den önceye ait olmalıdırlar. Bundan sonra görülen bir seri yalnız kitabeli mezar stellerinin (No. 1 - 26), M. E. IV asır sonu ile III ve II inci asırlara tarihlendirilmeleri gerekir. Bunlar sade, mütevazı ve ancak bir alınlığı olan stellerden ibarettirler, bazılarında boya ile yapılmış tezyinat izleri vardır.

İkinci dayanak noktası kitabelerde ön ad olarak "Aurelius" ve "Aurelia" isimlerinin kullanılmasıdır. Bu isimler "Karakalla" adı ile anılan imparator Marcus Aurelius Antoninus zamanında Roma İmparatorluğundaki bütün hür insanlara vatandaşlık hukukundan istifadeyi sağlayan ve M. S. 212'de yayınlanan "Constitutio Antoniniana"nın yayınlanmasından sonraki çağa aittirler. Bu isimleri havi steller M. S. III asrın ilk dörtte birine tarihlenirler. Bu arada 27 ve 28 No.lu yalnız kitabeli olan iki stel de bu tarihten sonraya aittir.

Lâhitler içinde ele geçen sikkeler de diğer bir dayanak noktasıdır. 198 No.lu lâhitte, Severus Aleksander (M. S. 222-235 ve Gordianus (M. S. 237-243) sikkeleri, 254 No.lu lâhitte ise Karakalla, Severus Aleksander ve Gordianus III'a ait sikkeler bulundu. Bunlar bir kısım lâhitler üzerindeki stel kabartmalarının ve benzeri stellerin tarihlenmelerini sağlar. Stellerde görülen mobilya ve stelin dış görünüşü de tarihlendirmeye yardım etmektedir. Yüksek arkalı klineler dâima Roma İmparatorluk çağına işaret etmektedir. Stellerin altında görülen öküz ve saban tasvirleri de Roma çağına ait hususiyetlerdendir.

⁵⁵ M. E. I inci asra ait Selânik'te bulunan bir stelde benzeri bir şemsiye vardır, *Mendel* 905; Selânik'te bulunan diğer bir stelde şemsiyeli iki kadın ayakta durmaktadır, L. Heuzey-H. Doumet, *Mission Archéologique de Macédoine* Paris 1876, lev. 22 bis, No. 7. Kapalı şemsiyeler için Bk. Pfuhl. *Beiwerke* s. 56; G. Nicole "Umbrella" *Daremborg-Saglio* V, 583.

İki yanı payelerle tahdit edilen bir seri yan cepheyi temsilen yapılmış stel M. E. II-I inci asra aittir (No. 33-41, 167, 168, 251). Bu tipteki cenaze ziyafeti tasvirini havi stellerde erkekler mutadın aksine çelenk tutmamaktadırlar, kadın ise kline üzerine oturuyor.

Stelleri portrelere göre tarihlendirmek çok halde mümkün değildir. Yüzler çok defa şematik olarak gösterilmiştir ve uzun müddet aynı tipler işlenmiştir. Yalnız mahdut sayıdaki stelde portrenin vereceği tarihten istifade edilebilir, bunlar arasında 33, 35, 36, 37 No.lu steller sayılabilir.

Byzantion stellerinin çoğunluğu, şehrin Helenistik çağdaki gelişmesine uygun olarak M. E. II ve M. I asırlar arasına aittirler. Bilhassa M. S. II inci asra ait stellerin azlığı dikkati çekiyor. Şehrin Septimius Severus'dan sonra M. S. III üncü asırdaki inkişaf devresinde steller birdenbire artmaktadır.

Bu stellerin incelenmesi, Byzantion ve çevresinde en ziyade kullanılan motifin "cenaze ziyafeti" olduğunu göstermektedir. Burada yatan erkek genel olarak sağ elinde çelenk tutmaktadır. Erkeğin çelenk tuttuğu cenaze ziyafetleri yüzde elliden fazladır. Daha sonraları, bilhassa Roma çağında başka bölgelerde görünmekle beraber motifin menşeinin Byzantion çevresi olduğu anlaşılıyor. Byzantion için karakteristik olan bu tip cenaze ziyafeti motifini havi stellere Marmara'nın kuzeyinde, Batı Karadeniz'de, Karadeniz Ereğlisi'nden Varna'ya kadar olan bölgede rastlanır. Bu çevre Byzantion atölyelerinin doğrudan doğruya tesiri altındadır. Byzantion stellerinde, Helenistik çağdan itibaren raf veya duvar kenarı üzerinde veya serbest tasvir edilmiş eşyaya rastlanıyor. Bu türlü eşyaya ve raflara daha geç çağda rastlanmıyor. Bu eşya, stelin kadına erkeğe veya aileye mahsus olduğunu ortaya koyacak ayrı bir delil teşkil etmektedirler. Aynı zamanda bu eşya ile stel sahibinin mesleki hakkında da fikir ediniliyor. Sikke tetkiklerinde olduğu gibi stellerin topluca tetkiki de kült ile, şehrin bölümleri, memurları, nüfusunun mahiyeti, meslekler hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Ayrıca şehrin antik topografyası bakımından önemli olan antik nekropolün mevkii ve yayıldığı saha, civardaki küçük nekropoller hakkında fikir edinilmesi mümkün olmuştur. Diğer taraftan şehrin tarihen bilinen inkişafı steller vasıtasıyla de takip edilebilmektedir. En eski steller Attika'dan ithal edilen stellerdir. Byzantion'da stel yapımı bunların kopyası ile başlamıştır, bir çokları Attika'da görülen tiplerin mütevazı birer tekrarı halindedir.

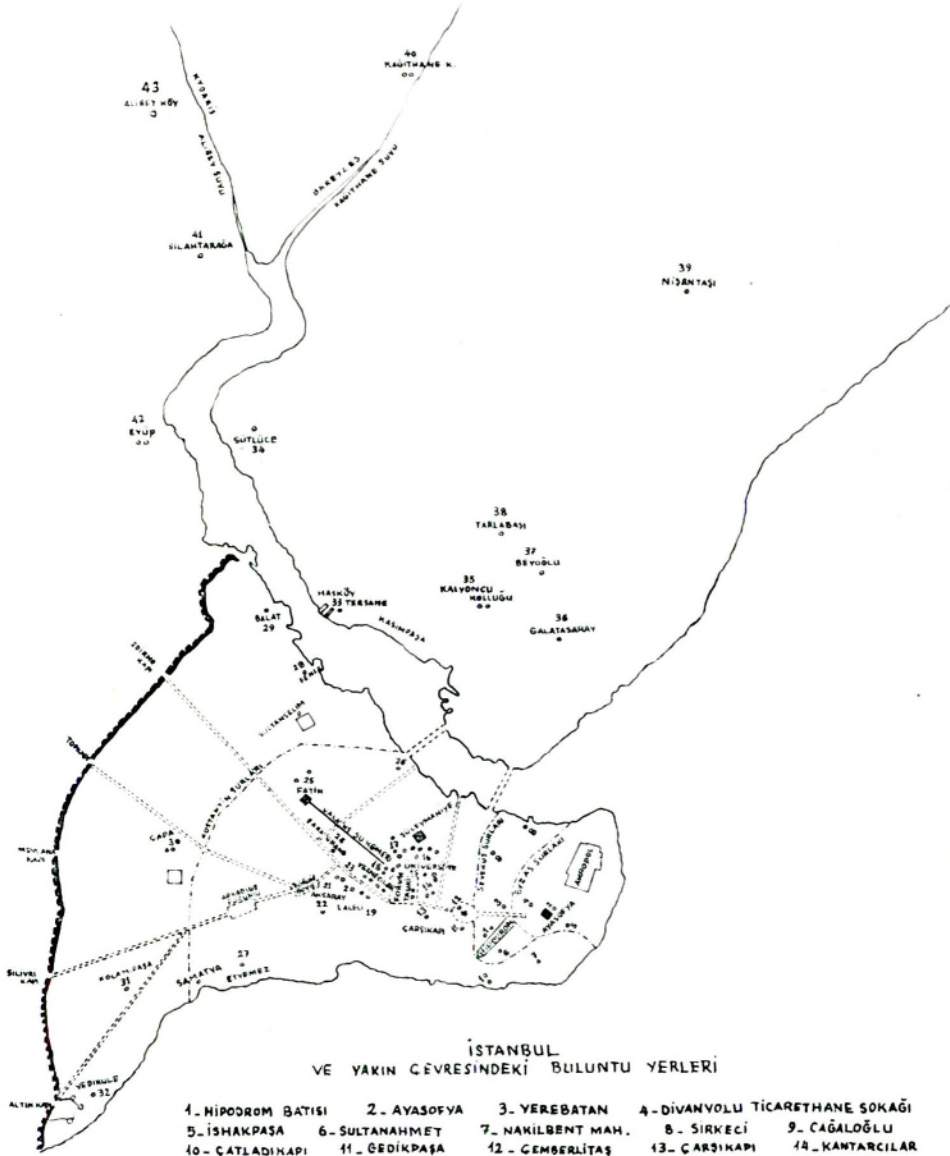
MUTABAKAT LİSTESİ

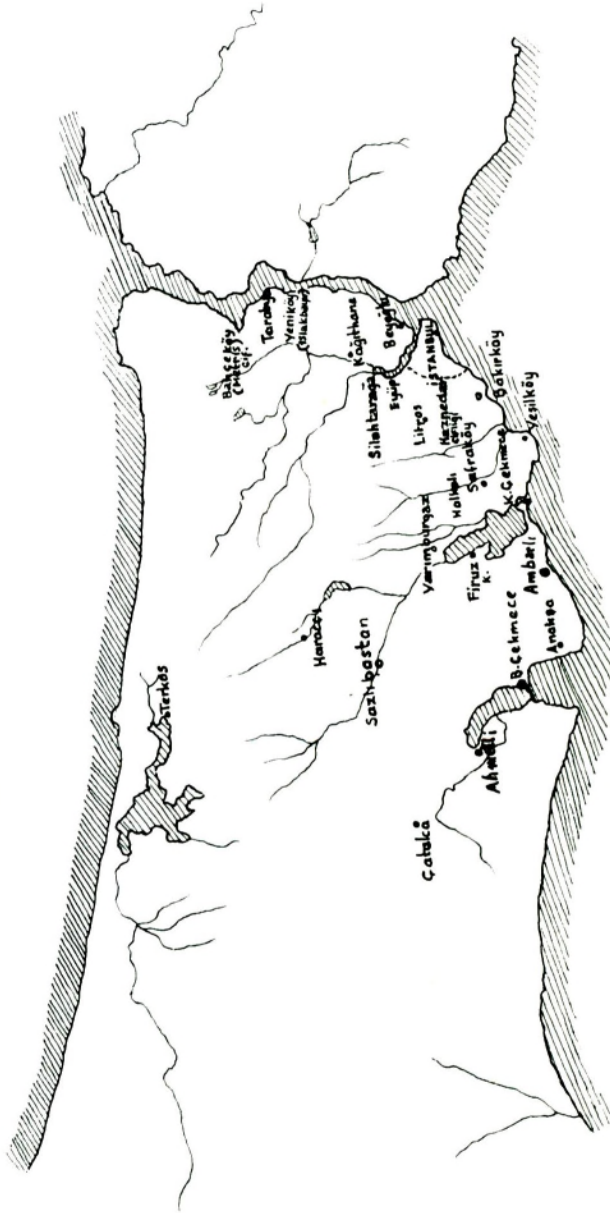
Aşağıdaki listede metinde geçen katalog numaralarının karşılığı olan Müze envanter numaraları verilmektedir. Başlangıçta (S. 1 de) da belirtildiği gibi 1-220 katalog numarasını havi stel ve lahitlerin kataloğu, burada yayınlanan metnin Fransızcası ile birlikte "*Les Stèles Funéraires de Byzance Gréco-Romaine*" (Paris 1964) adı altında yayınlanmış bulunmaktadır. 221-260 No. lu lâhit ve steller ise, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*'nın 13 üncü sayısında yukarıda adı geçen kitabın eki olmak üzere yayınlanacaktır. Buradaki envanter numaraları İstanbul Arkeoloji Müzelerinin numaralarıdır. Kitaptaki katalogda Ayasofya Müzesinde olduğu bildirilen steller halen Arkeoloji Müzelerine nakledilmişlerdir.

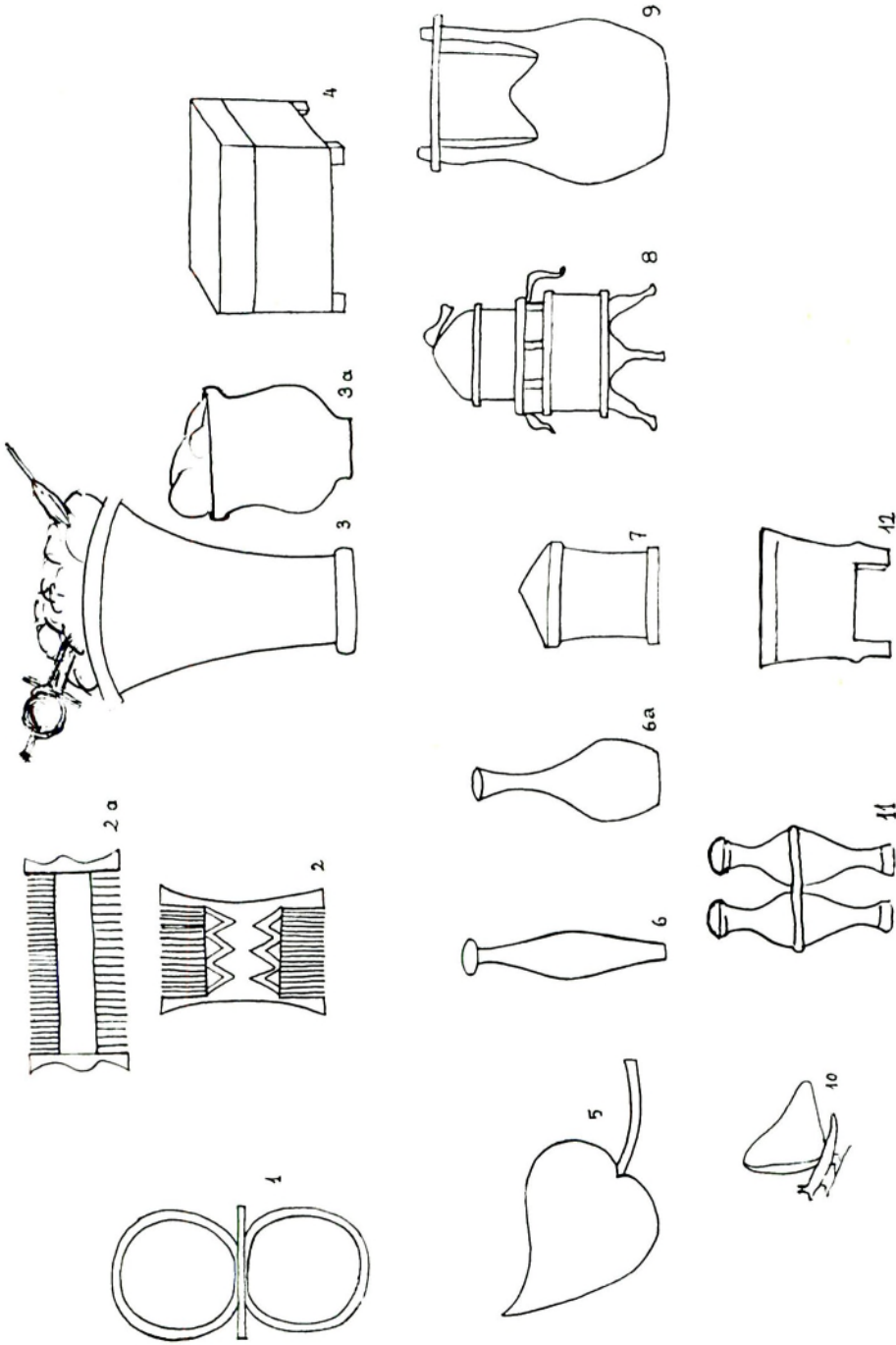
Katalog No.	Müze Envanter No.	Katalog No.	Müze Envanter No.
1	4977	29	5043
2	5003	30	4848
3	4856	31	5382
4	(İstanbul, Edebiyat Fakültesi) — Res. 9	32	4952
5	4946	33	4845 — Res. 12
6	4241	34	5046 — Res. 13
7	5004	35	5045 — Res. 14
8	4945	36	16 — Res. 15
9	4841	37	5786
10	5006	38	2790
11	4831	39	5464
12	4844	40	2632
13	4838	41	4932
14	4239	42	4784
15	5041	43	4973
16	4948 — Res. 8	44	725
17	4242	45	177
18	4480	46	4479
19	4832	47	Ercüment Atabay Koleksiyonu
20	4837	48	108
21	5035	49	181
22	5008	50	3505
23	5036	51	4829
24	5012	52	5279
25	5037 — Res. 7	53	5049
26	5013 — Res. 6	54	2227
27	4978	55	2147
28	5283	56	4247 — Res. 23
28a	5512	56a	5788

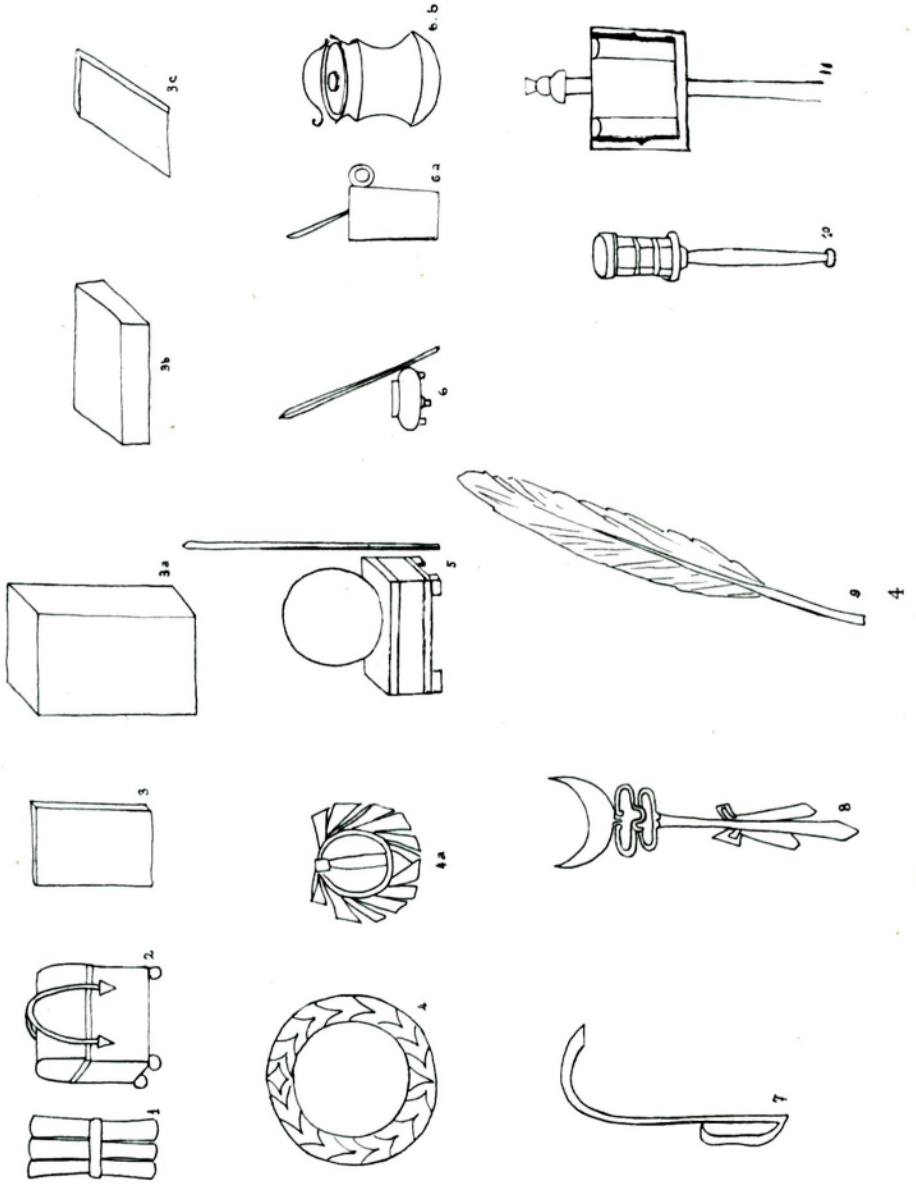
Katalog Ko.	Müze No.	Envanter	Katalog No.	Müze No.	Envanter
57	724		93	5190	
58	2229		94	5292	
59	4240		95	4820	
60	4635		96	2146	
61	(Venedik, Musco Archeologico).		97	4843	
62	4690		99	5014	
63	4693 — Res. 22		100	5286	
64	4419		101	5016	
65	2115		102	5466 — Res. 24	
65a	5574		103	5473	
66	4625		104	4949	
67	4964		105	4970	
68	1639		106	4814	
69	4783 — Res. 21		107	5211	
70	4390		108	4950	
71	4974		108a	5835	
72	2797		109	2638	
73	5017		110	5023	
74	5040		111	5019	
75	2218		112	2809	
76	4813		113	4376	
77	(İstanbul, Edebiyat Fakültesi) — Res. 10		114	4377	
78	4951 — Res. 11		115	2803	
79	5024		116	1563	
80	4953		117	5000 — Res. 25	
81	5039		118	4249	
82	4954 — Res. 16		119	4976	
82a	5495 — Res. 17		120	4779	
83	2631		121	5050	
84	5338		122	1097	
85	(İstanbul, Edebiyat Fakültesi)		123	5185	
85a	(Küçükçekmece'de 1957 de görüldü).		124	4527	
86	485		125	4963	
87	5042		126	5293	
88	5025		127	5280	
89	4971		128	4958 — Res. 27	
90	5007		129	5465	
91	4824		130	Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu	
92	4972		131	Madrid, (Museo Arqueologico Nacional) — Res. 28	
			132	4255	
			133	4847	

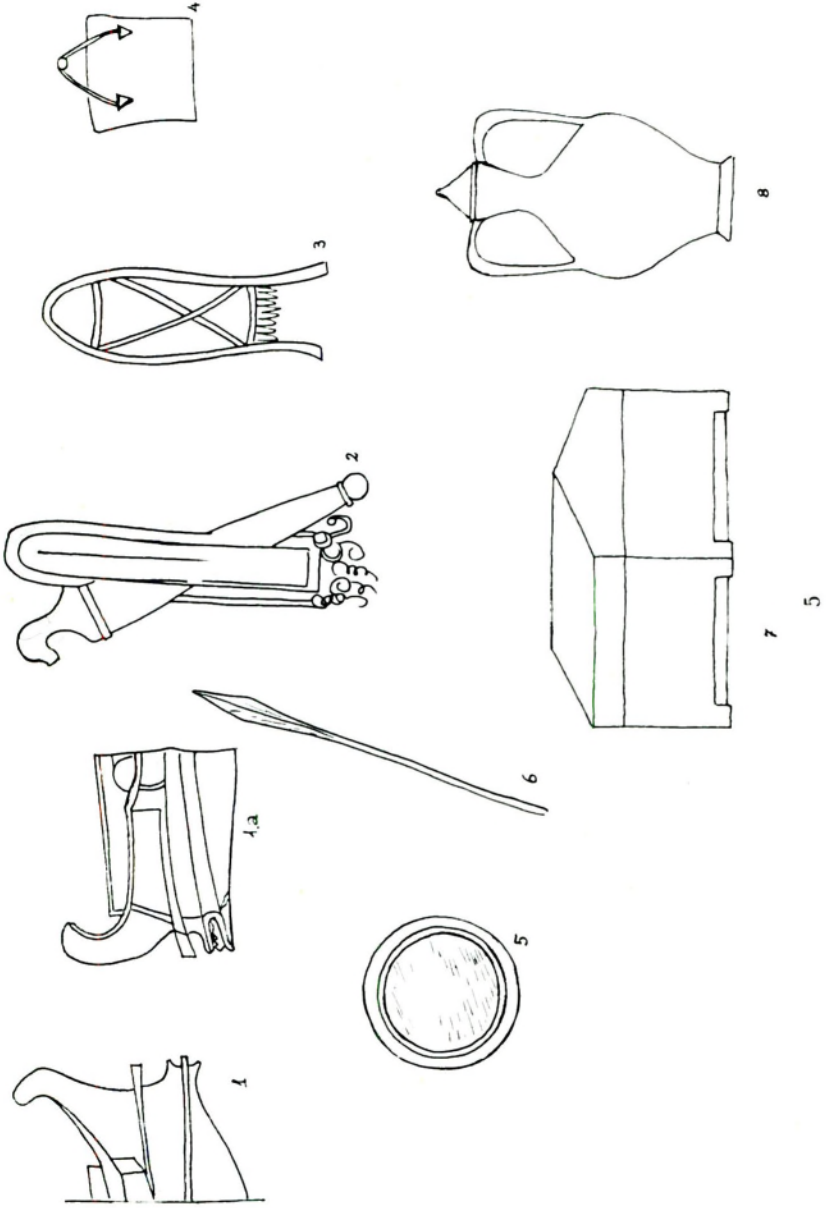
Katalog No.	Müze No.	Envanter	Katalog No.	Müze No.	Envanter
134	5002		176	2798	
135	5034		177	4928	
136	5026	— Res. 26	178	5787	
137	5033		179	5044	
138	4501		180	4833	
139	5029	—Res. 29	181	5018	
140	193		182	5031	
141	2799		183	5005	
142	4991		184	4721	
143	4689		185	3910	— Res. 36
144	4229		186	4965	— Res. 35
145	5009		187	4955	— Res. 37
146	4975		188	4206	— Res. 46
146a	5492		189	4205	— Res. 44
147b	5491		190	4937	
148	5462		191	990	— Res. 45
149	5030		191a	5516	— Res. 18
150	4500		192	4959	
151	4840	— Res. 38	193	4584	— Res. 42
152	4839	— Res. 33	194	5266	
153	4817	— Res. 37	194a	5511	
154	4759		195	3973	
155	5021		196	4830	
156	3913		19	5463	
157	2752		197a	5803	
158	184		197b	5789	
159	935		198	4944	— Res. 53, 54
160	5290		199	4998	
161	5280		200	4997	— Res. 51
162	4256		201	4996	
163	4253		202	4995	
164	5248	— Res. 39	203	4983	— Res. 52
165	4957		204	4994	
166	4834		205	4474	
167	5341		206	4252	
168	5001	— Res. 41	207	4566	
169	4962		208	4264	
170	5180		209	2228	
171	4828	— Res. 40	210	5800	
172	5027		211	5801	
173	4956		212	212	
174	4618		213	4140	— Res. 28
175	5020		214	695	

7

6

8

9

10

11

12

31

15

16

17

20

19

18

21

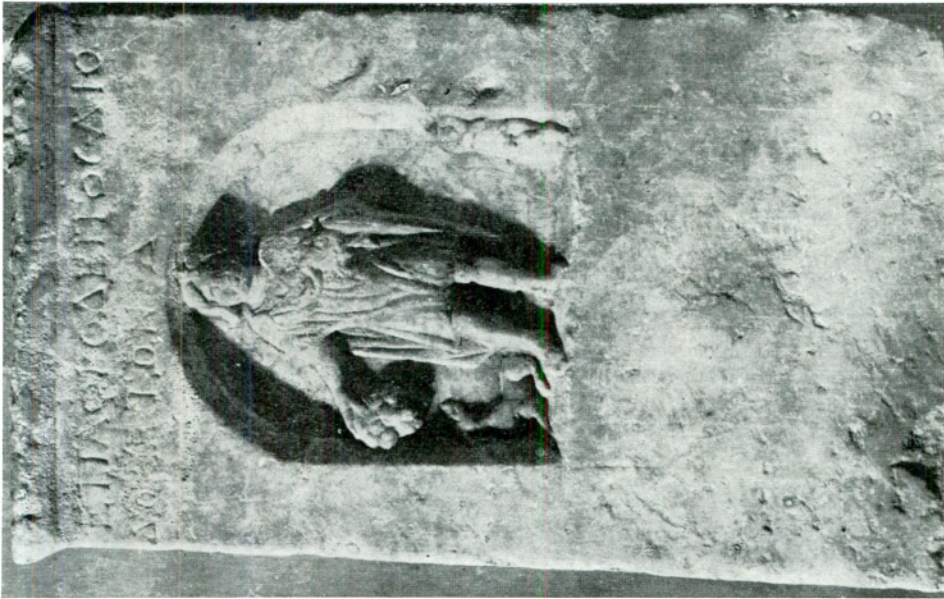
22

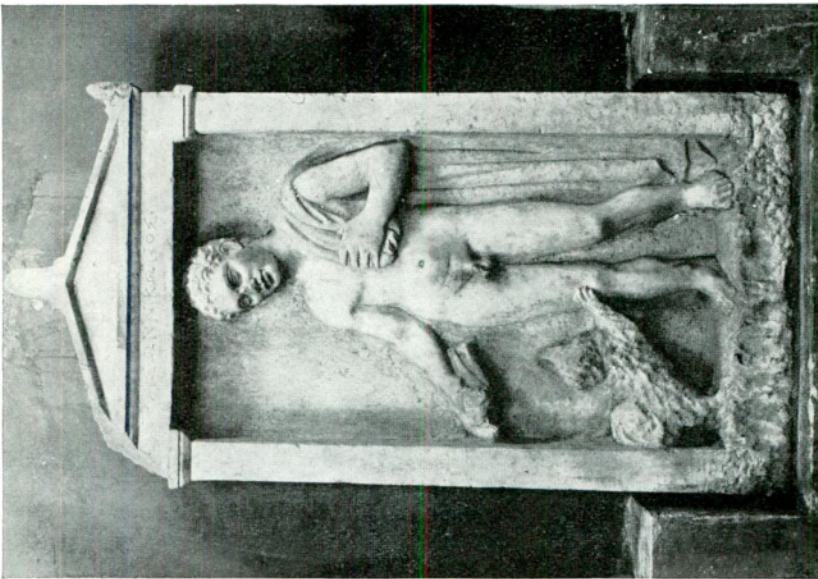
23

24

26

25

28

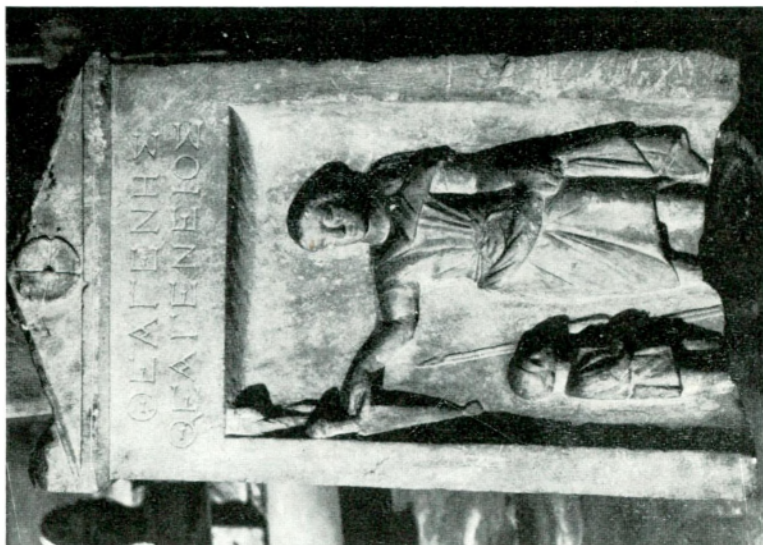
27

30

29

32

31

34

33

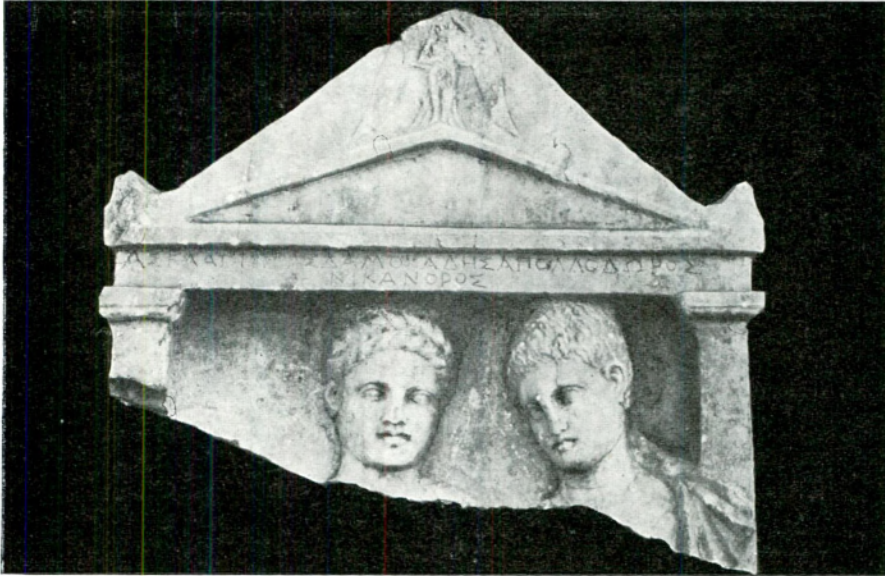
37

36

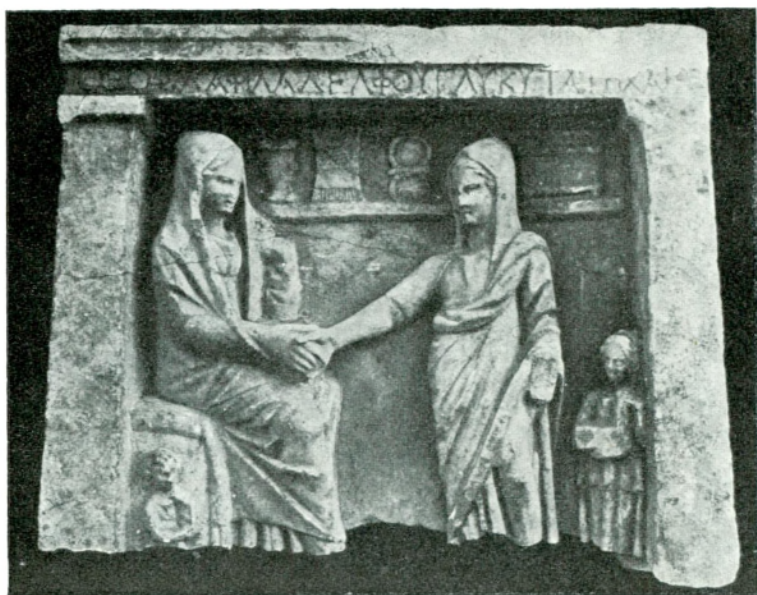
35

38

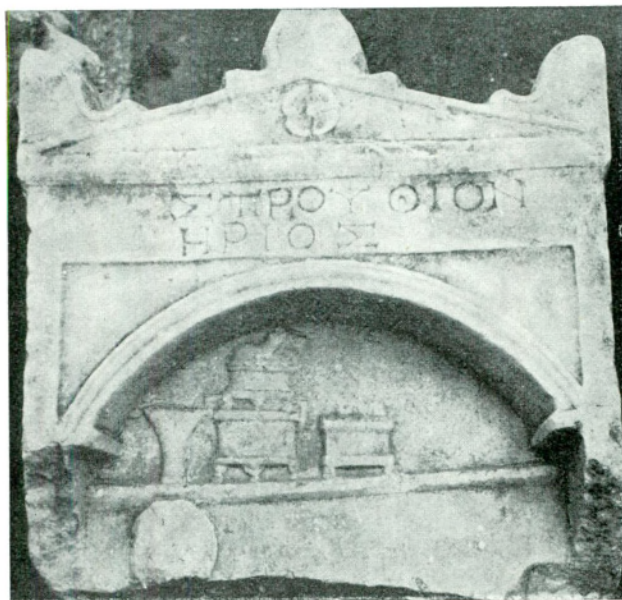
39

40

41

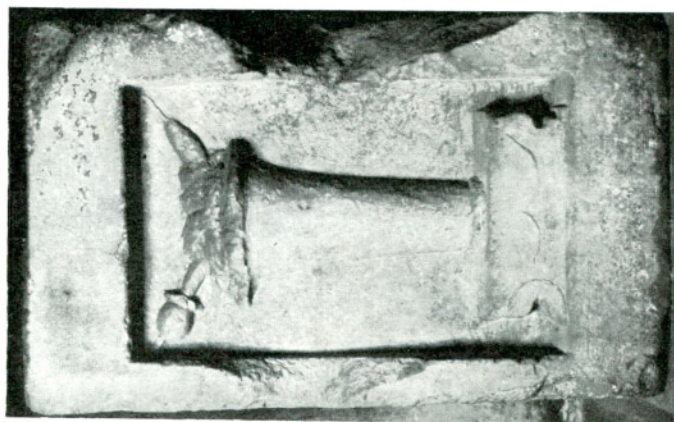
42

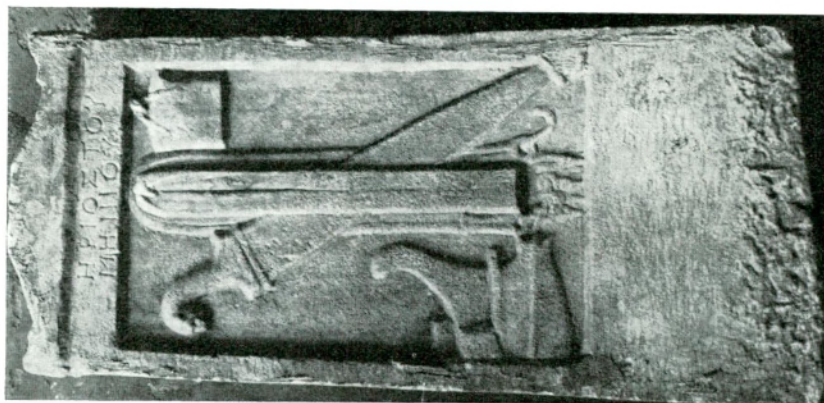
43

46

45

44

48

47

49

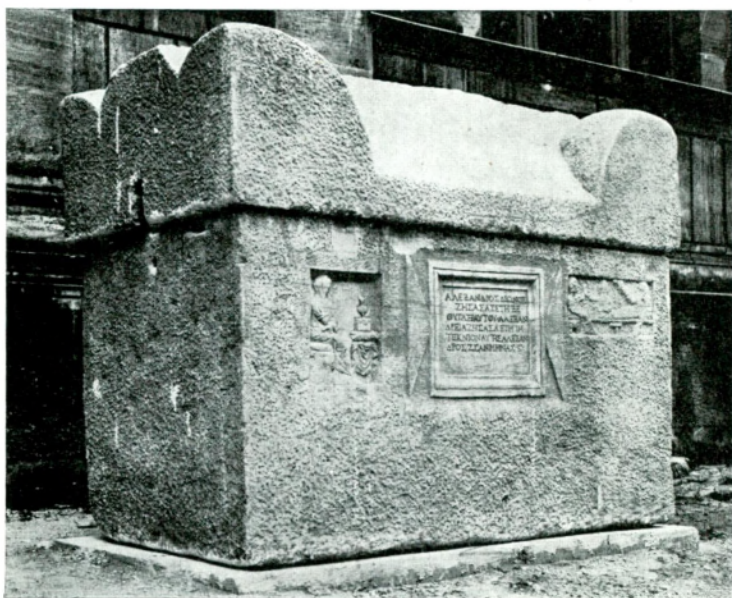
50

51

52

53

54

Katalog No.	Müze No.	Envanter	Katalog No.	Müze No.	Envanter
215	4621		235		Hamburg, Museum für Kunst und Geverbe
216	4235		236	5524	— Res. 48
217	257	— Res. 34	237	5569	
218	266		238	5683	
219	648		239	5690	
220		Dayton Art Institute- OHIO-U.S.A.—Res. 31	240	5742	
221		<i>The Great Palace of the Byzantine Emperors I, (1947) Lev. XI/6. s.</i>	241	5785	
222	5802		242	5564	
223	5553		243	5782	
224	5775		244	5561	
225	5777		245	5526	
226	5776		246	5611	
227	5774		247	5552	— Res. 30
228	5565		248	5676	
229	5521		249	5689	
230	5525		250	5522	— Res. 43
231	5740		251	5557	— Res. 50
232	5780		252	5688	— Res. 49
233	5779		253	5527	
234	5523	— Res. 47	254	5608	
			255	5766	
			256	5675	

KISALTMALAR

AA: Archaologischer Anzeiger

AM: Athenische Mitteilungen.

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique.

Conze: A. Conze, Die Attischen Grabreliefs.

Cumont: F. Cumont, Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains

Daremberg-Saglio: Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines.

Mendel: G. Mendel, Catalogue des Sculptures Grecques Romaines et Byzantines, I - III, 1912 - 1914.

JdI: Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Institut.

Pfuhl, Beiwerke: E. Pfuhl, Das Beiwerk auf den Ostgriechischen Grabreliefs, *JdI*, 1905, s. 47 vd.

LEVHA VE RESİMLERİN LİSTESİ

Le. I.	Res 1	İsatanbul ve yakın çevresinde stel bulunan yerler.
Lev. II.	Res. 2	İstanbul çevresindeki buluntu yerleri.
Lev. III.	Res. 3.	Stellerde görülen kadınlara mahsus eşya.
Lev. IV.	Res. 4	Stellerde görülen erkeklere mahsus eşya ve diğer semboller.
Lev. V.	Res. 5	Stellerde görülen kahramanlara mahsus eşya ile urna ve ostotek.
Lev. VI.	Res. 6, No. 25.	— Epiktesis'in mezar steli.
Lev. VI.	Res. 7. No. 26.	Euphrosynos'un mezar steli.
Lev. VII.	Res. 8, No. 16.	— Syros ve kızının mezar steli.
Lev. VII.	Res. 9, No. 1	— Damophon'un mezar steli.
Lev. VII.	Res. 10, No. 77	— Quintus Attius Heraklides'in mezar steli.
Lev. VII.	Res. 11, No. 78	— Aulus Lydius'un mezar steli.
Lev. VIII.	Res. 12, No. 33	— Filozof Theodotos'un mezar steli.
Lev. VIII.	Res. 13, No. 34	— Bir entellektüel ailenin mezar steli parçası.
Lev. IX.	Res. 14, No. 35	— Meniskos ailesinin mezar steli.
Lev. X.	Res. 15, No. 36	— Matrodoros'un mezar steli.
Lev. X.	Res. 16, No. 82	— Damatrios'un mezar steli.
Lev. X.	Res. 17, No. 82a	— Meniskos ve Kratisto'nun mezar steli.
Lev. XI.	Res. 18, No. 191a	— Xenon ve Meniskos'un mezar steli.
Lev. XI.	Res. 19, No. 32	— Dexios'un mezar steli.
Lev. XI.	Res. 20, No. 213	— Simon'un oğlunun mezar steli.
Lev. XII.	Res. 21, No. 50	— Cenaze ziyafeti ve av sahnesini gösteren parça.
Lev. XII.	Res. 22, No. 63	— Cenaze ziyafeti ve çifte koşulu öküzler.
Lev. XII.	Res. 23, No. 56	— Lykon'un mezar steli.
Lev. XII.	Res. 24, No. 102	— Zotikos'un mezar steli.
Lev. XIII.	Res. 25, No. 117	— Thrason'un mezar steli.
Lev. XIII.	Res. 26, No. 136	— Epaphroditos'un mezar steli.
Lev. XIV.	Res. 27, No. 128	— Marcus Venuleius'un mezar steli.
Lev. XIV.	Res. 28, No. 131	— Dionysios'un mezar steli.
Lev. XV.	Res. 29, No. 139	— Ebe Mousa'nın mezar steli.
Lev. XV.	Res. 30, No. 247	— Saturneina'nın mezar steli.
Lev. XVI.	Res. 31, No. 153	— Apollonios oğullarının mezar steli.
Lev. XVI.	Res. 32, No. 220	— Theagenes'in mezar steli.
Lev. XVII.	Res. 33, No. 152	— Platthis'in mezar steli.
Lev. XVII.	Res. 34, No. 217	— Hygeia'nın mezar steli.
Lev. XVIII.	Res. 35, No. 186	— Marcus Antonius Fronto'nun mezar steli.
Lev. XVIII.	Res. 36, No. 185	— Trakya suvarisi tipinde mezar kabartması.
Lev. XVIII.	Res. 37, No. 187	— Stel parçası.

- Lev. XIX. Res. 38, No. 151 — Nikonoros'un oğlu olan üç kardeşin mezar steli.
- Lev. XIX. Res. 39, No. 164 — Attika tipi mezar steli parçası.
- Lev. XX. Res. 40, No. 171 — Thesphila'nın mezar steli.
- Lev. XX. Res. 41, No. 168 — Gokounsa'nın mezar steli.
- Lev. XXI. Res. 42, No. 193 — Stroution'un mezar steli parçası.
- Lev. XXI. Res. 43, No. 250 — Sostrata ve kardeşi Damophilos'un mezar steli.
- Lev. XXII. Res. 44, No. 189 — Heris'in mezar steli.
- Lev. XXII. Res. 45, No. 191 — Kratinos'un kızı Nikopolis'in mezar steli.
- Lev. XXII. Res. 46, No. 188 — Hekatodoros'un oğlunun mezar steli.
- Lev. XXIII. Res. 47, No. 234 — Bir kadına ait cenaze ziyafeti tasvirli stel.
- Lev. XXIII. Res. 48, No. 236 — Papylos ve karısının mezar steli.
- Lev. XXIV. Res. 49, No. 251 — Bir kadının mezar steli.
- Lev. XXIV. Res. 50, No. 251 — Lollia Salbia'nın mezar steli.
- Lev. XXV. Res. 51, No. 260 — Demetrios ailesinin lahti.
- Lev. XXV. Res. 52, No. 203 — Epiktetos ailesinin lahti.
- Lev. XXVI. Res. 53, No. 198 — Alexandros ailesinin lahti.
- Lev. XXVI. Res. 54, No. 198 — Alexandros ailesine ait lahitteki kabartmalardan biri.

LES STELES FUNERAIRES DE BYZANTION

(Résumé)

NEZİH FIRATLI

Neus avens essayé d'étudier ici l'ensemble des stèles funéraires grecques et romaines de Byzantion. . Pour cela nous avons divisé notre travail en deux parties : une étude détaillée des stèles et un catalogue où les 257 stèles funéraires et les 10 sarcophages de Byzantion sont répartis par types. Ainsi se succèdent les stèles ne comportant que des inscriptions, les banquets funèbres, les personnages debout, les personnages assis, les cavaliers, les représentations diverses et enfin les sarcophages. Nous ne donnerons dans cet article que le commentaire, mais nous avons reproduit un assez grand nombre de photographies pour chaque type de stèles. Nous y avons joint, d'autre part, deux planches reproduisant le plan de la ville (Pl. 1) et les emplacements des trouvailles (Pl. 2) trois planches où sont dessinés les accessoires (Pl. 3, 4 et 5).

Nous avons commencé notre travail en situant les lieux de découverte. La nécropole elle-même avait son centre à Beyazıt, mais le territoire de Byzantion s'étendait entre l'Ouest du Bosphore et une ligne passant par Terkos, Çatalca et Büyükçekmece. Toutes les stèles que nous étudions ici ont été trouvées à İstanbul dans des conditions connues et sont réunies aujourd'hui au Musée d'Archéologie d'İstanbul sauf quelques-unes qui se trouvent dans d'autres musées ou dans des Collections privées.

Après avoir ainsi indiqué les lieux de trouvailles, nous nous sommes attaché à retracer l'évolution des formes des stèles. Elles sont soit en forme de face principale, soit en forme de face latérale d'un temple. Dans les deux types, les plus anciennes comprennent tous les détails. Ainsi celles en forme de face principale sont surmontées d'un fronton à deux rampants, orné de trois acrotères massifs. Puis, peu à peu, les formes se sont simplifiées, les contours du fronton et des acrotères sont devenus un simple dessin en relief, indiqué sur les stèles par une surface unie de faible saillie. Par la suite, ce dessin lui-

même a disparu complètement. Les stèles sont alors de simples blocs rectangulaires avec une représentation en relief sur un champ plus ou moins profondément ravalé. Les stèles en forme de face latérale ont évolué de la même façon pour devenir de simples blocs rectangulaires. Quant aux inscriptions, dans la série des stèles à fronton, elles sont placées sur l'architrave, ou réparties sur la partie supérieure de la stèle. Dans les pierres en forme de face latérale d'un temple, elles sont gravées sur l'architrave. Dans les deux séries, l'inscription est parfois gravée aussi à la partie inférieure.

Les accessoires ont une grande importance dans l'étude de nos stèles funéraires. Nous avons ainsi été amené à remarquer que les accessoires, sculptés généralement sur un bandeau à la partie supérieure de la stèle, changent selon le sexe du défunt et que les mêmes accessoires se retrouvent sur presque toutes les stèles. Ainsi, sur une stèle destinée à la fois à un homme et à une femme, on verra à la partie supérieure: au-dessus de l'homme (à droite généralement), un groupe de trois volumes, un sac, des tablettes, un encrier; au-dessus de la femme (à gauche généralement), des flacons à parfums, une corbeille à laine, un miroir, un peigne, un coffret à bijoux. Si la stèle n'est destinée qu'à un homme, elle ne comportera que les attributs d'un intellectuel, si elle est dédiée à une femme, on n'y retrouvera que des objets nécessaires pour la toilette. De même, à côté de l'homme se tient toujours un petit garçon debout dans une attitude méditative, tandis que près de la femme se trouve toujours une fillette tenant parfois un coffret à bijoux ou une corbeille à laine. En dehors de ces accessoires que l'on retrouve sur presque toutes les stèles, nous en avons trouvé certains tout à fait particuliers. Ainsi sur deux stèles sans doute pour des marins (Nos 35 et 189, Pl. IX) est représentée une proue de navire. L'une, le No 189, comporte, en dehors de la proue de navire, un ceinturon et un sabre, le défunt étant probablement un militaire. Enfin deux autres stèles ont particulièrement retenu notre attention. La première (No 33, Pl. VIII) est une stèle de grande dimension ressemblant à un banquet funèbre. Au-dessus de l'homme couché, les accessoires ordinaires réservés aux hommes. Au-dessus de la femme assise à son chevet, les accessoires féminins. Mais, en plus, l'homme tient une baguette qu'il appuie sur une boule. D'autre part, dans l'angle supérieur gauche, au-dessus des caryatides, est sculpté un cadran solaire. L'attitude de l'homme s'appuyant sur le globe céleste

et le cadran solaire laissent supposer qu'il s'agit d'un philosophe. La seconde stèle (No 188, Pl. XXII) ne comporte aucune représentation humaine. Mais elle est dédiée à un homme puisqu'on y retrouve tous les accessoires masculins habituels: encrier, volumes, sac, tablettes. D'autre part, le relief représente, d'un côté le globe céleste (comme dans la précédente), surmonté de l'attribut d'une déesse lunaire, au centre une grande palme, et à gauche un strigile, une couronne et une torche. Ce qui nous a amené à conclure qu'il s'agit ici d'un jeune intellectuel, sportif, victorieux dans une course à la torche.

Nous avons ensuite étudié les stèles d'une manière typologique, en suivant l'ordre du catalogue. Viennent d'abord les stèles ne comportant que des inscriptions dont M. Louis Robert, Professeur au Collège de France, a bien voulu se charger. Les inscriptions sont simples, elles désignent le ou les morts pour lesquels les stèles ont été faites, le nom des parents et parfois des regrets. Mais les noms et la forme des lettres permettent de dater les stèles. Vient ensuite la longue série des "banquets funèbres". L'attitude des personnages y est toujours la même: un homme (rarement deux) est étendu sur une kliné. D'une main il tient une couronne qu'il tend vers la femme assise près du lit. Cette attitude est caractéristique pour Istanbul. Dans l'autre main, l'homme tient une coupe. Des petits serviteurs pensifs sont placés à droite et à gauche. Devant le lit rituel est dressée une table, la *mensa tripes*. Et c'est au sujet de cette table qu'il existe certaines différences entre les banquets. Le plus souvent des mets destinés au repas funèbre sont disposés sur la table. Mais parfois les mets sont remplacés par un volumen. Nous avons constaté alors que, dans ce cas, le faisceau de volumens placé à la partie supérieure de la stèle (au-dessus de l'homme) ne comprend plus que deux volumens au lieu des trois sculptés habituellement. Les "banquets funèbres" sont plus ou moins riches selon le nombre des personnages, la grandeur de la stèle, les décorations entourant la stèle, comme par exemple pour la stèle du philosophe (No. 33) dont nous avons parlé plus haut. Cette forme de stèle a été de loin la plus employée à Byzantion, comme du reste partout ailleurs. Mais nous avons aussi dans notre groupe un certain nombre de stèles représentant des personnages debout. Pour le plus grand nombre il s'agit d'un homme drapé, le bras droit replié sur la poitrine. Près de lui se tient un petit serviteur. Quand il s'agit d'une femme, elle est drapée dans un himation relevé sur la tête, un bras

replié sur la poitrine, écartant son voile de la main. Près d'elle se tient soit une petite servante, soit une grande personne (ami ou parent) et une ou deux servantes. Nous avons étudié ensuite les stèles représentant un personnage assis, généralement une femme. Deux des plus belles de ces stèles sont les Nos 167 et 251 (Pl. XXIV) du catalogue. Elles sont sculptées sur un fond profondément ravalé et limité à droite et à gauche par un pilier surmonté d'une caryatide supportant l'entablement. La femme, drapée dans un himation est assise de face dans un fauteuil très ouvragé. A droite une fillette tient un éventail. Dans ce groupe de stèles, il y a deux sortes d'attitudes: ou bien la femme est assise de profil et serre la main d'une personne debout devant elle, ou bien elle est seulement entourée d'une ou de deux petites servantes qui lui présentent soit un miroir, soit un coffret à bijoux. Le restant des stèles est constitué par des représentations diverses et des fragments. Parmi celles-là cinq stèles représentent des cavaliers. Sur l'une d'entre elles, le cavalier a tout à fait l'attitude du cavalier thrace (P. XVIII/36). Enfin notre série compte dix sarcophages décorés de reliefs en forme de stèles (Pls. XXV, XXVI).

D'après cette étude, nous pouvons conclure que les stèles funéraires de Byzantion ont continué pendant une période allant du IVe siècle avant J-C. jusqu'à la fin du paganisme, soit approximativement à la fin du IIIe siècle après J-C. Il est possible de les dater, d'après l'inscription comme nous l'avons dit plus haut, d'après la forme de la stèle et d'après le relief. Pour la forme, nous avons constaté que les plus anciennes sont les plus soignées, puis avec le temps la forme dégénère et se simplifie. Le relief nous renseigne aussi sur la date: ainsi les plus anciennes sont des stèles attiques importées dont le matériel lui-même n'est pas non plus d'Istanbul. Puis, comme pour la forme, on constate aussi à l'époque romaine, une dégénérescence du travail et une simplification de plus en plus marquée.

MATRAKÇI NASÛH'UN HAYATI VE ESERLERİ İLE İLGİLİ YENİ BİLGİLER

H. G. YURDAYDIN

GİRİŞ

12-17 Nisan 1956 tarihleri arasında toplanmış olan V. Türk Tarih Kongresine *Matrakçı Nasûh'un Süleyman-namesi* adı ile bir tebliğ sunmuş bulunmamıza ve Nasûh'un diğer eserleri ile ilgili daha sonraki araştırmalarımızın sonuçlarını da 1963 yılında *Matrakçı Nasûh* adı ile bir kitap halinde yayınlamış¹ olmamıza rağmen, bu defa tekrar bu konu üzerinde duruşumuzun muayyen sebepleri vardır. Her şeyden önce işaret etmeliyiz ki, adı geçen kitabımızda altısı anonim olan tam sekiz yeni yazma nüshanın, Nasûh'un eserlerine ait olduklarını kesin bir şekilde tesbit etmek ve bunların verdikleri bilgileri değerlendirmek suretiyle, onun hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında tamamiyle yeni bilgiler vermiştik. İkisi de minyatürlü olan bu yazmalara dayanarak verdiğimiz yeni bilgiler, bazı meslektaşlarımızı heyecanlandırmış, bu arada Sayın Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin, eserimizi, daha basımı bitmeden forma forma okumuşlar ve bu konudaki buluşlarımızdan ötürü, bizi tebrik etmişlerdi. Aradan bir müddet geçtikten sonra Profesör olma zamanımız gelmiş, bunun için gerekli olan ikinci yabancı dil imtihanını da kazanmıştık. Sıra yayınlarımızın incelenmesine gelmişti. Üzerinde durduğu konuda büyük ölçüde yenilikler getiren bu orijinal araştırmamızı, yönetmeliğin ilgili maddesi uyarınca "Profesörlük takdim tezi" olarak göstermiştik. Prof. Dr. Neş'et Çağatay başkanlığında, doğrudan doğruya bizim araştırma sahamızla ilgili, değil orijinal, alelade bir çalışması bile bulunmayan iki Tarih Profesörü, Dr. Fikret Işıltan ve Dr. Adnan Erzi ile Hadis Profesörü M. Tayyib Okiç ve Sumeroloji Profesörü Dr. Kemal Balkan'dan müteşekkil ilim jürisi, adı geçen eserimizi "değersiz ve gayri ilmî" (!?) bulmuş olacak ki,

¹ Hüseyin G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, Ankara 1963, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları XLIII.

Profesörlüğümüzün reddine karar vermiştir. Bu yazıyı kaleme alışımızın sebeplerinden birisi, bu vesile ile, konunun, biz ele aldığımız zamanki durumu ile bizim bu hususta ortaya koyduğumuz yenilikleri, kısaca bir defa daha, erbabının gözleri önüne sermektir.

Konuya tekrar dönüşümüzün diğer ve bizce daha önemli bir sebebi de şudur: Kitabımızın yayınlanmasından sonra Dr. G. Meredith-Owens, son günlerde British Museum'un Nasûh'un *Taberî tarihi* tercümesine ait bir yazma nüshayı satın aldığını bildirmişti. İngiliz Kültür Heyeti'nin sağladığı kısa bir bursla² British Museum'da araştırmalarda bulunmamız, bu yazmayı da incelememizi mümkün kılmıştır. Bu vesile ile şu hususu belirtmemiz gerekir ki, bu yazmada bulunan bazı kayıtlar, bizim bunu okumadan varmış bulunduğumuz bazı sonuçları desteklemekte, ileri sürdüğümüz yeni fikir ve görüşlerin kuvvet kazanmasını mümkün kılmaktadır. Konuyu tekrar ele alışımızın asıl sebebi de, işte bu yazma ve diğer bazı yazmalar üzerindeki çalışmalarımızın sonuçlarını meslektaşlarımızın tetkiklerine arz etme arzusudur. Bu yazımız okununca bir taraftan adı geçen kitabımızın getirdiği orijinal bilgiler, açıkça belli olacak; diğer taraftan tetkik imkânını bulduğumuz yeni malzeme sayesinde Osmanlı tarihçiliğinin karanlık kalmış diğer bazı önemli meselelerinin halledilerek nasıl aydınlığa kavuşturulmuş olduğu görülecektir.

Bu hususları böylece belirttikten sonra meselenin tam bir açıklıkla ortaya konulabilmesi için, şimdi konuya dönelim ve Matrakçı Nasûh'un hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bilinenler, biz, bu konuyu ele aldığımız zaman ne safhada idi; bizim araştırmalarımız bu konuda ne gibi yenilikler getirdi, onu görelim :

Kanunî devrinde yaşayan, tarihçi, matematikçi, hattat ve silâhşör olarak ün kazanmış olan Matrakçı Nasûh'un hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında son zamanlara kadar gerçekten eksik, kesin olmayan ve hattâ birbirini tutmayan bilgilere sahip bulunuyorduk. Daha 1951 yılında bu konu ile ilk defa ilgilendiğimiz zaman, bu çok cepheli şahsiyetin Kanunî devri tarihi üzerinde durduğu ve "*bir cilt*" olduğu söylenen eserinin nerede bulunduğu dahi bilinmiyordu. Ünlü kitabında Nasûh ve eserleri hakkında da bilgi veren Ord. Prof. F. Babinger, onun Kanunî devrinden bahsettiğini ve bir cilt olduğunu

² Bize bu imkânı sağlayan Ankaradaki İngiliz Kültür Heyeti idarecilerine teşekkür ederim.

söylediği eserinin yazma nüshaları hakkında “unbekannt = bilinmiyor, meçhul” demektedir³. Bizim bu konudaki çalışmalarımız, 1951 yılında Nasûh'un bu “bir cilt” olduğu ve yazma nüshasının yerinin bilinmediği söylenen Kanunî devri tarihine ait iki yazma nüshanın tesbiti ile başlamıştır. Bu çalışmalarımız, bir takım sebeplerle zaman zaman kesilmiş bulunmasına rağmen, hiç bir zaman tamamiyle durmamış; 1963 yılına kadar geçen zaman zarfında eserlerine ait tesbit ettiğimiz, bir çoğu anonim olan, yeni yazma nüshaları incelemek suretiyle Nasûh'un hayatı, şahsiyeti ve eserleriyle ilgili meselelerin halli mümkün olarak bu konu büyük ölçüde aydınlığa kavuşturulmuştur. *Matrakçı Nasûh* adı ile 1963 yılında yayınlanmış olan kitabımızda Nasûh, silâhşör, hattat, nakkaş, matematik ve tarih bilgini olarak ele alınmak suretiyle konunun biz ele aldığımız zamandaki durumu ile, tesbit edilen yeni malzemeye göre bizim ulaşmak imkânını bulduğumuz sonuçları açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Şimdi bunları kısaca bir defa daha belirtelim :

Konuyu ele aldığımız zaman Nasûh'un tarihe ait eserleri hakkında şunları biliyorduk: Nasûh, Kanunî devri tarihi üzerinde duran “*bir ciltlik*” tarihî bir eserin yazarıdır. Bu eserin yazma nüshasının nerede bulunduğu bilinmemektedir. *Fetihnâme-i Karabuğdan* adlı bir eseri T. S. M. K.'nin Revan kısmında; 944/1537 yılında kaleme alınmış *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* adını taşıyan minyatürlü bir eseri de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bundan başka Nasûh, 926/1520 yılında Kanunî adına *Mecma' el-Tevarih* adı ile ünlü Taberî tarihini türkçeye çevirmiştir. B. M. Tahir'e göre bu eser de, Revan kütüphanesinde bulunmaktadır. Bundan başka Nasûh, iyi bir hattat ve aynı zamanda matrak oyununun mucidi olarak da tanınmakta idi. Silâhşörlüğe ait eseri *Tuhfet el-Guzat*'ın bir nüshası, İstanbul'da Süleymaniye kütüphanesinin Esat Efendi kısmındadır. Diğer taraftan aynı zamanda bir matematikçi olan Nasûh'un, matematiğe ait üç eserin yazarı olduğu belirtilmekte ve 940/1533 yılında öldüğü ileri sürülmekte idi⁴. Kâtip Çelebi, *Keşf el-Zünun*'unda Nasûh'un matematiğe ait üç eserinin adını verdiği, 940/1533 yılında da öldüğünü söylediği

³ Bak. F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig 1927, S. 66 vd.

⁴ Bak. B. M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 150, 305 vd.

halde, onun tarihe ait eserlerinden bahsetmemektedir. O, sadece *Mecma' el-Tevarih* adlı bir eser hakkında bilgi vermekte, ancak verdiği bilgilerden, bu eserin telif mi, yoksa tercüme mi, dolayısıyla yazar veya müterciminin kim olduğu hususu anlaşılamamaktadır⁵. Ancak British Museum'da bulunan Türkçe yazmaların kataloğunu hazırlayan ve oradaki bir *Taberî tarihi* tercümesi hakkında bilgi vermiş olan Charles Rieu'nün belirttiği üzere, Kâtip Çelebi'nin eserinin British Museum nüshasında (bak. Or. 3144, varak 97 b) bulunan bir kenar notu, adı geçen tercüme, Safi Nasûh el-Şehir bî-Matrakî adlı bir şahsa atfetmektedir. Bu tercüme *Mecma' el-Tevarih* adını taşımakta ve iki cilde taksim edilmiş bulunmaktadır. Bu bilgileri veren Rieu, gene Kâtip Çelebi'nin ünlü eserinin Berlin nüshasına göre Taberî tarihinin türkçe tercümesinin takriben 710/1310-11 tarihinde yapılmış olduğuna dikkati çekmekte ve tanıttığı yazma nüshayı kasederek "tercümenin arkaik üslûbu, daha erken bir devri işaret etmektedir" demektedir⁶. Böyle yanlış bir görüşü ileri sürmesinde Rieu'yu bir dereceye kadar haklı görmek gerekmektedir. Zira ileride açıklanacağı üzere onun tanıttığı Taberî tarihi tercümesine ait nüshanın Nasûh'un tercümesi ile bir ilgisi bulunmamaktadır.

Nasûh ve eserleri hakkındaki mevcut bilgilerin böylece takdiminden sonra şimdi de bizim bu konudaki çalışmalarımızın sonuçları üzerinde duralım :

Nasûh'un doğum tarihi, maalesef tesbit edilememiştir. Daha sonra hakkında bilgi verilecek olan matematiğe ait ilk eserinde bulunan bir kayıt, onun Bosnalı olduğunu ortaya koymaktadır. Matematiğe ait kendi eserinde geçen bu kayıt, onun devşirilmiş olabileceği hususunu akla getirmektedir. Nitekim Âşık Çelebi'nin onun hakkında verdiği bilgiler, bu görüşü doğrulamaktadır. Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Matrakçı Nasûh, Enderun'da tahsil görmüştür. Bu okula, cülûsundan sonra sultan II. Bayezid'in hoca tayin etmiş olduğu ve ömrünün sonuna kadar bu vazifede kalmış olan Sa'î'nin talebesidir. Zaten Âşık Çelebi'nin dediğine göre saraydan çıkan bütün "*mânâ ve marifet*" sahibi kişiler, onun talebesi idiler. Esas itibarıyla eserinde Sa'î üzerinde duran Âşık Çelebi, onun bu mâna ve marifet sahibi

⁵ Bak. Kâtip Çelebi, I, 594; II, 1166, 1520, 1602.

⁶ Bak. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London 1888, p. 22.

talebelerinin seçkin bir temsilcisi olarak Matrakçı Nasûh hakkında bilgi vermektedir⁷. Böylece umumiyet itibariyle II. Bayezid devrini saray okulunda talebe olarak geçirmiş bulunmasının mümkün olduğunu söyleyebileceğimiz Nasûh'un yazı hayatına I. Selim devrinde girmiş olduğu anlaşılmaktadır. Onun, bu günkü bilgilerimize göre ilk eseri Matematiğe aittir. *Cemal el-Kitab ve Kemal el-Hisab*⁸ adını taşımakta olan bu eser, 923/1517 yılında I. Selim'e takdim edilmiştir. Kâtip Çelebi'nin bu eserden başka Nasûh'un, aynı yıl Selim için *El -Ken'aniyye fi el-Hisab* adıyla bir eser daha yazdığından bahsetmesi, B. M. Tahir'in adı geçen bu iki eserle birlikte, Nasûh'un Kanunî devrinde 940/1533 yılında ilk eserini geliştirmek suretiyle kaleme aldığı *Umdet el-Hisab* adlı telifini de I. Selim için 923/1517 yılında yazılmış göstermesi doğru değildir. Bu hususlar adı geçen araştırmamızda açık bir şekilde ortaya konulmuş ve Nasûh'un matematiğe ait sanıldığı gibi üç eseri olmadığı ve bunların üçünün de I. Selim devrinde yazılmış olduğunun doğru bulunmadığı belirtilmiştir⁹. Gerçekte Nasûh'un matematiğe ait biri 923/1517 yılında I. Selim için, diğeri de Kanunî devrinde 940/1533 tarihinde kaleme alınmış iki eseri vardır. Ancak Nasûh, ikinci eserini, birincisini yeniden ele almak ve esas itibariyle de onun sonuna bazı ilâveler yapmak suretiyle meydana getirdiği için matematiğe ait sadece bir eseri bulunduğunu ifade etmek bile mümkün görünmektedir. Bununla beraber Nasûh,

⁷ Bak. Âşık Çelebi, *Meşâ'ir el-Şua'rá*, British Museum, Or. 6434, varak 153a.

⁸ Bu eserin adı, *Cemal el-Küttâb ve Kemal el-Hüsbâb* şeklinde de okunabilir. Bu ad, eserin yazma nüshasında ve kaynaklarımızda harekeli değildir. Mâna itibariyle her iki okuyuş tarzı da doğru kabul edilebilir. Ancak umumiyetle bizim yazdığımız şekil, benimsenmiştir. Nitekim Sayın Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılıoğlu da, bizim yazdığımız okuyuş tarzını benimsemiştir. Bak. *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1949, II, 590, not 3.

⁹ Bu vesile ile belirtelim ki Osman Ergin'in verdiği bilgilere göre, M. Cevdet, Nuruosmaniye Kütüphanesi fihristine Nasûh ve eserleri ile ilgili bazı notlar yazmıştır. M. Cevdet, bu kütüphanede bulunan *Umdet el-Hisab* nüshası vesilesiyle bu eser hakkında bilgi vermektedir. Ancak hemen işaret etmeliyiz ki Nasûh'un bu eseri, onun ifade ettiği gibi Kanunî adına 967/1560 yılında değil, bizim işaret ettiğimiz üzere, 940/1533 yılında kaleme alınmıştır. Nuruosmaniye nüshası, 967/1560 yılında yapılmış bir istinsahıdır. Bu eserin 950/1543 yılında yapılmış bugün için en eski sayabileceğimiz bir istinsahı ise British Museum'da (bak. Or. 7988) bulunmaktadır. Ayrıca M. Cevdet'in Nasûh'un adını "Nasuhî" şeklinde kaydetmiş bulunması, şüphesiz doğru değildir. Bak. ve karşı. Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 370, 702.

aslında bir'e irca edilebilecek olan bu eseri ile devrinde bir matematikçi olarak şöhret kazanmıştır. Âşık Çelebi'nin onun hesab ilminde parmakla gösterilir hale geldiğini, Ebu Ma'şer'in¹⁰ onun "ilm-i erkamı yanında" çok sönük kaldığını; bu bakımdan herkesin hayretler içinde bulunduğunu ifade etmesi, dikkati çekmektedir.

Yavuz Selim devrinde matematiğe ait ilk eserini vermiş olan Nasûh'un bu sıralarda aynı zamanda iyi bir silâhşör olarak da ün kazanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Matrak oyununda ve silâhşörlükte akranına olan üstünlüğünü belirten Âşık Çelebi, Celâlzade Mustafa¹¹ ve Gelibolulu Mustafa Âlî'nin¹² sözlerini, onu, bütün Osmanlı ülkelerinde eşine rastlanmıyan üstad bir silâhşör olarak metheden Kanunî'nin 936/1530 tarihli bir beratı da teyit etmektedir. Bu beratta verilen bilgilere göre Nasûh, Hayr Bay'ın valiliği sırasında Mısır'a giderek orada bulunan ünlü Cündilerle türlü silâh ve mızrak oyunlarında yarışmalara katılmış, efsanevî kahraman Rüstem gibi hamleler yapmak suretiyle bütün diğer yarışmacıları saf dışı bırakmıştır. Bilindiği üzere Mısır'ın fethinden sonra oraya vali tâyin edilmiş olan Hayr Bay, Kanunî devrinin ilk yıllarında Rodos seferi sırasında Mısır valisi iken ölmüştür. Bununla beraber Nasûh'un beratta anlatılan yarışmalara Kanunî'nin cülûsundan önce yani Yavuz Selim devrinin sonlarında katılmış olması, daha büyük bir ihtimâl dahilindedir. Zira Şehzade Süleyman'ın 926/1520 yılında cülûsundan hemen biraz sonra, Nasûh'un yeni ve önemli bir işe giriştiğini, Taberî tarihini arapça aslından türkçeye çevirmeye başladığını görüyoruz.

I — TABERÎ TARİHİ VE ONUN BAŞKA DİLLERE YAPILAN TERCÜMELERİ :

Nasûh'un Taberî tarihini *Mecma' el-Tevarih* adıyla türkçeye çevirmiş bulunduğunun bilinmekte olduğunu işaret etmiştik. Ancak onun Taberî tarihini tercümesi işinin açıklanmasına geçmeden önce kısaca Taberî ve eseri hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

¹⁰ Tam adı Ebu Ma'şer Cafer b. Muhammed b. Ömer el-Belhî (ölm. M. 886) olan bu zât hakkında bak. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1953, I, pp. 568 vd.

¹¹ Bak. *Tabakat el-Memalik ve Derecat el-Mesalik*, Viyana, Nat. Bibl., H. O. 41, varak 136 a, b.

¹² Bak. *Künh el-Ahbar*, British Museum, Or. 7892, varak 34 a.

Bilindiği üzere ünlü bir müfessir olan Muhammed b. Cerir el-Taberî (224-310 / 838-923), aynı zamanda, İslâm Tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olan *Tarih el-Rûsûl ve'l-Mülûk* adlı eserin yazarıdır. Bu eser, kısaca *Tarih-i Taberî* veya *Tarih-i Cafert* adı ile ün kazanmış, yazarı da İslâm dünyasının Herodot'u kabul edilmiştir. Taberî'nin hilkatten 302/915 yılına kadar gelmekte olan bu eserini, eserin mahiyeti bakımından esas itibariyle iki bölüme ayırmak imkânı vardır. Başlangıcından İslâm tarihinin başladığı yere kadar olan kısmını, eserin birinci bölümü olarak kabul edebiliriz. Bu kısımda yazar, esas itibariyle eski İsrail ve Zerdüşti geleneklerine dayanmakta, bu sebeple de eserin bu kısmında tarihî bir tenkide mukavemeti şüpheli addedilebilecek olan bazı bilgilere yer vermiş bulunmaktadır. Eserin ikinci bölümü sayabileceğimiz kısmı ise, M. 915 yılına yani yazarın ölümünden sekiz yıl öncesine kadar gelen bir İslâm Tarihidir. İşte eserin bu kısmı, İslâm Tarihi'nin belli başlı kaynaklarından birisini teşkil etmektedir. Verdiği bilgilerin doğruluğu ise, bu eserin değerini artırmaktadır. İslâmın Maverâünnehir ve Kafkasya yolu ile Türk illerinde yayılışı hakkında da bilgileri ihtiva ettiği için bu eser, ayrıca millî tarihimiz yönünden de hususî bir önem taşımaktadır. Bu vesile ile işareti gereken bir husus da, herhangi bir olayla ilgili olarak çeşitli rivayetler karşısında Taberî'nin takındığı tavidir. Taberî, herhangi bir olay hakkında çeşitli rivayetler karşısında kaldığı zaman bunlardan birini tercih etmemiş veya bunları kendine göre uzlaştırarak kitabına bu uzlaşmadan çıkan sonucu almamış; kitabında herhangi bir olayla ilgili bütün rivayetlere yer vermiştir. Taberî, bu türlü çeşitli rivayetlerden birini tercihin veya bunları kendi düşüncesine göre uzlaştırmaya çalışmanın, tarihi tahrif mânasına gelebileceğini düşünmüştür. Taberî tarihinin diğer bir özelliği de, bu eserde süslü cümlelere, kelime oyunlarına yer verilmemiş olmasıdır. İşte bu eser, bütün bu özellikleri ile, büyük bir ün kazanmıştır.¹³ Daha sonraları bu esere ek yazanlar olduğu gibi, ya kısaltarak muhtasar bir şekilde, ya da az da olsa gerekli görülen yerlerine bazı ilâveler yapmak suretiyle bu eseri diğer müslüman milletlerin dillerine çevirenler görülmüştür. Hattâ daha sonra işaret edeceğimiz üzere bu eseri Türkçeye çevirdikten sonra tercümenin devamı olarak türkçe ek yazan mütercimler bile olmuştur.

¹³ Taberî ve eseri hakkında bak. *EI*, IV, 607; M. Şemseddin (Günaltay), *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-1342, s. 27-45.

Taberî tarihinin asıl konumuz olan türkçe tercümelere hakkında bilgi vermeden önce bu eserin diğer dillere yapılmış olan çevirilerine de kısaca temas etmek faydalı olacaktır:

Taberî tarihi, daha yazarın ölümünden 40 yıl geçmeden 352/963 yılında Saman Oğulları hükümdarı Mansur b. Nuh'un emriyle vezir Ebu Ali Muhammed el-Bel'ami (ölm. 386/996) tarafından muhtasar bir şekilde farsçaya çevrilmiştir.^{13a} Diğer taraftan E. G. Browne, Taberî tarihinin dört cilt halinde Hindustanî'ye yapılmış bir çevirisine ait İngiltere'de Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan iki yazmadan bahsetmektedir. E. G. Browne, bu çevirinin ne zaman yapılmış olduğu hakkında bir şey söylememekte fakat "Ca'fer Şah Ridhawi b. Seyyid Qamaru'd-Din Ali" şeklinde mütercimnin adını vermektedir. Bu konuda maalesef başka bir bilgimiz bulunmamaktadır. Yalnız bu vesile ile şunu da belirtmek lâzımdır ki E. G. Browne, aynı kütüphanenin 189 (Add. 836) numarasında kayıtlı bulunan arapça bir yazmanın, muhtemelen Bel'ami tercümesinden arapçaya yapılmış bir çeviri olduğunu ifade etmektedir. 238 varak olan bu yazma Emevîler devrinin sonuna kadar gelmektedir. Bu nüsha 627/1230 tarihli bir nüshadan 876/1471 yılında istinsah edilmiştir. 627/1230 tarihli nüsha ise 26 Recep 442/15 Aralık 1050 tarihini taşıyan asıl nüshadan istinsah edilmiştir.¹⁴ Böylece eğer Browne'in verdiği bilgilere inanmak gerekirse Bel'ami'nin 386/996 tarihinde ölümünden 56 yıl sonra, onun muhtasar bir şekilde farsçaya çevirmiş olduğu Taberî tarihi bu defa bu muhtasardan tekrar arapçaya çevrilmiş demektir.

^{13a} Prof. Dr. Neş'et Çağatay'ın *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara 1957, S. 158 ve 2. baskı 1963) adlı, mahiyetini A. Erzi'nin çok iyi bildiği *compilation*'unun bibliyografya listesi arasında "Taberî, *Tarih-i Taberî* (çok eski bir farsca tercümesi), yazma, Tahran Kitaphane-i Meclis-i Şurây-ı Millî, No. 231" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Öyle görünüyorki Prof. Çağatay'ın, *Taberî Tarihi*'nin Farsçaya yapılmış olan bu tercümesi hakkında her hangi bir fikri bulunmamaktadır. Onun, hiç olmazsa şöyle bir karıştırmadan bibliyografyasına aldığı anlaşılan bu yazma, şüphesiz Bel'ami'nin adı geçen tercümesine ait olacaktır. Bel'ami'nin bu Farsca tercümesi son olarak M. Hermann Zotenberg tarafından Paris, Gotha, Londra ve Canterbury nüshaları esas alınarak dört cilt halinde Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Bak. *Chronique de Abou Djarfar Moh. b. Djarir b. Yazid Tabari, traduite sur la version Persane d'Abou Ali Moh. Bel'ami . . .*, Paris 1958.

¹⁴ Bak. E. G. Browne, *A Hand-list of the Muhammadan Manuscripts in the Library of the University of Cambridge*, Cambridge 1900, p. 33 vd.

2 — TABERÎ TARİHİNİN TÜRKÇE TERCÜMELERİ :

Yukarıda belirtilen iki ayrı dile yapılmış çeviriden başka Taberî'nin bu eserinin değişik adlar altında, değişik zamanlarda Türk diline de çevrildiği görülmektedir. Ancak bu konuda yapılmış araştırmaların yokluğu yüzünden bu husustaki bilgilerimiz kesinlikten uzak bulunmakta, bu bilgiler arasında çelişmezlikler görülmekte idi. Türkçeye yapılan çevirilerin çokluğu, bir taraftan bunların kimler tarafından, ne zaman yapılmış oldukları; diğer taraftan yapılan çevirilerin eserin arapça aslından mı, yoksa Bel'amî'nin farsçaya yapmış olduğu muhtasar tercümesinden mi çevrilmiş olabilecekleri meselelerini ortaya çıkarıyordu. Bunlara Taberî tarihinin türlü çevirilerine ait bilgi veren bazı yazarların, katalog hazırlayıcılarının verdikleri yanlış ve birbirini tutmaz bilgiler de eklenince, konu, büsbütün içinden çıkılmaz bir hâl alyordu.

a) *Hüsameddin Çelebi Tercümesi :*

Bilindiğine göre Taberî tarihi türkçeye ilk defa takriben 710/1310-11 yılında çevrilmiş bulunuyordu. Bu bilgi, Kâtip Çelebi'nin *Keşf el-Zünun* adlı eserinin Berlin'de bulunan yazma bir nüshasından edinilmektedir. Bu bilgiyi Taberî tarihinin Hüsamettin Çelebi tarafından adı geçen tarihte yapılmış bir çevirisine ait tanıttığı bir kaç yazma ile F. E. Karatay da doğrulamaktadır. Diğer taraftan British Museum'da bulunan türkçe yazmaların kataloğunu hazırlamış olan Ch. Rieu'nun verdiği bilgilere göre, Kâtip Çelebi'nin adı geçen eserinin British Museum nüshasında bulunan bir kenar notu, Taberî tarihinin bu türkçe tercümesini daha sonra yaşamış bir yazara, Safî Nasuh el-şehîr bi-Matrakî'ye atfetmektedir.¹⁵ Rieu, *Mecma' el-Tevarih* adını taşıyan bu tercümenin iki cilt halinde hazırlandığını ifade ile gene Kâtip Çelebi'den naklen yanlış olarak mütercim Nasûh'un 940/1533 yılında öldüğünü bildirmekte; tercümenin arkaik üslûbunun daha erken bir devri işaret ettiğini söyleyerek bu konudaki tereddüdünü açıklamış bulunmaktadır. Diğer taraftan Taberî tarihinin türkçe bir tercümesi, XIX. yüz yıl sonlarında İstanbul ve Kahire'de olmak üzere tam beş defa basılmıştır. İlk baskı

¹⁵ Bu kenar notu şöyledir:

«صافي نصح الشهير بمطراق وسماه بمجمع التواريخ مرتبا على الجلدین فالاول من ابتداء العالم الى انتهاء زمان الملك نوشروان والثاني من ولادت سيد ولد نبی عدنان»

1260/1844 yılında beş cilt halinde İstanbul'da; ondan sonraki baskı 1275/1858-59'da gene beş cilt halinde Kahire'de yapılmıştır. Aynı çevirinin bundan sonra da 1288/1872, 1290/1873 ve 1292/1875 yıllarında olmak üzere üçer cilt halinde İstanbul'da üç baskısı daha yapılmıştır¹⁶. Bu beş baskı da birbirinin aynı olup, hiç bir yerinde maalesef ne çeviren, ne de eserin ne zaman çevrildiği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak gerek B. M. Tahir ve gerekse E. Blochet'nin Nasûh'un çevirisine ait gördükleri yazmalardan bahsetmeleri, onun Taberî tarihini türkçeye çevirmiş olduğu hususunda şüphe bırakmamakta idi. Bu konuda B. M. Tahir'in söylediklerini şöylece özetlemek mümkündür: Nasûh, Taberî tarihini 926/1520 yılında *Mecma' el-Tevarîh* adıyla türkçeye çevirmiştir. B. M. Tahir, Revan kütüphanesinde bulunduğunu söylediği bu tercümeyle basılı olan ile karşılaştırdığını, Nasûh'un çevirisinin bundan tamamiyle farklı olduğunu, bu tercümede her bahsin sonunda Nasûh'un kendi eseri olan "lâtif manzûmeler" bulunduğunu söylemektedir. Blochet'nin sözleri de B. M. Tahir'i destekler niteliktedir. Onun verdiği bilgilere göre, Paris'te (Bibl. Nat. 50) bulunan Taberî tarihi çevirisi *Mecma' el-Tevarîh* adını taşımaktadır ve Safî Nasûh el-şehîr bi-Matrakî tarafından yapılmıştır. Çevirinin girişinde zamanın hükümdarı Sultan Süleyman övülmektedir¹⁷. B. M. Tahir ve E. Blochet'nin bu açık sözlerine rağmen, Nasûh'un bir diğer eseri *Mecmu'-ı Menazil* hakkında bir makale yazmış olan Prof. A. Gabriel, bu konuya da temasla Nasûh'a bir de *Taberî tarihi* tercümesinin atfedildiğini, bununla beraber tercümenin dilinin eski oluşunun müsteşrikleri tereddüde sevkettiğini, onlardan meselâ Rieu'nun tercümenin XVI. yüzyıldan önce yapıldığı hissine kapıldığını açıklamakta ve devamla şöyle demektedir: "Halbuki bizim yazmamızın (yani *Mecmu'-ı Menazil*'in), üslûbu da çok ağır, karanlık ve eskidir. Bu, belkide saray mensuplarının arzusuna cevap verme zaruretinin bir sonucudur. . ."¹⁸ Prof. Gabriel'in bu sözlerinin ortaya koyduğu gerçek, onun, Türk dili ve edebiyatının gelişme seyri hakkında açık bir fikri olmadığı, sonra da Nasûh'un çevirisiyle basılı *Taberî*

¹⁶ Bu konuda bak. H. G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, Ankara 1963, s. 24, not 28.

¹⁷ Bak. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits Turcs*, Paris 1933, p. 21.

¹⁸ Bak. A. Gabriel, *Les Étapes d'une campagne dans les deux Irak d'après un manuscrit Turc du XVI. siècle, Syria*, XI (1928), p. 329.

tarihi tercümesini aynı zannettiğidir. Bu vesile ile üzerinde önemle durulması gereken diğer bir nokta da Ch. M. v. Fraehn'in 1725-28 yıllarında bir "Ahmet Paşa"nın emriyle yapılmış bir *Taberî tarihi* çevirisinden bahsetmesidir¹⁹. İleride yeri gelince temas edeceğimiz üzere beş defa basılmış olan çeviriye ait bazı yazmaların girişinde de bir takım iyi temennilerle bir "Ahmet Paşa"dan bahsedilmesi Fraehn'in bu kaydının değerini artırmaktadır. *Taberî tarihi*'nin türkçeye yapılmış çevirileriyle ilgili olarak şimdiye kadar bilinenleri sıralamak suretiyle ve bunların doğruluk dereceleri hakkındaki düşüncelerimizi de böylece belirttikten sonra 928/1522 yılında yapılmış diğer bir çeviriden daha söz açmak gerekmektedir. Bu da, Taberî tarihinin Bel'amî'nin farsça çevirisinden Kitabdar Vahidî Belhî tarafından "Çağatay veya Özbek" şivesine yapılmış bir tercümedir. Bu tercümeyle ait 938/1532 yılında istinsah edilmiş bir yazma nüsha, bugün Leningrad (St. Pétersbourg) da bulunmaktadır²⁰.

Bu konuda isabetli bir karara varabilmek için Taberî tarihinin Türkçe tercümelerine ait türlü yazmaların gözden geçirilmesi gerekmektedir. Böyle bir araştırmanın ilk sonuçlarından birisi de, bu eserin Fatih devrinde 881/1477 yılında Hüseyin b. Sultan Ahmed tarafından da türkçeye çevrilmiş olduğudur. Ancak gene bu yazmaların tetkiki, bundan önce de bir tercüme yapılmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira mevcut yazmaların bir kısmı, adı geçen Hüseyin b. Sultan Ahmed'in çevirisine, birkaçı biraz sonra üzerinde durulacak olan Matrakçı Nasûh'un tercümesine ait buldukları halde, geri kalan büyük ekseriyeti, pek az farklarla bir taraftan birbirlerine; diğer taraftan tercümenin yukarıda belirtilen basılı şekline benzemektedirler. Bu yazmaların büyük çoğunluğunun girişinde, tercümenin eserin farsçasından "Emiru'l-Umera Ahmed Paşa"nın emriyle yapıldığı belirtilmektedir. Meselenin bu safhasında bir Ahmet Paşa için 1725-28 yıllarında tamamlanmış bir çeviriden bahseden Ch. M. v. Fraehn'in sözlerini hatırlamamak mümkün değildir. Bununla beraber gözden geçirdiğimiz "Ahmet Paşa" adını muhtevi yazmalar arasında meselâ 851/1447 yılında Mustafa b. Yahya eliyle (Ayasofya 3150); 967/1559-60 yıllarında Salih b.

¹⁹ Bak. Fraehn, *Bulletin Scientifique de l'Academie*, I, 158'den naklen F. Bamberger, *GOW*, s. 66, not 2.

²⁰ Bak *Catalogue des Manuscrits et Xylographes Orientaux de la Bibliothèque impériale publique de St. Petersbourg*, St. Petersbourg 1852, p. 465, No. DXIX.

Mustafa eliyle (Revan 1367) istinsah edilmiş yazmalar bulunması, Fraehn'nin XVIII. yüzyıl başlarında yapılmış bir tercüme olduğu yolundaki sözlerini şüpheli kılmakta; sonuç olarak da meselâ 851/1447 yılında istinsah edilmiş olduğu görülen bir yazma ile buna benzeyen bütün diğerlerinin, daha erken tarihte yapılmış bir tercümeyle ait bulunabileceklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu hâl, *Kesf el-Zünun*'un Berlin nüshasında bulunan ve bizim şimdiye kadar biraz şüphe ile karşıladığımız *Taberî tarihi*'nin ilk tercümesinin 710/1310-11 yıllarında yapılmış olduğu şeklindeki kayıt üzerinde durulmasını zorunlu kılmaktadır. Kaynak göstermemekle beraber sayın F. E. Karatay'ın da Hüsametdin Çelebi tarafından 710/1310-11 tarihlerinde yapılmış bir tercümeyle ait birkaç yazmayı tanıtmaması²¹, Taberî tarihinin ilk tercümesinin adı geçen şahsiyet tarafından bu tarihte yapılmış olduğu hususundaki görüşleri desteklemektedir. Ayrıca bu ilk tercümenin dil özellikleri hakkında söylenenler de, çevirinin böyle erken bir tarihte yapılmış olabilmesi ihtimalini kuvvetlendirici bir mahiyet arz etmektedir. Bizim bu konuda yapacağımız ilâve, yukarda da işaret ettiğimiz üzere Hüseyin b. Sultan Ahmed ile Matrakçı Nasûh'un çevirilerine ait yazmalar dışında kalan bütün yazma nüshaların umumiyetle birbirlerine benzedikleri ve büyük bir ihtimalle bu ilk tercümeyle ait bulduklarıdır²². Basılı tercümenin metni de bunlarla aynı bulunmaktadır.

b) Hüseyin b. Sultan Ahmed tercümesi :

Diğer taraftan *Taberî tarihi*'nin bu duruma göre ikinci çevirisi sayabileceğimiz Hüseyin b. Sultan Ahmed'in tercümesi de eserin farsçasından yani Saman Oğulları devrinde 352/963 yılında Mansur b. Nuh'un emriyle vezir Ebu Ali Muhammed el-Bel'ami tarafından farsçaya çevrilen muhtasar tercümesinden 881/1477 yılında

²¹ Bak. F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 159.

²² Eserin bu çevirisine ait Türkiye kütüphanelerinde bulunan bazı yazmalar şunlardır: Revan 1367 (I, II, istinsahı 967/1560); Revan 1368 (İstinsahı 995/1587); Revan 1369, 1370; Koğuş 896 (İstinsahı 980/1572); Hazine 1360, 1463, 1604; Bağdad 283; Mehmed Reşad 691-693; Fatih 4277; Lâleli 2018, 2019; Ayasofya 3150 (istinsahı 851/1447); Emanet Hazinesi 1391; Nurosmaniye 3139-42; Feyzullah 107; Abdullah 246; Mehmediye 4277-79; Selimiye 467; Burdur Kütüphanesi nüshaları (II, III, IV. ciltler); İsparta Kütüphanesi nüshası; Prof. Yusuf Binatlı nüshası (3 cilt birarada).

yapılmıştır. Bu tercümenin başlangıç cümlesiyle Kâtip Çelebi'nin hakkında bilgi verdiği *Mecma' el-Tevarih*'in başlangıç cümlesi, aynı bulunmaktadır ki, Kâtip Çelebi, eserinin *Mecma' el-Tevarih* maddesini yazarken biraz önce adı geçen Hüseyin b. Sultan Ahmed'in çevirisine ait bir nüsha görmüş, bunu yanlış olarak *Mecma' el-Tevarih*'e ait zannetmiştir.

c) *Matrakçı Nasûh tercümesi:*

Bu günkü bilgilerimize göre, Taberî tarihinin Osmanlılar zamanındaki diğer bir tercümesi, Kanunî devrinde Matrakçı Nasûh tarafından yapılmıştır. Bu tercüme işaret edildiği üzere *Mecma' el-Tevarih* adını taşımaktadır. Bu çeviriye ait B. M. Tahir'in Revan kütüphanesinde gördüğünü söylediği nüshayı, biz, maalesef bulamadık. Ancak Blochet'in tanıttığı Paris nüshasının tetkiki, bunun, Nasûh'un çevirisinin sadece ikinci cildine ait bulunduğunu ortaya koymuştur. Tercümenin birinci cildine ait iki nüsha ise Viyana'da (Nat. Bibl. Cod. Mixt. 999 ve 1187) bulunmaktadır. Bu iki nüsha hakkında ilk defa olarak adı geçen eserimizde bilgi verilmiş, bu yazmalara istinaden Nasûh'un bu eseri, arapça aslından çevirdiğini söylediği ve bu birinci cilde ait 1187 numaralı tam nüsha ile Paris'te bulunan ikinci cilde ait nüshanın nasıl birbirlerini tamamladıkları belirtilmiştir. Tercümenin ikinci cildine ait olan Paris nüshası, ünlü Sasanî hükümdarı Nuşirevan devrinin anlatılmasıyla sona ermektedir. Diğer taraftan gene bu nüshanın sonunda, mümkün olduğu takdirde üçüncü cilde Hz.-i Muhammed'in doğumuyla başlanacağı bildirilmektedir. İşte bu olayın izahiyle başlayan ve bizim *Taberî tarihi*'nin Nasûh tarafından yapılmış çevirisinin üçüncü cildi olarak takdim ettiğimiz diğer bir yazma, İstanbul'da (Fatih Kütüphanesi 4278) bulunmaktadır. Bu yazma, konumuz bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Zira Hz.-i Muhammed'in doğumuyla başlayan bu yazmada, Taberî'nin eserinin çevirisi sona erince, yazmaya devam edildiği, sonuna kadar Abbasîler devri hakkında bilgi verildiği; büyük boyda 538 varak olan bu yazmada bundan sonra da varak 504 b'den itibaren kısaca Türklerin menşe'i, Gazneliler, Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osman'ın babası Ertuğrul zamanında Karacahisar'ın zaptına kadarki olaylar hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Böylece anlaşılmaktadır ki Nasûh, Taberî tarihini türkçeye çevirmekle beraber esas itibarıyla onu yazmak istediği umumî tarih için bir kaynak gibi

kullanmış, *Taberî tarihi* sona erince devam ederek ona âdetâ türkçe bir ek (zeyl) yazmış; bununla da yetinmeyerek eserinin son kısmı olarak yazmayı arzu ettiği *Osmanlı tarihi*'ne bir giriş olmak üzere, bu gün kaybolduğu anlaşılan *Tarih-i Muhtar* adlı bir eserden naklen kısaca Türklerin menşei, Gazneliler ve Selçuklular hakkında bilgi vermiştir. Nasûh'un Taberî'ye türkçe bir zeyl yazması, ayrıca bunun devamı olarak bir *Osmanlı tarihi* kaleme alması gibi fikirler, yeni yazmalara göre tarafımızdan ortaya konulmuş tamamiyle yeni görüşlerdir²³. Nitekim bu konudaki sözlerimizin ne kadar doğru olduğunu, Nasûh'un tercümesinin eserimizin yayınlanmasından sonra incelemek imkânını bulduğumuz üç ayrı cilt halindeki British Museum nüshaları (Or. 12. 879) ortaya koymaktadır. Bu nüshalar, aynı zamanda ileride üzerinde durulacağı üzere, yeni bir takım meseleler ortaya çıkarmakta ve bu konudaki bilgilerimizin biraz daha artmasına vesile olmaktadır. Bir defa gerek Viyana ve gerekse Paris nüshalarında açık bir şekilde kaydedildiği üzere adını "Nasûh el-Şehir bi-Matrakî" olarak veren mütercim, bunu arapçadan türkçeye çevirdiğini, bu işe Sultan Süleyman'ın cülusunda başladığını ve tercümesine *Mecma' el-Tevarih* adını verdiğini söylemekte; ayrıca Viyana nüshasının girişinde aynı zamanda *Tuhfet el-Mülûk* adına da rastlanmaktadır. Bu tercümeyle ait olup British Museum'da birbirinin devamı olarak üç ayrı cilt halinde bulunan yazmalar ise, zikri geçen ve Paris, Viyana ve Fatih'te bulunan yazmalardan bazı bakımlardan farklıdır. Her şeyden önce bu üç nüshanın, büyük bir cilt halinde olması ihtimali bulunan eserin birinci cildine ait bir yazmanın sonradan bölünerek bu şekilde ayrı ayrı ciltlenmesinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Sonra bu nüshanın başlangıç cümleleri de, tıpkı Nasûh'un tercümesinin birinci cildine ait Viyana nüshasının başlangıç cümleleri gibi olmasına rağmen, British Museum yazmalarında, ötekilerinde bulunan manzum kısımların yer almadığı, dilinin ise ötekilere nazaran daha sade olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan burada Nasûh'un kendisini takdimi

²³ Nitekim eserimiz hakkında bir makale yazdığını ve yayınlanmak üzere onu "*Der Islam*" dergisine gönderdiğini 17 Şubat 1964 tarihli mektubu ile bize bildirmiş olan Sayın Ord. Prof. Dr. F. Taeschner, büyük bir hakşinashlıkla "... Eseri tetkik etmekle çok şeyler öğrendim. Siz, bu mesainizle Matrakçı'yı yeni bir *Osmanlı Tarihi* müverrihi olarak belirtiyorsunuz ..." demektedir. Muhterem Profesörün son günlerde yayınlanmış olan bu övücü makalesi için bak. *Matrakçı Nasûh, Der Islam*, Band 40, Februar 1965, s. 200-206.

de biraz farklıdır. Bu yazmada kendisi hakkında “*Matrak oyununda şöhret kazanmış olan Nasûh*” diyen mütercim, Taberî'nin Abbâsî halifelerinden Mu'tasım Billâh zamanına kadar olan olayları yazdığını, ondan sonraki “*Tevârîh*”in “müteferrik” olduğunu söylemekte ve devamla zamanın Vezir-i Azam'ı Rüstem Paşa'nın iltifat ve teşvikleriyle *Tarih-i Muhtar* ve diğer tarihlerden naklen geri kalan Abbâsî halifeleri, Oğuz Han'ın “evlât” ve “ensab”ı, Selçuklu ve Cengiz hanlıkları, “âl-i Osman” ve cülûsundan itibaren de yaşadığı devrin hükümdarı Sultan Süleyman hakkında 957/1550 yılına kadar bilgi verdiğini ifade etmektedir²⁴. Böylece görülmektedir ki bizzat Nasûh'un bu sözleri, bizim bu yazmayı görmeden, üzerinde çalıştığımız diğer yazmalarda ise bu şekilde sarıh bir kayıt bulunmadığı halde ve arada bazı boşlukların da olmasına rağmen, tesbit ettiğimiz sekiz yazma eserin birbirlerinin devamı ve birbirlerini tamamlar bir mahiyette bulunmaları hususlarına dikkat ederek ileri sürdüğümüz fikirleri açık ve kesin bir şekilde teyit etmektedir. Diğer taraftan burada işaretli ilgi verici olan bir husus, Nasûh'un bu eserin yazılması işiyle 957/1550 yılından itibaren meşgul bulunmakta olduğudur. Eserimizde Nasûh'un, arapçasından Taberî tarihini tercümeyle Sultan Süleyman'ın cülûsundan biraz sonra 926/1520 yılı içinde başladığını fakat gerek tercümenin ve gerekse buna yapılan ilâvelerin ne zaman tamamlanmış olduğunun tesbit edilemediğini ifade etmiştik. Bu ilk teşebbüse ait yazmalar, bu versiyonun, daha edebî ve tumturaklı bir üslûpla yazılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Viyana, Paris, Fatih yazmaları ile eserin Osmanlı tarihi bölümüne ait olup daha sonra üzerinde durulacak olan British Museum (Add. 23. 586), Revan (1286) ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi (379) yazmaları tam mânasiyle birbirlerine benzemekte ve arada boşluklar bulunmasına rağmen bunların, birbirilerinin devamı mahiyetinde bu ilk versiyona ait bulduklarını ortaya koymaktadır. Hakkında yeni bilgi vermekte olduğumuz British Museum (Or. 12. 879) yazması ise, aynı eserin 957/1550 yılında yazılmasına başlanılan yeni bir versiyonuna aittir. Bu yeni versiyon'un ortaya konulmasında Nasûh, devrin vezir-i azam'ı Rüstem Paşa'nın iltifat ve teşviklerinin rolü olduğunu söylemektedir. Bu yeni versiyon da, söze önceki gibi

²⁴ Bu sözler için bak. Matrakçı Nasûh, *Cami' el-Tevârîh*, British Museum, Or. 12. 879, I, varak 4 a, b.

başlamasına ve aynı sırayı takip ederek aynı bilgileri vermesine rağmen sadece bu bilgileri veriş tarzı biraz farklı olup, bu da kendisini hususiyle üslûbun çok daha sade ve bilgilerin de biraz daha özet mahiyetinde oluşıyla göstermektedir. Zaten bu ikinci versiyonun adı da *Câmi' el-Tevarîh* şeklinde değişik olarak kaydedilmiş bulunmaktadır.

3 — MATRAKÇI NASÛH'UN DİĞER ESERLERİ :

Diğer taraftan Nasûh'un, yazılışına 926/1520 yılında başlanılan ve oldukça uzun sürdüğü anlaşılan ilk versiyon üzerindeki çalışmaları yanında, bu arada 936/1529 yılında silâhşörlüğe ait eseri *Tuhfet el-Guzat*'ı yazdığını, 940/1533 tarihinde de matematik'e ait ilk eserini gözden geçirerek bazı ilâvelerle *Umdet el-Hisab* adıyla onu yeni bir eser haline getirdiğini, bunlara ait yazma nüshalardan anlamaktayız. Bundan sonra Nasûh'un fırsat buldukça, büyük tarihî eserinin Osmanlı tarihine ait bölümünden Kanunî devrine ait bazı kısımları yazmış olduğu görülmektedir. Bunlar, yazarın bizzat elinden çıktığı anlaşılan mevcut yazma nüshalarının ortaya koyduğu üzere 944/1537 yılında kaleme alınmış bulunan ve aynı zamanda minyatürlü olan *Mecmu'-ı Menazil* ile 945/1538'de yazılmış olan *Fetihname-i Karabuğdan* adlı eserdir. Bu son eseri Dr. A. Decei incelemiştir. Rebi' el-Ahir 940/Ekim 1533 - Cumada el-ahir 942 / Aralık 1935 yılları olayları üzerinde duran ve Kanunî'nin bu ilk İran seferi sırasında İstanbul'dan Tebriz yolu ile Bağdad'a varıncaya ve oradan tekrar İstanbul'a dönünceye kadar geçilmiş olan menzilleri isim ve resimleri ile veren *Mecmu'-ı Menazil*, bu özelliği bakımından da ayrıca büyük bir önem taşımaktadır. İşte bu ilgi çekici eser üzerinde şimdiye kadar Prof. Hamit Sadi Selen, Prof. A. Gabriel ve Ord. Prof. F. Taeschner çalışmışlardır. Prof. Selen, eserin hususiyle yollar ve menziller bakımından önemi üzerinde durmuştur. Prof. Gabriel ise bu eser vesilesiyle Nasûh'un şahsiyeti ve diğer eserleri üzerinde de durmuş, bu hususlarda bir çokları yanlış olmasına rağmen, bazı tahminlerde bulunmuştur. Prof. Gabriel, Matrakçı (El-Mat-rakî) tabirini, yanlış olarak Nasûh'un da bir üyesi olduğunu sandığı Divan kitabesinde bulunan kâtiplerin hepsine verilen bir "ünvan" kabul etmiş; B. M. Tahir'in Takvimi adı ile de anılan astronom, hekim ve şair Nasûh b. Karagöz b. Abdullah ile Nasûh el-Silâhî'yi birbirine karıştırdığı kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Prof. Gabriel'in bu görüşü de doğru değildir. Bundan başka o,

Nasûh'un Kanunî devri tarihine ait eserinin 954/1547 yılına kadar geldiğini söyleyen B. M. Tahir'in sözlerini doğru kabul ederek Nasûh'un bu yıl yani 954/1547 tarihinde öldüğü sonucuna varılabileceğini ileri sürmüştür.

Ord. Prof. Dr. F. Taeschner ise bu konu hakkındaki iki araştırmasında, yazarın hattıyla hükümdar için özel olarak hazırlanmış olduğunu ifade ettiği bu eserin başlığının, bir kitap ünvanından çok bir bölümü hatırlattığına işaretlerle, bunun daha büyük bir tarihî eserin, meselâ B. M. Tahir'in resimli olduğunu söylediği *Tuhfet el-Guzat*'ın bir parçası olabileceğini belirtmiştir. Gerçekten bu eser, Nasûh'un daha büyük tarihî bir eserinin bir bölümünden ibarettir. Ancak bu daha büyük tarihî eser, Prof. Taeschner'in ifade ettiği üzere Nasûh'un silahşörlüğe ait eseri değil, Kanunî devri tarihi üzerinde duran *Süleyman-namesi*'dir.

Nasûh'un eserinin Kanunî devri bölümü yani *Süleyman-name* kısmı üzerindeki çalışmalarının da *Mecmu'-ı Menazil*'in yazılıp resimlendirilmesini takip eden yıla veya belki de yıllara rastladığı anlaşılmaktadır. Zira bu gün Revan kütüphanesinde bulunan ve Kanunî'nin cülûsundan itibaren 944/1537 yılına kadar gelen olaylar üzerinde duran anonim bir yazmanın, adı geçen *Mecmu'-ı Menazil* adlı eserin yardımı ile Nasûh'un *Süleyman-namesi*'nin ilk kısmı olduğu tesbit edilmiştir. Gerçekten minyatürlü olan *Menazil*'in Kanunî'nin ilk İran seferini anlatan metin kısmı, adı geçen Revan yazmasının ilgili yerinde 940-942/1533-1535 yılları olayları halinde aynen yer almış bulunmaktadır. *Mecmu'-ı Menazil*'in sona eriş cümlesi, *Süleyman-name*'nin ilk kısmına ait bu Revan yazmasının varak 279 b'sinde bulunmakta, bundan sonra yeni bir başlık açılmasına dahi lüzûm görülmeden aynı üslûp özellikleri ile olayların açıklanmasına devam edilmektedir. Böylece bir taraftan bu anonim Revan yazmasının Nasûh'un *Süleyman-nâme*'sine ait bir nüsha olduğu anlaşılmakta, diğer taraftan *Mecmu'-ı Menazil*'in *Süleyman-nâme*'nin Kanunî'nin ilk İran seferi üzerinde duran bir bölümü durumunda olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca gerek *Menazil*'de ve gerekse Revan yazmasında bu eserlerin telifleriyle ilgili olarak söylenmiş olan sözler, bu iki eserin aynı yazarın yani Nasûh'un kaleminden çıkmış olduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır. *Süleyman-nâme*'de fazla olarak *Menazil* kastedilerek "... sabıka tahrir ve tasvir olan ..." sözlerinin yer aldığı görülmektedir ki böylece tertip tarzına da bakılarak Nasûh'un kendi

hattı ile yazılmış olması büyük bir ihtimal dahilinde bulunan bu Revan yazmasının, *Menazil*'den sonra kaleme alınmış olduğu hususu bir defa daha anlaşılmış bulunmaktadır. Bu nüshanın son kısımlarında 944/1537 yılında ordunun Korfu seferinden dönüşü sırasında geçilmiş olan menzil ve konakların isimleri verilirken, bir sayfaya ancak iki veya üç isim yazılması ve sayfanın diğer kısımlarının boş bırakılması, Nasûh'un bu nüshayı da minyatürlemek istediği fakat her hangi bir sebeple bu arzusunu yerine getiremediği hususunu akla getirmektedir. Kanunî'nin 945/1538 Karabuğdan seferi üzerinde duran ve esasen malûm olan nüshasından bu yıl sona ermeden kaleme alınmış olduğu anlaşılan Nasûh'un *Fetihname-i Karabuğdan* adlı eseri ise, 944/1537 yılına kadar gelen Revan nüshasının bir devamı mahiyetindedir. Zaten Revan yazmasının sonunda bundan sonra konuya Karabuğdan seferinin açıklanması ile devam olunacağını ifade edilmiş bulunması, bu hususta herhangi bir şüphe bırakmamaktadır.

Diğer taraftan bu eserin Osmanlı tarihi bölümünün II. Bayezid ve I. Selim devirleri üzerinde duran bir kısmı olan anonim bir British Museum yazmasının (Add. 23. 586), 960/1553 yılında Salih b. Hasan el-Konevî tarafından istinsah edilmiş olduğu görülmektedir. Bu duruma göre, bu kısmın Nasûh tarafından kaleme alınışının daha erken bir tarihe rastlaması tabiidir. Bu arada belirtilmesi gereken bir husus da, Nasûh'un *Mecmu'-ı Menazil*'den başka kendisi tarafından yazılıp resimlendirilmiş olan minyatürlü iki eseri daha olduğudur. Bunlardan birisi, *Tarih-i Sultan Bayezîd* adı ile II. Bayezîd devri tarihi üzerinde durmakta ve metin olarak Nasûh'un eserinin II. Bayezîd ve I. Selim devrine ait biraz önce üzerinde durulan British Museum nüshasının II. Bayezid devri ile aynı bulunmaktadır. Bu yazma, aynı zamanda bu devirde yapılmış olan seferlerle ilgili olarak, Kili, Akkerman, İnebahtı, Moton ve Gülek kale ve şehirleri ile o zamanki Osmanlı donanmasına ait Nasûh'un kendi fırçasından çıkmış olan resimleri içine almaktadır. Nasûh'un diğer minyatürlü eseri ise, Kanunî devrinin 949-950/1542-1543 yılları olayları üzerinde durmaktadır. Şimdiye kadar *Tarih- Feth-i Şikloş ve Estergon ve Istunibelgrad* adı ile Sinan Çavuş'a atfedilen bu eser, Nasûh'un telifi olduğu gibi, ihtiva ettiği 32 minyatür de Nasûh'un fırçasından çıkmıştır. Anonim olan ve sadece bir benzetme ile Sinan Çavuş'a atfedilen bu minyatürlü eserin, anlattığı olayların çağdaşı bulunan yazarı, *Mecmu'-ı Menazil*'de ve biraz önce üzerinde durulan minyatürlü

Tarih-i Sultan Bayezîd'de olduğu gibi resimleri de kendisinin yapmış bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu minyatürlü eserin 950/1543 yılı olaylarından bahseden kısmı da, Nasûh'un *Süleyman-nâme*'sinin İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi nüshasının bu yıl olaylarından bahseden kısmı ile satır satır aynı bulunmaktadır. Diğer minyatürlü eserleri gibi Kanunî'nin 1542-1543 yıllarında olan ikinci Macaristan seferinde konup göçülmüş olan konak ve menziller ile gene bu yıllarda Fransa'ya yardım için Güney Fransa kıyılarında hareket halinde bulunan Barbaros Hayrettin Paşa kumandasındaki Osmanlı donanmasının uğramış bulunduğu liman ve şehirleri "isim ve resimleriyle" veren bu eseri de, Nasûh, hükümdar için özel olarak hazırlamıştır²⁵. Eserin bu şekilde hazırlanması olayların ceryanından hemen biraz sonra yani 950/1543 yılı içinde tamamlanmış olmalıdır. Zira bu yazmada bir vesile ile adı geçen ve bu yıl içinde öldüğü bilinen Kanunî'nin oğlu Şehzade Mehmet hakkında kullanılan temeniler, onun daha yaşamakta olduğunu ortaya koymaktadır.

Bundan sonra Nasûh'un fırsat buldukça eserine devam etmiş olması mümkün görünmektedir. Nitekim İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde bulunan ve daha çok bir müsvedde mahiyetinde baş tarafı da eksik olan anonim bir yazma, onun eserine devam ettiğini, bazı yerlerinin karalanmış olmasından da anlaşılacağı üzere, bu konu üzerinde oldukça durduğunu ve nihayet 958/1551 yılına kadarki olayları kaleme almış bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu yazmada hususiyetle Kanunî'nin öldürtmüş olduğu oğlu Şehzade Mustafa ile ilgili ve onun lehine bulunduğu tahmin edilebilecek olan bazı satırların karalanmış ve okunamaz bir hale getirilmiş olması, kaleme alınmasının bu nüshanın sona erdiği tarihlerde bitmiş olduğu anlaşılan bu kısmın, bahtsız Şehzadenin 960/1553 yılında öldürülmesi üzerine, ele alınarak bu hale getirilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Burada yazarımız Nasûh ile Şehzade Mustafa olayında birinci derecede menfî bir rol oynadığı umumiyetle kabul edilen ünlü Rüstem Paşa'nın münasebetlerinin ne şekilde olduğu gibi

²⁵ Sayın T. Yılmaz Öztuna, "... Bu minyatürler meşhur ressam, şair ve denizci Nigârî Haydar Reis'in (1494-1572) sanılmışsa da Matrakçı Nasûh'un olduğu, Ankara Üniversitesi doçentlerinden H. G. Yurdaydın tarafından itirazı müşkül delillerle ortaya konmuştur (Bak. *Matrakçı Nasûh*, 1963, s. 44-5)... " demektedir. Bak. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, İstanbul 1965, C. VI, s. 30.

önemli bir mesele ortaya çıkmaktadır. Bir müsvedde durumunda olan bu yazmada Şehzade Mustafa lehine yazılmış satırları bulunan ve böylece adı geçen Şehzadeye sempati duymakta olduğu söylenebilecek olan Nasûh'un daha sonra bu satırları karalama yolunu tercih etmesinin sebeplerini tahmin etmek güç olmasa gerektir. Ancak bu karalamaların, yazarın, kendisini yeni duruma uydurmak istemek gibi küçük bir takım hesapların sonucu olmadığını, Nasûh'un *Mecma' el-Tevarih*'inin bu defa incelemek fırsatını bulduğumuz adı geçen British Museum nüshası ortaya koymaktadır.

4 — NASÛH'UN TABERÎ TARİHİ TERCÜMESİNİN YENİ BİR VERSİYONU:

Mecma' el-Tevarih'in baş tarafına ait üç cilt halindeki bu British Museum yazmaları, aslında bu eserin birinci cildine ait yeni bir nüsha hüviyetinde olmasına rağmen, ilgi verici bazı özelliklere de sahip bulunmaktadır. Bir defa bu yazmaların ilkinde eserin adı, biraz önce de söylediğimiz gibi *Mecma' el-Tevarih* değil, *Cami' el-Tevarih* şeklinde kaydedilmiştir. *Cami' el-Tevarih*, muhteva bakımından *Mecma' el-Tevarih*'in aynen tekrarı olmasına rağmen, dilinin daha sade olduğu görülmekte ve aynı zamanda birincide bulunan manzum kısımları ihtiva etmemektedir. Diğer taraftan bu ikisi arasında önemli sayılabilecek bir fark da şudur: *Mecma' el-Tevarih*'in kaleme alınmasına 926/1520 yılında yeni hükümdarın emri ile başlanmıştır. *Cami' el-Tevarih*'in kaleme alınması ise doğrudan doğruya Rüstem Paşa'nın teşvikleriyle olmuştur. Bu yazmanın girişinde Nasûh, Rüstem Paşa'nın iltifat ve teşvikleriyle bu işe başladığını, Taberî tarihi sona erince *Tarih-i Muhtar* ve diğer tarihlerden faydalanarak ona devam ettiğini, Oğuz Han'ın "evlâd" ve "ensab"ından başlayarak Selçuklular, Osmanlılar ve son olarak da 957/1550 yılına kadar yaşadığı zamanın hükümdarı Kanunî devri hakkında bilgi verdiğini söylemektedir ki bütün bu sözler, Nasûh'un hiç değilse bu tarihlerden itibaren Rüstem Paşa ile olan münasebetlerinin iyi sayılabileceğini ortaya koymaktadır. Şehzade Mustafa'nın ölümünün de bu yıllara rastlaması ve adı geçen *Süleyman-nâme*'ye ait İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi yazmasının Şehzade Mustafa ile ilgili satırlarının karalanmış bulunması bu bakımlardan ilgi çekmektedir. İşte daha çok Rüstem Paşa'nın inisiyatifi ile olduğu tahmin edilebilecek olan bu yakınlaşmanın sonucu olarak Nasûh, daha Kanunî'nin cülusunda başladığını ve kısım kısım yazmaya devam ettiğini gördüğümüz büyük eserini,

kısmen sadeleştirmek ve kısmen de özetlemek suretiyle onu *Cami' el-Tevarih* adı ile yeni, sade ve daha derli toplu bir eser haline getirmiştir. Nasûh'un büyük eserinin muhtasar yeni bir versiyonu durumunda olan bu eserin, birinci cildi olması muhtemel bulunan üç ayrı cilt halindeki bu British Museum yazmalarından başka bir nüshası şimdilik mevcut değildir. Ancak her nedense bu eserin doğrudan doğruya Nasûh'un kaleminden çıkmış olan ve Oğuz Han'ın "evlât" ve "ensab"ından başlayan Türk tarihi hakkındaki umumî bir girişle Kanunî devrini de içine alan bir büyük cilt halindeki *Osmanlı Tarihi* bölümü, bu eserin yazılmasını teşvik eden vezir-i azam Rüstem Paşa'ya atfedilerek, "*Rüstem Paşa Tarihi*" adı ile tanınmıştır. Nitekim bu adla bu kısma ait Viyana nüshasını esas alarak daha 1923 yılında Dr. L. Forrer, bu eseri kısmen Almancaya çevirmiş olduğu gibi, daha sonra aynı bölüme ait yazmalar hakkında bilgi veren diğer yazarlar da, bu yazma nüshaları Rüstem Paşa'nın *Osmanlı Tarihi*'nin yeni nüshaları olarak tanıtmışlardır.

5 — RÜSTEM PAŞA'YA ATFEDİLEN OSMANLI TARİHİ :

Kanunî devrinin ünlü sadrazamlarından Rüstem Paşa'ya bir *Osmanlı Tarihi*'nin atfedildiği ve bu eserin daha 1923 yılında Dr. Ludwig Forrer tarafından kısmen Almancaya çevrilmiş bulunduğu bilinmektedir²⁶. Dr. Forrer, tercümesinin başında bulunan uzun girişinde bu eserin gerçekten Rüstem Paşa'nın kaleminden çıkıp çıkmadığı meselesi üzerinde de durmuş ve Rüstem Paşa'nın bu eserin yazarı olmasının kuvvetle ileri sürülemediğini ifade etmiştir. Dr. Forrer'in de belirttiği üzere, bu eserde Rüstem Paşa'nın kendisi hakkında yeni bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda söylenenler, bir kaç sözden ibarettir. Gerçekten bu esere ait olarak gösterilen yazma nüshaların tetkiki, Dr. Forrer'i haklı gösterecek sonuçlar ortaya koymaktadır. Şimdiye kadar Rüstem Paşa'ya atfedilen bu eserin üç yazma nüshası bilinmekte idi. Bu üç nüshanın en fazla vekayii ihtiva edeni, Viyana nüshasıdır (Bak. Nat. Bibl., Cod. Mixt. 339). Bu nüsha, 968/1561 yılına kadar gelmektedir. Diğer iki nüsha ise, Cambridge'de Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde

²⁶ Bak. Dr. Ludwig Forrer, *Das Osmanische Chronik des Rustem Pascha*, Leipzig 1923, Türkische Bibliothek, Band 21, VIII+207 S.

bulunmaktadır. (Bak. No. 167 (Gg. 6. 33); 168 (Dd. 4.31)²⁷. Bu iki yazmadan daha fazla vekayii ihtiva eden de, ancak 955/1549 yılına kadar gelmektedir. Dr. Forrer'in çevirisine esas olan Viyana yazmasının, onun da belirttiği üzere üç ayrı müstensih tarafından yazıldığı açıkça belli olmaktadır. Eserin baştan 186. varığa kadar olan birinci kısmının, Rüstem Paşa'nın sağlığında istinsah edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun hakkında kullanılan temenniler, bunu açıkça göstermektedir. Bu yazmanın varak 248 a'sında da aynı şekilde bir temenniye rastlandığı için, ikinci kısmın yazılışı sırasında da Rüstem Paşa'nın hayatta olduğunu söylemek imkânı vardır. Bu kısımda Kanunî'nin oğlu Şehzade Bayezîd hakkında kullanılan ifade tarzı, bu kısmın yazılmasının, onun 968/1561 tarihindeki öldürülmesinden, hattâ 966/1559 yılında olan İran'a kaçışından önce tamamlandığını ortaya koymaktadır. Dördüncü bir el, varak 151b ve 152a'yı yazmıştır. Varak 275'e kadar olan kısımda aynı el tarafından yazılmış kenar notları vardır. Öyle görünüyor ki bu zât, Dr. Forrer'in belirttiği üzere, bütün nüshayı gözden geçirmiştir. Varak 275-293 arasını işgal eden üçüncü kısım, yazmada da işaret edildiği üzere, 980/1571-72 tarihinde istinsah edilmiştir. Bu eserin telifinin Rüstem Paşa'ya ait olduğunu ifade eden kayıt ise, «تواریخ رسم پاشا بالتمام صحیح نسخدر» «تواریخ اوغوز» şeklinde yazmanın boş bulunan varak I a'sında bulunmaktadır. Eserin başladığı varak I b'de görülen ilk başlık aynen şöyledir: «تواریخ اوغوز» «... Bu başlıktan itibaren Fatih Mehmed'in ölümüne kadar olan kısım için anonim *Tevarih-i âl-i Osman*, Muhyiddin Cemalî ve hususiyle de Neşrî kullanılmıştır. Neşrî'nin *Cihan-nüması* ile yapılan karşılaştırma, her ikisinin de hemen hemen aynı olduğunu; Rüstem Paşa'ya atfedilenin, Neşrî'den veya her ikisinin de, müşterek bir kaynaktan kopye edilmiş olabileceklerini ortaya koymaktadır²⁸. Bu sebeple Dr. Forrer, eserin Fatih'in ölümüne kadar olan kısmının sadece söz başlıklarını vermiş, Neşrî'nin Bayezid Camii nüshasına göre, bu başlıkların Neşrî'nin eserinin hangi varaklarına rastlandığını işaret etmiştir. Bundan sonra da Dr.

²⁷ Bak. E. G. Browne, *A Hand-list of the Muhammadan Manuscripts ...*, p. 26 vd.

²⁸ Neşrî'nin kaynakları hakkında Dr. V. L. Ménage'ın şu kıymetli araştırmasına bak. *Neshri's History of the Ottomans, The Sources and Development of the Text*, London 1964, pp. 10-54.

Forrer, II. Bayezid, I. Selim ve 968/1561 yılına kadar olan Kanunî devrinin tercümesini vermiştir²⁹. Böylece eserin önemli kısmının bu üç hükümdarın devirleri olduğu da belirtilmiş olmaktadır. Eserin II. Bayezid devrine ait olan kısmında daha ziyade II. Selim'in babasına ve daha sonra kardeşlerine karşı olan iktidar mücadelesi anlatılmıştır. Rüstem Paşa'ya atfedilmiş olan eserin bu özelliği, Matrakçı Nasûh'un *Mecma' el-Tevarih* adlı mufassal eserinin II. Bayezid ve I. Selim devirlerine ait bir nüshası olan Add. 23.586 Nu. da kayıtlı British Museum yazmasının durumu ile tam bir uygunluk halindedir. Yapılan karşılaştırmalar, Rüstem Paşa'ya atfedilen eser ile Nasûh'un eserinin şimdilik II. Bayezid, I. Selim ve Kanunî devirlerine ait nüshaları bilinen Osmanlı tarihi bölümünün, birbirlerinin hemen hemen aynı olduğunu, sadece Rüstem Paşa'ya atfedilenin, Nasûh'un eserinin bir özeti mahiyetinde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmamızın bundan önceki kısmında işaret ettiğimiz üzere, Nasûh'un *Taberî tarihini* biri mufassal, diğeri de muhtasar olmak üzere iki ayrı versiyon halinde tercüme ettiğini gösteren yazma nüshalara sahip bulunmaktayız. Öyle anlaşılıyor ki Rüstem Paşa'ya atfedilen bu eser, Nasûh'un Rüstem Paşa'nın iltifatlarının sonucu olarak yaptığını, tercümesinin girişinde ifade ettiği ve *Cami' el-Tevarih* adını verdiğini söylediği muhtasar *Taberî tarihi* tercümesinin devamı durumundadır. Bu eserin, son kısmını teşkil eden *Osmanlı Tarihi* bölümüdür. Ancak Osmanlılara geçmeden önce Oğuz Han'dan başlayarak Osmanlı devrine bir giriş olmak üzere kısaca Türk tarihi hakkında bilgi verilmektedir. Zaten *Taberî tarihi*'nin muhtasar tercümesine ait Nasûh'un adı da kayıtlı bulunan yazmanın girişinde Nasûh, *Tarih-i Muhtar* ve diğer eserlerden naklen *Taberî tarihi*'ne devam ettiğini, Oğuz Han'ın evlâd ve ensab'ından başlamak suretiyle ana hatları ile Osmanlılara kadar Türk tarihi ve nihayet 957/1550 yılına kadar Osmanlı tarihi hakkında bilgi verdiğini açıkça ifade etmektedir. Nasûh'un eserinin iki şekilde ait nüshalar, onun bu sözlerini doğrulamaktadır. Öyle anlaşılmalıdır ki Nasûh, devrin

²⁹ II. Bayezid devri hakkında verilen bilgilerle, Leunclavius'un *Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII* (Frankfurt 1591) adlı eserinin kaynaklarından *Codex Verantianus* arasındaki yakın ilgi için bak. Dr. L. Forrer, *Das Osmanische Chronik des Rustem Pascha*, Leipzig 1927, s. 14, not 1 ve hususiyile bak. Dr. V. L. Ménéage, *Neshri's History of the Ottomans, The Sources and Development of the Text*, London 1964, pp. XIII, 31-40.

sadrazamı Rüstem Paşa'nın iltifat ve teşviklerinin sonucu olarak asıl eserini ihtisar etmek suretiyle bu ikinci versiyonu meydana getirmiştir. Böylece kesin bir şekilde anlaşılmaktadır ki Viyana (Nat. Bibl., Cod. Mixt. 999 ve 1187), Paris (Bibl. Nat. 50), Fatih (4278), British Museum (Or. 23. 586), Revan (1286, 1284/2), İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi (379) nüshaları birbirlerinin devamıdır. British Museum'da yeni bir nüshası daha tesbit edilen (Or. 12. 592) ve şimdiye kadar Rüstem Paşa'ya atfedilmiş olan eser ise, Nasûh'un *Taberî tarihi*'nin muhtasar tercümesine ait British Museum (Or. 12. 879) nüshasının devamı durumundadır.

Nasûh'un birinci eserinin üçüncü cildine ait bir yazma olarak daha önce hakkında bilgi verdiğimiz Fatih yazması, Ertuğrul zamanında Karacahisar'ın alınmasına kadar olan olaylar üzerinde durmakta idi. Bu nüshanın Varak 538 b'sindeki son sözleri, Rüstem Paşa'ya atfedilen eserin yeni bir nüshası olarak incelemek imkânını bulduğumuz Or. 12. 592 numarada kayıtlı British Museum nüshasının varak 27b'sinde aynen yer almış bulunmaktadır. Böylece hemen işaret edelim ki, Nasûh'un bu ikinci eseri, birincisinin sadeleştirilerek yapılmış bir özeti durumunda olmakla beraber, pek çok cümlelerin eserin her iki şeklinde de aynen bulunduğu dikkatten kaçmamaktadır. Yalnız bu vesile ile bir defa daha tekrar edelim ki, Nasûh'un mufassal eserinin, Osmanlı tarihinin başlangıcından II. Bayezid devrine kadar olan kısmına ait henüz herhangi bir yazma nüsha tesbit edilebilmiş değildir. Diğer taraftan bu vesile ile şunu da belirtelim ki, *Tarih-i âl-i Selçuk ve âl-i Osman* adı ile Kanunî devrinin diğer bir sadrazamı olan Ayas Paşa'ya atfedilmiş olan eser de, Rüstem Paşa'nın kaleminden çıktığı ileri sürülenden farksızdır³⁰. Bütün bu yazmaların gözden geçirilmesi sırasında gerek Viyana (Nat. Bibl. Cod. Mixt. 1187) ve Paris (Bibl. Nat. 50) ve gerekse *Taberî tarihi* tercümesinin muhtasar şekline ait British Museum (Or. 12. 879) nüshasında açık bir şekilde mukaddemelerde Nasûh'un adı bulunduğu göre, bahis konusu her iki versiyonun da onun kaleminden çıkmış bulunması şüphesiz

³⁰ Bak. ve karşı. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs*, Paris 1933, II, p. 133 (Bibl. Nat. Schefer 1021). Bu nüsha 941/1534 yılına kadar olan olaylar üzerinde durmaktadır. Ayrıca Bibl. Nat. 54 numarada kayıtlı yazma, Rüstem Paşa'ya atfedilen eserin 932/1526 yılına kadar gelen bir nüshasıdır. Babinger'in bu esere ait bir nüsha olarak "Bibl. Nat., Anc. fds. Turc 94"ü göstermesi doğru değildir. Zira 94 numarada kayıtlı eser, Âli'nin *Künh el-Ahbar*'ına ait bir yazmadır.

gibidir. İkinci versiyonun Osmanlı tarihi bölümünün Rüstem Paşa'ya atfı, Viyana nüshasının boş bulunan varak Ia'sındaki daha önce işaret edilen kayda dayanmaktadır ki, bunun "muahhar" bir ilâve olması mümkündür. Zaten bu eserin muhteviyatı da, Rüstem Paşa'nın bu eserin yazarı olması ihtimalini şüpheli kılmaktadır. Biraz önce işaret ettiğimiz üzere, Viyana nüshası, değişik zamanlarda değişik müstensihler tarafından istinsah edilmiştir. Ayrıca bu eserde Rüstem Paşa'nın kendisi ile ilgili satırlar, onun bu eserin yazarı olabileceğini ima etmekten uzaktır. Kaldı ki eserin telifinin Rüstem Paşa'ya ait olduğu ifade edilmiş olan Viyana nüshası, 968/1561 yılına kadar olan olaylar hakkında bilgi vermekte, bu arada aynı Rüstem Paşa'nın 28 Şevval 968/11 Temmuz 1561 tarihinde ölmüş olduğunu da bildirmektedir. Bundan başka gene bu Viyana nüshasının varak 278a'sında Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın babası tarafından 960/1553 yılında öldürtülmesi olayı hakkında bilgi verilirken bunun "Rüstem Paşa'nın fitne ve kizbiyle vücud bulduğu" açık bir şekilde kaydedilmiş bulunmaktadır ki, bu sözlerin Paşa'nın kendisi tarafından yazılmış olabileceği, pek tabiidir ki, düşünülemez. İşte bütün bu sebeplerle Rüstem Paşa'yı, kendisine atfedilen bu eserin yazarı olarak kabul etmek imkânsızdır. Rüstem Paşa'nın sağlığında bu eseri bir muayyen tarihe kadar kaleme almış bulunabileceği ifade edilerek esere sonradan bir başkasının devam etmiş olabileceği şeklindeki bir görüş de, pek kabule şayan görünmemektedir. Zira eserin baş kısımlarının, Nasûh'un eserinin ilgili yerlerinin özeti mahiyetinde olduğu, bazan satır satır aynı denebilecek benzerlikler bulunduğu, yapılan karşılaştırmalardan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu konuda ileri sürülebilecek son bir ihtimal, bu ilk kısımların, Nasûh'un eserinden bizzat Rüstem Paşa tarafından yapılmış bir "ihtisar" olabileceğidir ki, bu gün Nasûh'un eserinin *Taberî Tarihi* tercümesine ait Rüstem Paşa'nın teşviki ile bizzat Nasûh tarafından yapılmış, muhtasar bir şekli mahiyetinde üç yazma nüshaya sahip bulunmamız, bu görüşün doğruluğunu da, şüpheli kılmakta ve Rüstem Paşa'ya atfedilmiş olan eserin, Nasûh tarafından yazılmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

6 — NASÛH'UN ŞAHSİYETİ VE SON GÜNLERİ :

Sözlerimizi sona erdirirken Nasûh'un şahsiyeti ve Kanunî devrinde yaşadığı bilinen Nasûhlardan hangisi olabileceği meselesi

üzerinde de kısaca durmak istiyoruz. Adı geçen kitabımızda da ifade edildiği üzere, bu konudaki araştırmaların sonunda, karşımıza türlü kabiliyetleri olan ve bu kabiliyetlerini son derece geliştirmiş bulunan bir kimse çıkmaktadır. Bunu, onun türlü konularda bırakmış olduğu eserler, açıkça göstermektedir. Bu eserlerin çokluğundan, âdetâ dünya durdukça yaşayacakmış gibi çalıştığı anlaşılan Nasûh'un, aynı zamanda bu dünyaya gerektiğinden fazla önem vermeyen; gözü gönül tok, mânevî dünyası zengin bir kişi olduğu da ortaya çıkmaktadır. Böyle olduğu içindir ki hususiyle Tarih'e ait eserlerinde, yeri geldikçe, bu dünyanın kimseye kalmadığını, her gelenin gittiğini; yaşayanların da mutlaka gideceğini sık sık ifade etmekten âdetâ zevk duymaktadır. Ona göre önemli olan iş, daha sonra gelecek olan nesillerin ders ve ibret alacağı "tarih" olmaya lâyık eserler bırakmaktır. Nasûh'un bildiğimiz kadarki hayatı, onun bu düşüncelerinin âdetâ bir tatbikatı, diğer bir ifade ile Nasûh'un bu düşünceleri, onun kendi hayatının gerçek bir ifadesi durumundadır. Bizim, onun eserlerini incelemek suretiyle ulaştığımız bu sonucu, Nasûh'un çeşitli kabiliyet ve meharretlerine rağmen asla gururlanmamış, mütevazî bir insan olduğunu ve daima Sa'î'nin talebesi olmakla iftihar ettiğini söyleyen 'Âşık Çelebi de teyid etmektedir.

Nasûh'un hayatının son yılları hakkında maalesef kesin bir bilgimiz yoktur. Bu konuda şimdilik söylenebilecek husus, onun şimdiye kadarki bilgilerimizin aksine 940/1533 yılında ölmediği, 960/1553 ve hattâ bu tarihi takip eden yıllarda hayatta olduğudur. Eserinin *Süleyman-name* kısmına ait olan İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi yazmasının 950-958/1543-1551 yılları arasındaki olaylar üzerinde durması; *Taberî tarihi*'nin onun tarafından yapılmış yeni ve muhtasar bir tercümesine ait olan British Museum yazmasında bu işe Sadrazam Rüstem Paşa'nın iltifatlarının sonucu olarak 957/1550 yılında başladığını ifade etmiş olması ve nihayet 968/1561 yılına kadar gelen ve şimdiye kadar Rüstem Paşa'ya atfedilmiş olan *Osmanlı Tarihi*'nin de, büyük bir ihtimalle Matrakçı Nasûh tarafından yazılmış bulunması, bu hususta hiç bir şüphe bırakmamaktadır. Bu tarihlerden sonra ise, Kanunî devrinde yaşadığı bilinen ve M. Süreyya'nın haklarında birer ikişer satırlık kısaca bilgi verdiği iki Nasûh bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ankaralı Müderris Nasûh, diğeri de 971/1564 yılında ölmüş olan Kethüda Nasûh'dur. "Ümera"dan olduğu kaydedilmiş bulunan Kethüda Nasûh'un, kahramanımız Matrakçı Nasûh olması, büyük bir ihtimal dahilindedir.

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN VEZİR-İ ÂZAMI
MAKBÛL VE MAKTÛL İBRAHİM PAŞA
PADİŞAH DÂMADI DEĞİLDİ

Ord. Prof. I. H. UZUNÇARŞILI

Menşei hakkında muhtelif rivayetler zikredilen ve Pargalı¹ olduğu kuvvetle tahmin olunan makbûl ve maktûl İbrahim Paşa, küçük yaşta esir edilerek İkinci Bayezid zamanında İskender Paşa tarafından aynı yaşta olan *Kefe* Sancak beyi şehzade Süleyman'a verilmiş ve onun hizmetinde yetişmiştir².

Tarihlerde görüldüğü üzere Sultan Süleyman'ın on üç sene tam bir salâhiyetle vezir-iâzamlığını yaparak onun Doğu ve Batı seferlerinde mühim başarıları görülen ve (Serasker Sultan) unvanını alarak bir hükümdar gibi hareket eden İbrahim Paşa, nihayet aleyhdarlarının entrikaları ve kendisinin de bazı şişkin halleri neticesinde *Irakayn* seferinden dönüşte 942 h 1536 m'de Ramazan ayının yirmi üçüncü çarşamba gününde iftar için saraya dâvet olunarak avdetine izin verilmemiş ve o gece sarayda boğulmak suretiyle hayatına son verilmiştir.³

Benim bu yazımda maksadım memleketin iç ve dış işlerinde idare ve siyasetiyle değerini göstermiş olan İbrahim Paşa'nın tercümei halinden bahsetmek olmayıp onun tamamen halledilemeyen ve şüpheyi üstünde muhafaza eden ve ekseriyet tarafından Pâdişah damadı olduğu kabul edilen durumudur. Yâni İbrahim Paşa, damad mıdır, değil midir? şüphesi hakkında bir tetkiktir.

İbrahim Paşa'nın muasırı olan tarihlerde⁴ bu zatın, damatlığı hakkında hiç bir kayıt yoktur. Bilhassa İbrahim Paşa'nın tezkirecisi

¹ *Parga*, eski mülkî teşkilâtımızda *Yanya* vilâyetinin *Preveze* sancağında Yunan denizi sahiliyle *Paksos* adası karşısında bir kaza merkezi idi.

² Arthüs Tomas (Halkondil zeyli) fasıl 27 s. 532-536.

³ Arthus Tomas, ölümünü müteakip mallarının müsaderesinden bahsettikten sonra "bedbaht zevcesine mihrinden başka bir şey verilmedi" diyor.

⁴ Celâl zâde'nin *Tabakat ül Memalik ve Derecat ül Mesâlik* isimli tarihiyle *Lütfi Tarihi*, Âli'nin *Kühûlahbarı*.

ve sonra Reisülküttab ve Nişancı olan Celâl zâde Mustafa Çelebi, Paşa'nın en yakini ve en çok itimad ettiği adamı olduğundan aşağıya nakledeceğimiz *Tabakat ül Memâlik* isimli eserindeki kayıttan anlaşılacağı üzere damatlığı hakkında bir îma dahi olmadığı gibi zevcesinin de saltanat hânedanı'na uzaktan veya yakından mensubiyetine dair de bir mütalea zikredilmemektedir.

İkinci elden olan *Âli, Peçevî, Solak zâde, Mir'ât-ı Kâinat, Ravzat ül ebrar, Enderunî Ata* tarihleriyle *Hadikat üz Vüzera*'da da damatlığa dair bir kayıt olmayıp yalnız *Müneccimbaşı* (C 3 s 481) İbrahim Paşa'nın 930 h 1524 m'de damatlığı için sûr-ı hümayun tertip olunarak Pâdişahın *Atmeydan*'ındaki İbrahim Paşa sarayına gittiğini beyan ediyor. *Hammer tarihi* de (Ata Bey tercümesi c 5 s 41) mehz göstermiyerek İbrahim Paşa'nın, Pâdişahın hemşiresini aldığını zikrederek düğün hakkında tafsilât veriyor.

Ben, Osmanlı tarihinin ikinci cildinin birinci basımında, İbrahim Paşa'nın, Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Hatice Sultan'ı aldığını beyan etmişim. Benim kitabımdan nakil yapanlar⁵ İbrahim Paşa'nın zevcesinin Hatice Sultan olduğunu göstermişlerdir; halbuki bu hususta ben yanlışmış ve yanıltmışım, şimdi bu yazımla o yanlışlığı da düzeltilmiş olacaktır.

Topkapısarayı kütüphanesinde Yavuz Sultan Selim'in torunu Osman Şah Bey'in 945 Şaban 1539 m tarihli vakfiyesini tetkik ederken babasının İskender Paşa ve annesinin de Hanım Sultan olduğunu görmüş ve bu sultanın, Yavuz'un adını bilmediğimiz bir kızı olduğunu zannetmişim. Osman Şah Bey, validesinin vasiyyeti üzerine İstanbul'da *Koğacı Dede* mahallesinde yaptırdığı cami ve medresenin *Kızılcamusluk* diye maruf olduğunu ve medresenin Hatice Sultan medresesi diye tanındığını, Nev'î zâde Atayî'nin Şakayik zeylinden öğreniyoruz⁶. Buna göre Yavuz'un kızı Hanım Sultan denilen Hatice Sultan'ın İskender Paşa zevcesi ve Osman Şah Bey'in validesi olup İbrahim Paşa ile hiç bir münasebeti olmadığı meydana çıkıyor.

Hatice Sultan'ın İbrahim Paşa'nın zevcesi olmadığı anlaşılınca, rivayet edilen zevcesinin kim olduğunu aramak icap etti.

⁵ İslâm Ansiklopedisi'nde *İbrahim Paşa maddesi* ve İngilizce *The Structure of the Ottoman Dynasty A. D. Alderson 1956*.

⁶ "Hatice Sultan medresesine ki hâlâ Kızılcamusluk demekle mâruftur müderris olmuştu" sene 971.

Bunun üzerine İbrahim Paşa'nın en yakini ve mahrem-i esrarı olan Nişancı Celâl zâde Mustafa Çelebi'nin *Tabakat ül Memâlik* adlı mühim tarihini dikkatle gözden geçirdim. Orada damatlığına dair hiç bir kayıt görülmedi. İbrahim Paşa' evlenmek istediğinden Pâdişahın müsaadesini istemiş. Sultan Süleyman bu arzuya muvafakat ederek düğüne geleceğini de vâdetmek suretiyle İbrahim Paşa'yı taltif etmiştir. Bu hususta Celâl zâde şunları yazıyor⁷:

“İbrahim Paşa'nın necm-i tâlii ufk-ı saadette طلوع tulû edip sipihr-i sadaretin mâh-ı tâbânı, gülistân-ı vezâretin serv-i hurâmân' oldu. Lâbüd emr-i tezevvüç ve izdivaç şîâr-ı din-i hidayet revaçta olup sünnet-i seniyye-i sahib ül miraçtır. Hâtır-ı atıraları bu hususa mâyil olup izz-i huzur-ı pâdişâh-ı mevfur ül hubûrdan isticâze ettiler. Hüsn-i icazet-i hâkanî daire-i kabulde vücud bulup sûr-ı pür sürurü zât-ı saadet âyatlarıyle teşrif etmek mev'ud oldu..”

Bunun üzerine *Atmeydanına* nâzır, İbrahim Paşa'nın mülkü olan sarayda hazırlığa başlandı. *Atmeydanı* müzeyyen çadırlarla bezendi ve Mehterhane-i Hümayun önündeki otağ-ı pâdişahî için yer hazırlandı ve taht kuruldu. 930 senesi Receb ayının on sekizinci günü (22 Mayıs 1524) düğüne başlandı. Pâdişahı dâvet için ikinci vezir Ayas Paşa ile Yeniçeri ağası, yeniçerilerle saraya gidip Sultan Süleyman'ı düğüne okudular ve düğünün ondördüncü günü yâni 930 Şabanın ikinci günü (5 Haziran 1524) ikinci zamanı Pâdişah iki sıra yeniçeriler arasından geçerek kendisi için hazırlanan otağa gelip oturdu, merasim yapıldı ve geceyi orada geçirdi.

Asıl ana kaynak olan *Tabakat ül Memalik*'te İbrahim Paşa'nın kimi aldığı zikredilmediği gibi, *Padişah*'ın da bir tavsiyede bulunduğu dair işaret yoktur ve oradaki kayda göre İbrahim Paşa kendi arzusuyla evlenmiştir.

O devrin vezirîâzamlarından Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan veya Şâhî Sultan'ın zevci Lütfi Paşa da.

“Sene 930'da bu yılda Sultan Süleyman “İbrahim Paşa'yı everip âli düğünler eyledi; şöylekim kalemlerle tahrir ve dillerle takrir olunmaz” demekte⁸ ve damatlığı hakkında hiç bir şey zikretmemektedir. Müverrih Âli⁹ *Tabakat ül Memâlik*'i hülâsa et-

⁷ *Tabakat ül Memalik ve Derecat ül Mesâlik (Topkapı sarayı kütüphanesi numara 298 varak 91.*

⁸ *Lütfi Paşa tarihi matbû nüsha s. 316.*

⁹ Âli basılmamış kısım (kütüphanemizdeki nüsha varak 6 b).

miştir. *Peçevî tarihi* de yine Celâl zade'nin bazı yerlerde ibarelerini aynıyle nakil suretiyle düğünü anlatmış Solak zade ise (s 446) *Peçevî*'yi heman aynile almıştır.

Görülüyor ki İbrahim Paşa'nın evlenme işini Celâl zade yazmış diğerleri ondan ve birbirlerinden alarak kaydetmişlerdir; hiç birisi de Pâdişahın kız kardeşiyle evlendiğine dair bir işarette bulunmamıştır; yalnız Müneccimbaşı, İbrahim Paşa'nın damatlığından ve düğününden bahsetmiştir.

Benim tahmin ettiğime göre pek mükellef olan ve günlerce süren bu düğünün ehemmiyetinden ve halk tabakasına kadar verilen ziyafetlerden ve pâdişahın da düğüne gelip bir gece kalmasından ve belki de bütün masrafların Pâdişah tarafından yapılmasından dolayı bunun ancak bir Sultan everme düğünü olabileceği zannedilmiş olmasından ileri gelmiş olmalıdır. Daha aşağıda bahsedeceğimiz gibi İbrahim Paşa'nın 940-942 senelerinde (1533-1535) ve İran seferinde bulunduğu sırada zevcesine gönderdiği mektuplarda ve zevcesinin mektuplarına karşı verdiği cevaplarda bu hanımın Sultan olduğuna dair ne mektubun elfazında ve ne de mündericatında hiç bir kayıt yoktur.

* * *

Şimdi İbrahim Paşa'nın Topkapı sarayı arşivinde 5860 numara altında zevcesine göndermiş olduğu mektuplara bakalım. Bu numara altında onbir mektup var. Bunlardan birisi evlendikten dört ay sonra 930 zilhiccesinde (1524 Ekim) deniz yoluyla *Mısır*'a gittiği sırada *Gelibolu*'dan hareketi esnasında yollamış olduğu ilk mektuptur. (*Hazret-i Hatun ül muazzama*) başlığıyla yolladığı mektubunda derkenar olarak "*Kayın anama selâm ve dualar ederiz*" deniliyor. İbareye göre hayatta olan kayın validesi her halde bir sultan anası değildi.

Paşa'nın diğer mektupları İran seferine giderken *İznik*'ten başlayarak *Halep*'de bulunduğu ve Doğu Anadolu'ya hareketi esnasında ve harp sahalarından yollamış olduğu ve başarılarından bahsettiği mektuplardır. Bu mektupların tarihleri yoksa da İran olaylarına nazaran 940 ilâ 942 Hicret seneleri (1533-1535) tarihindedirler. Mektupların elkabı (*Hazret-i Hâtun ül muazzama*) veya (*Hazret-i canum sevdiğim gözleri güzel*) ve (*hazret-i hanum dahi sevdiğim*) ibarelidir.

İbrahim Paşa'nın Mehmed Şah isminde bir oğlu olmuştur. Mektuplarında "*gonca-i gülzâr-ı şadımânî ve meyve-i bâğ-ı zindegânî Mehmed Şah'ın gözlerinden öperin ve hem anasının iki gözlerinden üperin*)

veya (*Gözüm nurlu Mehmed'e selâm ederim*) ve yahut (*Oğlum Mehmed Şah'ın iki gözlerin öperim*) vesaire gibi.

Mektuplardaki Şah tâbiri dolayısıyla bazıları, çocuğun Sultan zade olması ihtimalini ileri sürüyorlarsa da Şah tâbiri o tarihlerde ve hattâ daha sonraları şahıslar hakkında kullanılır bir tâbir olduğundan bunun Sultan zade demek olmayacağı meydandadır.

İbrahim Paşa'nın mektupları arasında uzun bir mektubu dikkati çekmektedir. *İstanbul'*dan zevcesinden aldığı mektupta, zevcesi, valide sultanın vefat ettiğini fakat kendisine (yâni kocasına) danışmadan tâziyet için saraya gittiğini beyan ile Paşasından özür dilemiş. Kanunî Sultan Süleyman'ın validesi Ayşe Sultan 940 ramazanının dördünde (19 Mart 1534) vefat ettiği için İbrahim Paşa'nın hanımının mektubunun tarihi yine ramazan ayı içinde olmalıdır.

İbrahim paşa'nın zevcesi olan bu hanım, hakikaten Yavuz Sultan Selim'in kızı olmuş olsa idi saraya tâziyete gittiğinden dolayı kocasından özür dilemeğe hacet yoktu. Vefat eden valide sultan onun hakikî validesi olmasa bile üvey validesi demektir.

İbrahim Paşa, zevcesine gönderdiği cevabî mektupta tâziyet için saraya gitmesinden dolayı memnun olduğunu, şayet gitmemiş olsa idi büyük bir hata olup pek ziyade üzüleceğini şu suretle beyan etmiştir :

“Mektub-ı şerifinizde cennetmekân firdevs âşiyân merhume vâlide sultan hazretlerinin vefatına varduğunuz için bu canibten özürler dilemişsiz. İmdi hak alim ve âlemdir ki bu vakıa olaldan beru bu mektub-ı şerifiniz gelinceye değin her gâh bî huzurdum ki nagâh varmamış olasız deyu hatırımda bir azim teşviş olmuştu.... Bu mektubunuz gelip varduğunuz malûm oldukta yüreğim yerine gelip size şol kadar dua eyledim ki beni Hüdavendigâr hazretlerinin izz-i huzurlarında bir asıl hicabtan kurtardunuz; eğer varmamış olaydunuz huzur-ı şeriflerinde bu hicabın altında kalıp daima şermende olmaksan hâli olmazdık; zira bu bir halettir ki hiç bir nesneye benzemez, sadakat ve mürüvvet ve adem-i muhabbet bununla malûm olur..”

İbrahim Paşa'nın zevcesi aynı tarihli mektubunda şehzadelerden ve harem-i hümayun taallûkatından birisi hasta veya ölecek olursa tâziyet veya hatırlarını sormak hususunda nasıl hareket etmesi lâzım geleceğini ve bazı zaman saraydaki ziyafetlere dâvet olunursa gidip gitmemesi hakkında ne mütalâası olduğunu Paşasından sormuş.

İbrahim Paşa, hastalık ve ölüm gibi bir hal olursa saraya gitmesini fakat ziyafete dâvet olunursa katiyyen gitmemesini, kendisi uzak yerlerde iken dâvetin münasip olmadığını ve kardeşinin¹⁰ böyle bir teklifte bulunmamasını ve kendisi *İstanbul*'a geldikten sonra nasıl münasip ise öyle yapılacağını Valide sultanın vefatından evvel şehzadenin düğününde ve Valide sultanın sağlığında kaç defa dâvet olunup gitmediğinden şimdi onun ölümünden sonra gitmenin hiç münasip olmayacağını zikr ile Saadetlû başınız için bundan sonra dahi bizim rızamız üzere olup biz anda değil iken ziyafete ve dâvete varmıyasız diye kat'î cevap vermiş zevcesinin ancak ölüm ve hastalık ziyaretlerinden başka hiç bir suretle saraya gitmemesini zevcesine bildirmiştir.

İbrahim Paşa'nın zevcesine yazdığı mektuptaki tavsiyeleri sebebiyle hanımın, Padişah kızı olmadığı anlaşılacağı gibi *Kumkapı*'da 939 h 1532 m'de yaptırmış olduğu cami dolayısıyla bu hanımın adının Muhsine olduğu ve Muhsine Hatun mahallesi bulunduğu da malûm oluyor¹¹. Mektupta dikkate şayan bazı ibare ve cümleler olduğundan bazı yerlerin tetkiki için mektubun bir kısmını aynen naklediyorum:

"... Mektub-ı şerifinizde şehzadelere ve harem-i saadet taallûkatından birine anun gibi (yâni valide sultanın ölümü gibi) bir ârıza-i takdir oldukta hatırların varup sormak hususunda rızamız ne yüzden idüğün istifsar buyurmuşuz ve hem bazı vakitte saray-ı âmirede ziyafet ve dâvet oldukta siz dahi varup anda bilece bulunmak için *karındaşıımız*¹⁰ sizi bizden dilek eyledüklerin işaret buyurmuşuz. Hak celle ve âla dergâhından gece ve gündüz duamız ve hacetlerimiz budur ki Pâdişahımız hazretlerinin bir gününü bin eylesün ve şehzadeleri ve sair harem-i şerifleri mensuplarına dahi ömr-i tavil erzânî edip dünya durdukça berkarar ve paydar olsunlar ki onlara dünyada zerre miktarı hâle geldüğün istemeziz, ama sağlık ve sabruluk bu dünyada olanlara lâzım bir mânadır; Hak Teâlâ anlardan ırağ eylesün; bize ol günleri göstermesün. Eğer anun gibi ittifak bir arızaları ola, siz dahi varup görmek lâzım gele, rızamız bunun üzerinedir ki varup göresiz; ama ziyafet ve dâvet oldukta varmak münasip değildir,

¹⁰ *Hadikat ül Cevami c. 1 s. 28* ve Mimar Sinan'ın *Tezkiret ül Ebniye veya Tezkiret ül Bünyan* (Topkapı sarayı arşivi defteri numara 1461).

¹¹ İbrahim Paşa mektubunda kime karındaşıımız diyor? *Karındaşıımız* dediği zat, İbrahim Paşa'ya, zevcenin saraya gönder diyecek kadar söz sahibi olduğuna göre bu bizzat Pâdişah olmalıdır.

حضر خاتون المغننه

ادام الله تعالى عزها وزاد عصفها

حقیقیات ضرر بار و تسلیمات مایات کوهزار که کفر بخت و اتحاد دن فایضه یایح اولور قوا نفل اشواق و در اول
اشتیاق بر اوله اکتاف و اهدوی قلند قورنکس مر و منجهانه و انا اشتاقانه بود که عایا بوجانه مکتوب شریکیز کونورد
منهوم دوز بار نون محبت و سلامتک معلوم اولوقه در کماه حقه فراوان سکر براد اولوقه نواع سرور و اضاف جویز
ماصل اولدی و ذکر اولان مکتوب شریکیزده بوجانین خیلدن برو مکتوب وارمردنی اشعار اولمشق روشن ضعیف کن
حقیق اولماکه هنر یانه بو طرفدن نامه محبت کونور بلکه قصور اولما یوب بو نون سابق دایمی مکتوب کونور لوب
صفا مانی نکه غلو غنایله قرناش لیمین الدین فتح انور کیز نله لک احوالی مفصل بار یوب صونیزی نام مکلون جناب
شریکیز جابنه ارمال اولمشق ایبری فایا بو صودی کونورد و ککیز مکتوب اوله وارمردن اوله کونور مشور و وح بو مکتوب
شریکیز تبریزدن ایکی کون بروده خوی نام قصبه کلدو کون کلوب و اصل اولدی بوم بو یوره کلدو کونردن
کسنه خبردار کلدرد و لغو باد شاه عالمشا، حضرت لیکدایمی معلوم شریکیزی ایلیا یوب بزی صنوز دایر کوزده
تصور ایدر لر بز خود حق جل و علا نکه عون و منایله و باد شاه حضرت لیک بن خلی و حضرت مالری بر کایتله
قرناش لیمین الدین خجه نله رفیع ابدوب دین هلام غیر تنون انور و کله دایمی قایمت کلابوب آخی جهان خرنیک بوزی
صونیه و غیرتیه و ساد تلویا شاه حضرت لیک یولنه باشز و مالیری هذا ایلیوب کونون کوز دایمی ایلیوبه بوزیوب
شد کماله تبریزه برایکی منزله قائمدر قرناش لیمین خود خراسانه جتوب کیدوب باشی قویسی اولمشق ایدر که
دایا بوجانی صیر د عادن فراموش بور میا سز که انشاد الله الا من بعد دایمی انواع فتح و فتوحله و یوز اولمشق
ماصل اولوب کوصایع و سام دونوب دینا بر شریف شرف فرا کزله مشرف و مستقیم اولماق مقیر اولمش اولما آیین شهر
ویدما مذکور مکتوب شریکیزده جنت مکان فرود و شمشین مروره والره سلطان حضرت لیک وفاتنه وارد و ککیز ایچون
بوجانین عذر لر دیشتر سز امدی حق عیلم و علام مدر که بو واقعه اولالان برو مکتوب شریکیز کلجه ا کین هر کما
بجسوردم که نامه وار ماش اولاسز بو خاطر من بر عظیم تشریش اولمشق حق عالی دیا ده سزی بز خود ار عمر
ایسون که بو مکتوب کلوب وارد و ککیز معلوم اولوقه بو کونوم بر نه کلوب سزه شولقد رد عالر ایلمدم که بی خوادو کار
حضرت لیک عز حضور لر نه بو اصل جهابین فریاره و کزاکر وار ماش اولابود کز حضور شریکیز نه بو جهابلیک
الغیه قلوب دایما شریکیزه اولماقین عالی اولمشق دینا بو بر حالت در ایچیم بفسنه بکیز صداقت و مروت و قدیم محبت
بو کله معلوم اولور کینی بو اصل وقعه بو تباخجه دیا ده نیک کبی مکلون بولور حق نای دیا ده و آخرتیه سز دن راضی شاکر
اولسون که بوزی بو اصل شیده زدن خلاص ایلدو کز وحم ذکر اولان مکتوب شریکیزده شهادت لره و خرم سادت سلفا تن
کلیطه وار و وار صورتی خصوصتیه راضی نه یوزده نو کون بختا سوزی سز

Ibrahim Paşanın 940/1534 de Tebriz civarından zevcesine gönderdiği mektubun baş kısmı

5860

نور دیده مرغ البین تفرق العباد فحقها هات
الذکر و نوره اویوز قبول کند و عظیم
شفاق بنده

حضرت خواجه

ادم الله تالی نعمها و زاد من نعمها

در درسیهات و انیفات غیبیبار و غیر تحقیات را کلیات مهر شار کمنحنی محبت و اتحاد دوت
ناتی اولور تو افلی اشواق و در و اهل اشتیاق بر له الخاف و اهدی فلند قد نهر که حضرت
شرفیتر نه انما به مجله بود که هاید اگر بر جانبک کیفیت احوالند استیخار اولور سه
محمد الله و المنه مبارک همکنر ایله صحت و سلامه اولوب کیجه و کوفت زردیند اونیکنر
مشاهده سنه کماله اشتیاق ایله مشتاق و آرزو مند بلنه جناب حق جل و علا در جه
نفره و نیازن بود که مشاهده بقای منقلبکنر خیره مقدر و مستر اولوب بوقلب فریغره
اشواق سوور لرو حبور حاصل اولو آمین یا معین و سفر احوالندن سوور لور سه شاه مشهور
عساکر اسلام ایله مقابله ایلکه قدری او غاضیبن قاجرب همدان نام شهره دکن قوروب
جبه خانه سن و سایر اسبابلرین و کوب کندوی چغوب بکشن اولوب کیدوب
مشهور و مهتریم اولوب براننده تیش ایشمکین دولتمو پادشاه عالم مدار حضرتلرین
اولکلر نه دو شوب اولکلرین بعد اذ فتحته غرضت بلوب اوزر نه دار لاه اولوب
حق جل و علا نکل عون و عنایتی ایله تو ایلی و لواحقی ایله فتح اولوب بر بنجه او ایسارک
و اما ملوک مزار لری زیارت و احیاء اولوب شمد بک انن ساسکی اطلاق اولور نکل
لحمد لله والمنه که بود فعه بزم المنردن بر بنجه ولایتلر و مملکتلر فتح اولوب بر کشته نکل
دینی برینی قضا موب بود جمله بوز اظفیری حاصل اولدی که بر زمانلر بر کسینه بیتر
اولمشن مکلر اصبذره که دایما خیر عادن فراموش بوریمه سز و اخبار سازه
سلامتکری مکتوب شونیکز ایله بر جاشه اعلام ایلمکدن خالی اولمیه که انواع مسرت
و شادمانی حاصل اولور زیاده نکل لار نه در انما

بیتا...
بیتا...
بیتا...

محمد حسن
ابیم

Ibrahim Paşa'nın Bağdad'ın fethinden sonra (945/1535) zevcesine gönderdiği mektup

varmıyasız; *karındaşımızdan* biz dahi dilek ederiz ki biz bu asıl uzak memleketlerde iken size anda bunun gibi nesne teklif eylemiyeler. İnşâallahül eaz sıhhatle varıldıkta ol vakit münasip nice ise öyle ola ve hem malûmunuzdur ki şehzade hazretlerinin ¹² düğünü oldu (valide de) sultan hazretleri merhume zamanında kaç defa dâvet olundunuz da varmadunuz, dahi şimdi Sultan hazretleri vefatından sonra ziyafete veya dâvete varıcak anları sevmemek fehmolunur; sonra bî huzur olursuz şimdiye değin bir an bizim rızamızdan taşra bir kadem hareket etmeyip durursuz, sizün hüsn-i âdetinizden ve huyunuzdan her veçhile râzı ve hoşnuduz, yerler ve gökler dahi sizlerden razı olsun. Saadetlû başınız için min bâd dahi bizim rızamız üzere olup biz anda değilken ziyafete ve dâvete varmıyasız. İnşaallahül eaz biz dahi az zamanda hayır duanız berekâtiyle yüz aklıklarla gerü dönüp varduğumuzda münasip görüldüğü üzere amel oluna..”

İbrahim Paşa kendisi seferde iken zevcesinin ziyafete dâvet edilse dahi katiyyen icabet etmiyerek saraya gitmemesini ve ancak tâziyet ve hastalık sebebiyle gidebileceğini ve seferden avdette nasıl icap ederse öyle yapılacağını beyan ediyor; İbrahim Paşa'nın mektubundaki ifade tarzı kendisinin kıskanç olduğunu zannettiriyor. Mektupta zevcesini saraya dâvet eden *karındaşım* dediği zat eğer Pâdişah değilse kim olabilir? İbrahim Paşa'nın seferde iken zevcesinin saraya gitmesini istememesi zannıma göre Fatih'in vezirâzamı Mahmud Paşa'nın başına gelen hâdise gibi bir olayı önlemek için olmalıdır. Malûm olduğu üzere Mahmud Paşa *Ağrıboz* seferinde bulunduğu sırada Paşa'nın güzel olan ikinci karısı Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Mustafa tarafından bir gece alıkonulmuş. Mahmud Paşa seferden avdet edince bunu haber alarak karısını üç talâk ile boşamıştı ¹³.

Takriben altmış beş sene evvel cereyan eden ve unutulmayan bu hâdiseden dolayı İbrahim Paşa'nın saray muhitini ailesi için itimada lâyük görmemiş olduğu anlaşılıyor. Bu hal belki katlinin sebeplerinden birisidir. Yukarıdan beri verdiğimiz malûmat İbrahim Paşa'nın Pâdişah damadı olmadığını ve zevcesinin adının Muhsine olduğunu açık olarak göstermektedir.

¹² Bahsedilen şehzadenin Kanunî Sultan Süleyman'ın büyük oğlu Mustafa olduğu anlaşılıyor.

¹³ Bu hususta Belleten'de (sayı 112 sene 1964) yayınlanan "Fatih'in vezirâzamı Mahmud Paşa ile şehzade Mustafa'nın araları neden açılmıştı? isimli makale-mize bakılsın.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİNDE BULUNAN TÜRKİYE - POLONYA MÜNASEBETLERİNE DAİR BAZI ESERLER

MİHİN EREN

1964 yılı Türkiye-Polonya arasında diplomatik temasların başlamasının 550. yılına rastlamaktadır. Tabii olarak o zamanki dış münasebetler bugünkü diplomasi şekil ve anlamından çok farklı bulunuyordu; bu cümleden olarak daimî elçiler bulundurmamak ta henüz yaygın değildi. Türkiye-Polonya arasında ilk diplomatik temas 1414 yılında Polonya Kralı Jagiello'nun Sultan I. Mehmed'e gönderdiği elçi ile başlamıştır. Bundan sonra diplomatik münasebetler gitgide gelişmiştir. 1578 yılında Sultan III. Murad tarafından Kral Stefan Batori'ye gönderilmiş olan ahidnâme, dostane münasebetlerin bir ifadesidir. XVII. yüzyılda Orta Avrupa ve Balkan memleketleri meseleleri, Türkiye ile Polonya'nın birbirlerine daha çok yaklaşmalarına sebep olmuştur. Karlofça muahedesinden sonra Polonya, İstanbul'da daimî elçiler bulundurmaktaydı. Bu arada ticarî münasebetler de gelişmekte ve bu sebeple 1718 senesinde İstanbul'da ticarî işlere memurlar atanmaktaydı. Bir ara kesilen diplomatik münasebetler, 1923'te Polonya-Türkiye arasında dostluk antlaşması imzalanması üzerine yeniden başlamıştır. Türkiye'nin Varşova'ya gönderdiği elçiler arasında ünlü şairimiz Yahya Kemal Bayatlı da bulunmaktadır. * Siyasî münasebetlerin yanında kültür münasebetleri de gelişmiştir. Varşova'daki Şarkiyat Enstitüsü'nün Türk Tarih ve Kültürü alanındaki çalışmaları ve yayınları bunun en güzel örneğini teşkil eder.

İşte tarihi köklere sahip bulunan Türkiye-Polonya münasebetlerini gözönünde tutan Dışişleri Bakanlığımız, her iki memleketi ilgilendiren bu tarihi olayın anılmasına, Türk Tarih Kurumu'nun da hiç olmazsa bir kitap sergisi ile katılmasını istemişti. Fakat Dışişleri Bakanlığından,

* Reychman, Prof. Dr. Jan : Polonya ile Türkiye arasında diplomatik münasebetlerin 550. yıldönümü. Ankara 1964.

Zajaczkowski, Ananiasz - Jan Reychman : Zarys dyplomatyki Osmansko-Tureckiej. Warszawa 1955.

bu konudaki isteği havi yazıyı aldığımız zaman, kutlama gününe bir hafta gibi pek az bir müddet kalmıştı.

Bu kadar az zaman içinde böyle bir sergiyi geniş ve gerçek anlamıyla düzenlemek kesin olarak imkânsızdı. Kurumumuz da bu çağrıya, Türk-Polonya münasebetlerine dair ancak bir köşe hazırlayarak katılmaya imkân bulabilmiştir. 15.1.1964 tarihinde açılan ve Polonya Büyükelçiliği erkânı tarafından gezilen anma köşesi işte bu şartlar altında hazırlanmıştır.

Köşede umuma arzedilen kitap ve belgeler, "Tarih boyunca Türk-Polonya münasebetleri" ile ilgili olan eserlerin en önemli görülenlerinden ayrılarak seçilmiştir. Özel vitrinlerde gösterilen bu belge ve eserler, kitaplığımızda bulunan ve bu konu ile ilgili eserlerin tamamı değildir.

22.1.1964 tarihine kadar açık tutulan köşe, ilgililer, öğretmen ve öğrenciler tarafından merakla izlenmiştir.

- ABDURRAHMAN ŞEREF : *Manzum bir sefaretname*. S. 777-795, 1 harita = TOEM cüz 13 (1328).
- ABRAHAMOWICZ, ZYGMUNT : *Dokumenty Tatarskie i Tureckie w zbiorach Polskich*. S. 141-148 5 resim. = *Przeгляд Orientalistyczny* 2 (1954). (A. I/9630)
- ABRAHAMOWICZ, ZYGMUNT : *Katalog Dokumentow Tureckich. Dokumenty do dziejow Polski i Krajow Osciennych w Latach 1455-1672*. Warszawa 1959 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 361 S. = *Catalogue des Manuscrits Orientaux des Collections Polonaises I*. 8° (A. II/5023).
- Acta Tomiciana. Per Stanislaum Gorski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum*. Posnaniae, Cracoviae 1899/1960. 4° (B/4234).
- ANDREASYAN, HRAND D. : *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*. İstanbul 1964 Baha Matbaası. VII + 206 S. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1073. 8° (A. II/7595).
- Bibliografia Polskich Prac Orientalistycznych (1945-1955)*. Warszawa 1957 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 92 S. = Polska Akademia Nauk, Komitet Orientalistyczny. 8° (A. II/5962).
- Bugünkü Lehistan. Lehistanın tarihi, iktisadi ve snai vaziyeti. Varşova Şark Neşriyat Bürosu tarafından tertip ve neşredilmiştir*. İstanbul 1928 Matbaa-i Ebuuzziya. 72 S. 1 Pl. 8° (A/3921).
- BUJAK, FRANCISZEK : *Kalimach. I znajomosc państwa Tureckiego w polsce. Okolo poczatku XVI w*. Krakowie 1900 Nakładem Akademii Umiejetnosci. 23 S. 8° (A II/ 4067).

- DABROWSKI, JAN : *L'Année 1444*. Cracovie 1952 Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. 47 S. = Bull. Int. de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Suppl. 6. 8° (A.II/4070).
- ELDEM, HALİL ETHEM : *Sultan Osman Han-ı Sani'nin Leh seferine dair türkçe bir kitabesi*. S. 223-232. TOEM I. sene (1326) cüz 4.
- EREN, İSMAIL : *Rücer Yosif Boşkoviç'in 1762 tarihli İstanbul-Lehistan seyahatine ait hatıra defteri*. Tarih Dergisi 16 (1961) S. 83-106; No. 17-18 (1962/63) S. 191-218; No. 19 (1964) S. 140-164.
- Etienne Batory, Roi de Pologne, Prince de Transylvanie*. Cracovie 1935 Impr. de l'Université des Jagellons. VIII + 591 S. 4 harita. 8° (A. II/4066).
- GARBACIK, JOZEF : *Kallimach, Jako Dyplomata i Polityk*. Krakow 1948 Nakładem Polskiej Akademii Umiejetnosci. 162 S. = Polska Akademia Umiejetnosci, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Seria II T. XLVI Nr. 4. 8° (A. II/4057).
- GAZTOWTT, S. THADEE : *La Pologne et l'Islam*. Paris 1907 Société Française d'Imprimerie et de Librairie. 355 S. 8° (A/154).
- GAZTOWTT, S. THADEE : *Turquie et Pologne*. Paris 1913 Reiff-Heymann. 52 S. 8° (A/1435).
- HELSZTYŃSKI, STANISŁAW : *Adam Mickiewicz 1798-1855. Selected poetry and prose. Centenary commemorative edition*. Warsaw 1955 Polonia Publishing House. 192 S. 13 Pl. 8° (A. II/6480).
- KUNTZE, EDWARD : *Świętosława orzelskiego Bezkrolewia ksiąg osmioro 1572-1576*. Krakow 1917 Nakładem Akademii Umiejetnosci. LIII + 743 S. = Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejetnosci w Krakowie Nr. 75. 4° (B/4236).
- KURAT, AKDES NİMET : *Avrupa arşivleri ve kütüphanelerinde tarihimizi ilgilendiren bazı vesikalar ve kaynaklar*. Ankara 1948 T. T. K. Basımevi. S. 661-676. = III. Türk Tarih Kongresi (1943). 8° (A. I/7553).
- LEWAK, ADAM : *La politique Polonaise en Orient de 1830 à 1870*. Varsovie 1933 Société Polonaise d'Histoire. S. 15-41. = La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques, Vol. III. 8° (A/3978).
- MANKOWSKI, TADEUSZ : *Orient w Polskiej Kulturze Artystycznej*. Krakow 1959 Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich. 256 S. 93 Pl. = Studia z Historii Sztuki T. VIII. 8° (A. II/6278).
- MANKOWSKI, TADEUSZ : *Pasy wschodnie a pasy polskie. (Ceintures orientales et les ceintures polonaises)*. S. 85-90. = Bull. de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres (1933). 8° (A/7750).
- PAJEWSKI, JANUSZ : *Węgierska polityka Polski w połowie XVI wieku (1540-1571)*. Krakow 1932 Nakładem Polskiej Akademii Umiejetnosci. 242 S. 8° (A. II/4059)
- PAPÉE, FRYDERYK : *Akta Aleksandra, krola Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego I T. D. (1501-1506)*. Krakow 1927 Nakładem Polskiej Akademii Umiejetnosci. XIV + 623 S. = Wydawnictwa Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejetnosci Nr. 79. 4° (B/4235).

- PULASKI, FRANCISZEK : *Źródła do poselstwa Jana Gninskiego wojewody chelmskiego do Turcyi a latach 1677-1678*. Warszawa 1907 Rubieszewskiego i Wrotnowski. LXXVI + 511 S. 12 Pl. = Biblioteka Ordynacyi Krainskich, Museum Konstantego Swidzinskiego. 4° (B/4237).
- REYCHMAN, JAN : *1945 den beri Polonya'da Türkiye tarihiyle ilgili çalışmalar*. S. 153-159. = Belleten XXVIII (1964).
- REYCHMAN, JAN : *Dni swietnosci i kleski Turji*. Warszawa 1962 Ksiazka i Wiedza. 280 S. 4 harita. 8° (A. II/6382).
- REYCHMANN, JAN : *XVIII. yüzyilda bazı Polonyalı sanatçıların Türkiye'de faaliyetleri hakkında*. Ankara 1962 T. T. K. Basımevi. S. 328-329. = Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (1959). 8° (A. II/6332).
- REYCHMAN, JAN : *Pierwszy Miedzynaradowy Kongres Sztuki Tureckiej w Ankarze (1959)* S. 227-231 7 Pl. = Przegląd Orientalistyczny 2 (1960).
- REYCHMAN, JAN : *Polonya ile Türkiye arasında diplomatik münasebetlerin 550. yıldönümü*. Ankara 1964 Polonya Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği. 20 S. 9 resim. 8° (A. II/7415).
- REYCHMAN, JAN : *Rzekoma siedziba ambasady dawnej Rzeczypospolitej w Stambule*. S. 399-414. = Rocznik Orientalistyczny XVII (1951-1952).
- REYCHMAN, JAN : *Une correspondance "Turque" entre Charles Reviczky et Adam Casimir Czartoryski*. S. 85-87. = Acta Orient. Hung. XIII, 1-2 (1961). 8° (A. II/5069).
- REYCHMAN, JAN : *Une familie de drogmans orientaux en Pologne au XVIIIe siècle*. S. 83-99. — Rocznik Orientalistyczny XXV, 1 (1961).
- REYCHMAN, JAN : *Źnajomość i nauczanie jezyków Orientalnych w Polsce XVIII w*. Wrocław 1950 Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. 162 S. = Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A Nr. 35. 8° (A. II/6277).
- REYCHMAN, JAN : *Źycie Polskie w Stambule w XVIII wieku*. Warszawa 1959 Państwowy Instytut Wydawniczy. 304 S. 8° (A. II/5050).
- SOKOLNICKI, MICHEL : *Mort de Mickiewicz en Turquie le 26 Novembre 1855*. S. 111-127. = Belleten XXIV (1960).
- SOKOLNICKI, MICHEL : *La Sultane Ruthene*. S. 229-239. — Belleten XXIII (1959).
- SOKULSKI, FRANCISZEK : *W kraju i nad Bosforem (1830-1881). Fragmenty zycia i listy*. Wrocław 1951 Wydawnictwo Zakładu Narodowego Imienia Ossolinskich. XVII + 146 S. 7 Pl. 8° (A. I/9568).
- SOYSAL, ABDULLAH ZİHNİ : *Jarlyki Krymskie z Czasow Jana Kazimierza*. Warszawa 1939 Biblioteka Polska. 104 S. 3 Pl = Instytut Wschodni w Warszawie Studia Wschodoznawcze 2. 8° (A. II/7653).
- Toktaş Han'dan Litvanya Büyük Dükası Jagiello'ya gönderilen Yarluk*. 3 varak. (Fotokopi 36).
- Traité d'Amitié convention de commerce et convention d'établissement conclus entre la Turquie et la Pologne le 23 Juillet 1923 a Lausanne*. Lausanne 1923 Imprimeries Réunies. 16 S. 4° (B/516).

- Türkiye ile Lehistan arasında münakit muhadenet muahedenamesi ve ticaret ve ikâmet mukave-
lenamesi.* İstanbul 1339 Ahmet İhsan ve Şürekâsı. 24 S. 4° (B/519).
- UZUNÇARŞILI, İSMAIL HAKKI : *Osmanlı tarihi.* Ankara 1949/1959 T. T. K. Basımevi.
Cilt 3-6. = T. T. K. Yayınları XIII. Seri No. 16. 8° (A. I/6964).
- UZUNÇARŞILI, İSMAIL HAKKI : *Yedi Sene Muharebesi esnasında Lehistan Krallığının vazı-
yetine dair birkaç vesika 1756-1763.* S. 14-31. = Tarih Semineri Dergisi I (1937).
- ZAJACZKOWSKI, ANANIASZ : *Les éléments ethniques d'origine Turque dans l'état Polonais
(à l'Occasion du millenium).* S. 557-565. = Belleten XXVI (1962)
- ZAJACZKOWSKI, ANANIASZ : *L'Orientalisme et les etudes de Philologie Turque en Pologne.*
S. 447-453. = Belleten XXV (1961).
- ZAJACZKOWSKI, ANANIASZ - JAN REYCHMAN : *Żarys dyplomatyki Osmansko-Tureckiej.*
Warszawa 1955 Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 168 S. 2 levha. 8°
(A. I/9626).
- ZAJACZKOWSKI, WŁODZIMIERZ : *Dorobek polskich uczonych w zakresie badan wschodu
muzulmanskiego w 1 pol. XX wieku.* S. 446-452. = Nadbitka z Zycia Nauki VII
(1949). 8° (A. I/8739).

DR. JOHN WALKER

Dr. JOHN WALKER

1900 — 1964

İBRAHİM ARTUK

British Museum'da İslâmi Sikke ve Madalyalar Uzmanı, değerli ilim adamı Dr. John Walker'i maalesef kaybettik ¹.

Bu değerli âlim Chelmsford'deki St. John Hastahanesinde hayata gözlerini kapadı.

Dr. John Walker 1918-1922 seneleri arasında Glasgow Üniversitesinde sanat tahsil etmiş, Semitik Diller Bölümünden üstün başarı ile mezun olmuş, 1922 senesinde John Clark Bursunu kazanmış ve çalışmalarını 1926 senesine kadar orada devam ettirmiş ve 1928 senesine kadar Arapça tercüman Asistan vazifesini görmüştür.

1928'den 1931 senesine kadar Mısır Eğitim Vekâletinde vazife görmüş ve 1931 senesinde memleketine dönerek British Museum'da İslâmi Sikke ve Madalyalar muhafız asistan olarak çalışmış, 1937 den 1947'ye kadar Londra Üniversitesinde Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Bölümünde Arapça ve Arap Epiğrafisi konusunda yardımcı hocalık yapmış, 1941'den 1945 senesine kadar İkinci Dünya Savaşı sıralarında Hava Erkânı Harp İstihbarat Dairesinde görevli olduğu sıralarda bir Şark İlimleri âlimi olarak kabiliyeti çok iyi bir seviyeye yönelmişti. Bundan sonra değerli âlim British Museum'a dönmüş, 1949'da yardımcı mütehassis, 1952'de ise mütehassis tâyin edilmiştir.

Meslekdaşım Dr. John Walker'i şahsen, 1951 senesinde İstanbul'da Şarkiyat Kongresinde tanıdık. O zaman bize, "The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria (NS. No. 12, New York 1964)'nin yazarı Prof. Dr. Paul Balog'u da tanıştırmıştı. Bu resim O zamanki unutulmaz, mes'ut günlerimizin bir anını aksettirmektedir.

İslâm Nümizmatliğinde Dünyanın sayılı bilginlerinden biri olan Dr. John Walker namuslu, çalışkan, iyi huylu, güler yüzlü ve mütevazı bir insandı. Bu çalışkan âlim sayesinde British Museum'un "Sikke

¹ Dr. J. Walker'in resmini göndermek lütfunda bulunan ve bu yazımızın hazırlanmasında da yardımı dokunan J. Martin'e burada teşekkür etmeyi, kendisine ödenmesi lâzımgelen bir borç bilirim.

Kabinesi” sikkeler ilmi hakkında yapılan araştırmaların merkezi olmuştur.

1959 senesinde bütün Sikke ve madalya koleksiyonlarının organizationu ve yerleştirilmesine ait mesuliyet de ona düşmüştü. Bu vazifesi yanında “Royal Numismatic Society” de faal bir ye olmuştu. 1948 senesinde Cemiyetin Sekreteri ve 1952’de ise Cemiyetin çıkarmış olduğu Numismatic Chronicle’ın baş editörü olmuştu. Bu vazifelerden bu yaz sıhhatinin bozukluğu yüzünden emekliye ayrılmağa mecbur kalmıştı. Son zamanlarda üyelerinin üç misli arttığı göz önüne alınacak olursa, bu Cemiyete ne kadar yararlı olduğu kendiliğinden meydana çıkmış olur.

1955 senesinde kendisine “American Numismatic Society ve 1956’da ise Royal Numismatic Society’nin Madalyaları verilmiştir.

1958 senesinde British Academy’ye ye seçilmiş ve 1963 ’de asalet rütbesini almıştır. Kendisi aynı zamanda “Swedish Kunglige Vitterhets Akademie “ve Institut d’Egypte” in yesi de idi.

Bize, değerinin dünyaca ebedileşmiş olduğunu, Kendisine, portresini ihtiva eden bir Madalyanın verilme kararının alınmış olduğu ispat etmektedir.

Değerli meslekdaşım Dr. J. Walker lmedi ve lemez de. Sayısız eser bırakmış olan bir âlim hiç ölür m?.. Onun stn eserleri Ktphanemin en mtena yerini işgal etmiş bulunuyor. Hemen her akşam meslekdaşımla selmlaşır, konuşur, sikkeleri beraber okur, münakaşa ederiz.

Sürekli ve ciddi çalışmaları mahsulü meydana getirmiş olduğu eserlerinin birkaçına göz atacak olursak şunları görürüz: ²

² şu kısaltmalar kullanılmıştır :

— A N S : American Numismatic Society.

— A O M : Archaeologica Orientalia in Memoriam.

— B M Q : British Museum Quarterly.

— B S O A S : Bulletin of the School of Oriental and African Studies.

— C P A N C : Centennial Publication of the American Numismatic Society.

ciety.

— E D R D S O : Estratto Dalla Rivista Degli Studi Orientali

— J R A S : Journal of the Royal Asiatic Society

— I C : Islamic Culture.

— M M A I : Mmoires de la Mission Archologique en Iran.

— N N M : Numismatic Notes and Monographs.

1933

— A rare coin of the Zanj (JRAS 1933, S. 651-655. Lev. V) Abbasids. O zamanki Abbasi Halifesi El-Mutemed Alallah zamanında Afrika'nın doğu kıyılarından Zengibar taraflarından aşağı Fırat havalisine getirilip küherçece ocaklarında çalıştırılan zenci kölelerin isyanlarına önderlik etmiş olan Ali b. Muhammed adındaki Âsi El-Muhtara ismi ile bir şehir kurmuş ve burada sikke kesdirmiştir. J. Walker bu yazısında, El-Muhtara'da kesilmiş olan 261 tarihli sikkeyi yayınlamış oldu. Müellif bu sikke ile beraber bu makalesinde, Paris Sikke Kabinesinde bulunan ve vaktiyle P. Casanova tarafından R. N. Ser. III Cilt 2 'de neşredilmiş olan yine El-Muhtara'da kesilmiş 264 tarihli sikkeyi de tekrar ele almış oldu. Bizim Sikke Koleksiyonumuzun Bağdat Definesinde bulunup El-Muhtara şehrinin karşısında Halifenin kardeşi El-Muvaffak - Billah tarafından kurulmuş olan Medinetül Muvaffakiye'nin 267 tarihli bir Dinarını yayınladık³.

— Vase avec incscription qatabanite (Muséon, 1933, C. XLVI, S. 273-275) Imams of San'a.

1934

— Notes on Arab-Sasanian Coins (NC, 1934, Ser. 5, C. XIV, S. 284-299, Lev. IX) Umayyads and their governors.

1935

— A new byzantine mint and some early Umayyad bronze coins (N C, 1935 Ser. 5, C. XV, S. 120-126, Lev. IX) Umayyads.

— Arab. Sasanian Coins (B M Q 1935. C. X, S. 25 ve Lev. XI b.) Umayyads.

— New Coin evidence from Sistan (JRAS, 1935, S. 115-121, Lev. I Abbasids.

— Some recent Oriental Coin acquisitions of the British Museum (N C, 1935, Ser. 5, C. XV, S. 241-253, Lev. XVIII), Arab Governors in Persia and Tabaristan.

— N C : Numismatic Chronicle.

— N S : Numismatic Studies.

— R N : Revue Numismatique.

— R E O : Revue d'Etudes Orientales.

³ Arkeoloji Müzesi yılığı, No. 8, 1956, s. 44 - 46.

1936

- The coinage of the second Saffarid dynasty in Sistan. New York. A N S 1936, S. 46 Lev. 4, Harita I, NNM No. 72.
- The Arabian Larin (I C 1936, C. X, S. 94-96, Lev. 1).
- The history and coinage of the Sultans of Kilwa. (NC 1936, Ser 5, C. XVI, S. 43-81, Lev. VIII-IX) Sultans of Kilwa.
- Coins of the Sultans of Kilwa (BMQ 1936, C. X. S. 129-130).
- Is the Caliph bare-Headed on Umayyad Coins (NC 1936, Ser. 5, C. XVI, S. 321-323, Resim 2) Umayyads.

1939

- Some new Coins from Kilwa (NC 1939, Ser. 5, C. XIX, S. 223-227) Sultans of Kilwa.

1941

- A Catalogue of the Arab-Sasanien Coins London 1941. Dr. J. Walker'in Sasaniler hakkında yazmış olduğu corpus mahiyetindeki eseridir. Uzun, yorucu ve ciddî bir çalışma mahsulüdür. Eseri meydana getirmek için dünya Müzelerinin Nüvizmatik Kabinelerinin malzemelerinden istifade ettiği gibi 1937 senesinde Türkiye, Suriye, Filistin ve Mısır'a giderek buralardaki Müze Koleksiyonlarını da görmeğe muvaffak olmuştur. Bu arada İstanbul'da Philip Thorburn, adını saygı ile anacağım rahmetli Nüvizmat Osman Nuri Arıdağ, Oxford'da Sir Richard Burn, Manchester'de Philip Ziegler gibi hususî Koleksiyonları da incelemeyi ihmal etmemiştir. Eserinde bilhassa önemli nokta 38'den fazla sikke kesim yerinin eserde yer almasıdır. Bu kesim yerlerinin Sasanî yazısı ile adlarını, tarihlerini yazdığı gibi, bu yerlerin coğrafî mevkilerini, hangi eyaletlere bağlı olduklarını tesbit etmeyi de ihmal etmemiştir. Eser XL levhayı havi olup 244 sahifeden müteşekkildir.

1945

- A Hoard of Anglosaxon Coins from Tetney Lincolnshire (NC Ser. 6, C. V, 1945, S. 81- 95, Lev. X.

1946

- A South Arabian Inscription in the Baroda State Museum (Muséon, C. LIX 1-4 Mélanges L. Th. Lefort) Louvain 1946, S. 159-162, Lev. I.

— İslamic Coins with Hindu types (NC, 1946, Ser. 6. C. VI, S. 121-128 i 11) Abbasids.

1948

— Some early Arab and Byzantine-Sasanian Coins from Susa (A O M, Ernst Herzfeld S. 235-243, 1948/49 Kazıları).

1952

— The Moon-God on Coins of the Hadramaut (B S O A S, 1952, C. XIV/3, S. 623/626, Resim 1-6).

— Some new Arab-Sasanian Coins (N C, Ser. 6, C. XI, 1952, S. 106-110, Lev. IX). Bu yazı "A Catalogue of the Arab-Sasanian Coins, London 1941'i tamamlayan bir yazı olarak kabul edilebilir. Bu makalede yayınlanan parçaların hemen hepsi nadir'dir, denilebilir. Sikkelerin ikisi İran'da Aziz Beglu Koleksiyonundadır. Birinin kesim yeri yoktur, fakat tarihi 75 olup Halife Abdülmelik b. Mervan'ın zamanına rastlar. Diğer Sikke ise Halifenin kardeşi Bişir b. Mervan'a ait olup Azerbaycan'da 73 senesinde kesilmiştir. Aynı Valinin Basra'da 75 senesinde kesilmiş bir sikkesi daha mevcuttur ki bu sikkelerin okunma şerefi Dr. J. Walker'e aittir.

1953

— The Coins of the Amirs of Crete (N C, Ser. 6, C. XIII, 1953, S. 125-130).

1955

— Two Arab-Byzantine Dinars (B M Q, S. 15-16).

1956

— John Allan (1884-1955). (N C, Ser. 6, C. XVI, S. 351-360).

— Monnaies Sasanides et Arabes provenant des Fouilles de Bîchâpour. (Ghirshman, R. Bîchâpour, C. II. Les Mosaiques Sasanides Paris 1956, S. 185-191, illus.

— A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins, London 1956. Binbir zahmet ve tükenmez bir gayretle meydana gelmiş olan bu eser dünya müzelerinin ve hususî koleksiyonların tetkikini havi bir corpusdur. Emevîlere ait yazılmış tek eserdir. Eserin ölçüsünü anlamak için "İçindekiler"e bakmak kâfi gelir.

Eserde 110'dan fazla Darphane, coğrafî mevkileri de gösterilmek suretiyle, tesbit edilmiştir. Eserde XXI levha ve 329 sahifelik metin bulunmaktadır.

1958

— A unique Medal of the Seljuk Tughrilbeg (C P A N S New York, 1958 S. 691-695).

— The Coins of Hatra (N C, Ser. 6, C. XVIII, London 1958, S. 167-172 Lev. XIV).

1959

— The Liḥyanite Inscription Coins (E D R D S O, C. XXXIV, Roma 1959 S. 77-81).

1960

— Oriental Coins from the Excavation at Susa Monnaies Orientales Paris 1960. (M M A I, C. XXXVII, S. 51-65. Lev. VII).

1962

— A South Arabian Gem with Sabaeen and Kufic Legends (Muséon, R E O, C. LXXV, 3-4, Tijdschrift voor orientalisme Leuven 1962 S. 455-457, Resim I, 2).

Ansiklopedi Makalesi

— Sanadjät (Encyclopaedia of Islam, 1937. English Edition, Suppl. S. 195 devam) Coin Weights. Varia.

Bu nâçiz satırlarımla değerli Meslekdaşım Dr. J. Walker'in hayatı boyunca çalıştığını, didindiğini, arzu ettiği ve erişilmesi gereken mertebeye başarı ile eriştiğini ve eserleri ile ebedileşmiş bir âlim olduğunu belirtmeğe çalıştım. *Ne mutlu O'na* ve *O'nun* gibilere.

Aziz meslekdaşım Dr. John Walker, Senin aziz hâtran ve erişilmez mesaini burada hürmetle anar, ebedî istirahatgâhında rahat uyu, Seni ölüm maddeten bizden ayırdı, Sen her zaman, her an bizlerle berabersin, derim.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

TÜRK SANAT TARİHİ İLE İLGİLİ YUGOSLAV YAYINLARI : II

Bir kaç yıl evvel *Tarih Dergisi*'nin bibliyografya kısmında, elimize geçmiş olan birkaç Yugoslav yayını tanıtmaya çalışmıştık¹. Türk hâkimiyeti devrinden kalan çok sayıda esere sahip bulunan Yugoslavya'da bilhassa son yıllarda bu anıtlar hakkında pek çok sayıda kitap ve makale basılmaktadır. Maalesef bunların çoğu elimize geçmediğinden, veya bir kısmını pek geç, ancak tesadüfen görebildiğimizden, bunların tam ve sistematik bir bibliyografyasını yapabilmemiz mümkün olmuyor. Aynı başlık altında sunduğumuz bu ikinci tanıtma notlarında, elimize geçen makalelerin tam bir tenkit ve tahlilini yapmaya çalışmadığımızı da belirtmek isteriz. Yabancı olduğumuz dillerde yazılan bu yayınların sadece bilinen Batı dillerindeki özetlerinden faydalanabildiğimizi de burada bir daha işaret ederiz.

I. KALESHI, Hasan; *Jedna prizrenska i dve vuçitrnske kanunname* (*La kanunnâmé de Prizren et les deux kanunnâmés de Vuçitrn = Prizren kanunnâmesi ve Vuçitrn'in iki kanunnâmesi*), "Glasnik muzeja Kosova i Metohije", II (Priştina 1957) 289-300, çok kısa fransızca özetli.

Bu küçük araştırmada *H. K.* İstanbul'da Başbakanlık arşivinde bulunduğu üç kanunnâmeyi tanıtmaktadır. Bunlardan Prizren kanunnâmesi H. 978 = 1570, Vuçitrn kanunnâmelerinin ilki H. 932 = 1525, diğeri ise H. 937 = 1530 tarihlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kanunnâmeler ötedenberi üzerinde önemle durulan bir konu teşkil etmektedir. Daha yıllarca önce Ciro Truhelka, Bosna arazi meselelerini incelerken kanunnâmelere de temas etmişti². Prof. Ö. L. Barkan'ın büyük eserinde ise, İmparatorluğun muhtelif yerleri hakkındaki kanunnâmelere dair toplu ve çok etraflı bilgiler ile birlikte çok sayıda kanunnâme de yayınlanmıştır³. Şehir nizamı ve kültür tarihi bakımından çok değerli birer vesika olan bu yazıların hepsinin derlenmesi suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş arazisi içinde çeşitli devirlerde yürürlükte olan nizamları toplu bir şekilde öğrenmek mümkün olacaktır⁴. Bu bakımdan *H. K.* nin bu küçük yayını, bu yoldaki çalışmalara yardımcı olacak faydalı bir araştırmadır. Yalnız kanunnâmelerin orijinal metinlerinin de birlikte yayınlanması temenni edilirdi.

¹ S. Eyice, *Türk sanat tarihine dair Yugoslav yayınları*, "Tarih Dergisi", XI, sayı 15 (1960) 161-165.

² C. Truhelka, *Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage*, Sarajevo 1911, türkçesi, *Bosna'da arazi meselesinin tarihi esasları*, "Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası", I (1931) 43-69.

³ Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraat ekonomisinin hukukî ve mâlî esasları, I Kanunlar*, İstanbul 1945.

⁴ Anonim, *Kanunnâme-i ihtisab-ı Bursa*, (Türk standartları Enstitüsü yayını), Ankara 1963.

II. KALEŞHİ, Hasan ve REDZEP, İsmail; *Prizrenac Kukli-Beg i njebove zuduzbine (Der Kukli-Beg von Prizren und seine Stiftungen = Prizren'li Kukli Bey ve vakıfları)*, "Orientalni Institut u Sarajevu, Prilozi za Orientalnu Filologiju", VIII-IX (Sarajevo, 1960), 1960 143-168, çok kısa almanca özetli.

H. K. ve İ. R. (halen Türkiye'de yaşayan ve İsmail Eren imzası ile yazıları çıkan şahıstır) bu küçük araştırmalarında, Rumeli'nde birçok vakfın kurucusu olduğu bilinen ve Kukli Bey olarak tanınan şahsın hayatını, ailesini ve bıraktığı eserleri tesbite çalışmaktadırlar. Esas kaynakları H. 944 (=1537/38) tarihli bir vakfiye olmakla beraber, yazarlar bu konuyu daha birçok kaynak ve incelemenin yardımı ile tamamlamağa böylece Kukli Bey adı ile şöhret bulan idarecinin faydalı bir monografyasını ortaya koymağa gayret etmişlerdir. Tesbit olunabildiğine göre, Kukli Bey'in asıl adı Mehmed olup, dedesi Kasım, babası ise vakfiyenin yazıldığı sırada henüz sağ olduğu anlaşılan Hayrüddin'dir. Ailenin esası Bulgaristan'da Varna'dan gelmektedir. Yazarların tahminlerine göre 15. yüzyılın ortalarına doğru doğan Mehmed Bey H. 963 (=1555/56) da ölmüştür. Mehmed Bey'in vakfiyedeki ilk eseri Prizren'deki camiidir. İkinci hayratı ise sonra adı Brodosavec olan Zinova'daki camiidir. Bu hayratı için Mehmed Bey Prizren'de bir çok dükkândan başka, bir kervansaray yaptırtmıştır. Ayrıca Zinovo'daki hamamı da bu hayratına evkaf olarak verilmiştir. Mehmed Bey'in Üsküp'de Boyacılar mahallesinde de Prizren'deki gibi "fevkanî ve tahtanî" bir kervansarayı da evkafından biridir. Arnavutluk'da Batı-lılarca Alessio denen Leş kasabasında "... bina ettiği iki kervansaray ve elli bab dükkân ve fevkanî ve tahtanî çardaklar..." ile bir hamam da evkafındandır. Türkler arasında Akhisar olarak bilinen ve Arnavutların Leş olarak adlandırdıkları Alessio tarihe, İskender Bey'in Osmanlı hâkimiyetine karşı harekâta başladığı ve öldüğü yer olarak geçmiştir. Bu yerden bahsedene yarım yüzyıl önce yazılmış bir seyahatnamede, herhangi bir Türk devri eserinin adına rastlanmamaktadır⁵. Mehmed Bey'in Kalkandelen (Tetovo) de Vardar ırmağı üzerinde bir köprüsü vardır. Ve Dukakin nahiyesinde, Klumeine'de, Vespas iskelesinde, Gudun'da Prizren'in Mamuşa karyesinde ve daha başka yerlerde kervansaraylar yaptırtmış olduğu gene bu vakfiyeden öğrenilmektedir. *H. K. ve İ. R.* nin bu değerli monografyaları adları geçen tesisler hakkında açıklamalar ihtiva etmekle beraber, bunların bizim için anlaşılması güç bir dilde oluşu faydalanma imkânlarını azaltmaktadır. Ayrıca adları geçen binalardan ayakta kalanların tesbiti ile bunların resimlerinin yayınlanması herhalde çok iyi olurdu. Osmanlı İmparatorluğu kasabalarından olarak Prizren'in eski hâli hakkında bildiklerimiz azdır. Zira başlıca kaynaklarımızdan Evliya Çelebi buradan geçmemiştir. Fakat bu kasabanın Türk devrinden kalan eserleri arasında Budin beylerbeyi Sofî Sinan Paşa'nın büyük bir camii olduğuna burada işaret edebiliriz⁶. Kısacası yazarların bu küçük araştırması Rumeli'nin Türk devrine malzeme sağlayan faydalı ve değerli bir etüddür.

⁵ Th. Ippen, *Skutari und die Nordalbanische Küstenebene*, Sarajevo 1907, 51 vd.

⁶ E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk âbideleri ve vakıfları*, "Vakıflar Dergisi", III (1957) 19, bu kasabadan iki cami (Sinan Paşa ve Bayraklı) ile bir köprünün resmini

III. KALEŞİ, Hasan; *Najstarija vakufnama u Jugoslaviji (Die aelteste Waqfiyya in Jugoslawien = Yugoslavya'da en eski vakfiye)*, "Orientalni Institut u Sarajevi, Prilozi za Orienjantalnu Filologiju", X-XI (Sarajevo 1961) 55-73, çok kısa bir almanca özetli, ayrıca metin dışı üç levha.

Bu araştırma bugün Bitola denilen Türk idaresindeki Manastır'ın bir hayır binası ile ilgilidir. *H. K.* nin ileri sürdüğüne göre bu yazısını hazırladığı güne kadar Yugoslavya'da meydana çıkmış olan en eski tarihli vakfiye sureti işte bu vesikadır. H. 839 (=1435) tarihli olan bu vesika'da Çavuş Bey de denilen Sungur Bey'in hayır binaları ve bunlara tahsis edilen evkaf sayılmaktadır. Vesika orijinal olmayıp, Manastır Şer'i mahkemesinin sicillerindeki bir suret halinde elde edilmiş ve Üsküp Devlet arşivinde muhafaza edilmekte idi. Sungur Bey, II. Murad (1421-1451) devri ricalinden olup Rumeli'deki seferlere katılmış ve *H. K.* nin tahminine göre İskender Bey'e karşı yapılan seferden dönüşünde Manastır'da yerleşerek buradaki vakıflarını yaptırmıştır. Sungur veya Çavuş Bey'in en önemli eseri Manastır'da Eski Cami de denilen kubbeli bir cami idi. Bunun yanında ayrıca bir medrese ile bir de zâviye'nin kurucusu idi. Maallesef bu kâgir güzel cami korunmamış ve 1956'da yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. Manastır (=Bitola) şehrinin en eski islâmi eseri olan bu anıt H. 838 (=1434/35) de yapıldığına göre Rumeli'nin başlıca en eski Türk anıtlarından biri olarak da muhakkak ki özel bir değere sahip bulunuyordu. Elimizde bugün yalnız vakfiyesinin sureti ile *H. K.* nin tesbitine göre zâviyesinin harabesi kalmıştır. Sungur Bey veya Çavuş Bey camii'nin hiç değilse ancak bir fotoğrafı ile, Üsküp Teknik Fakültesi öğretim üyelerinden Yük. Mim. Kroum Tomovsky tarafından çizilmiş plânı ve kesitinin mevcut olduğunu da burada belirtmek yerinde olacaktır⁷. Bu resimlerden öğrendiğimize göre revakı pâyeli ve üç bölümlü bir son cemaat yerini takip eden cami mekânı, kare plânlı olup beden duvarlarına gömülü dört büyük kemer pandantifli kubbeyi taşıyordu. Kapısının sol tarafında duvar kalınlığı içine yerleştirilmiş bir merdiven, binanın sol köşesi üzerinde yükselen kâgir güzel minareye çıkışı sağlıyordu. Cami, çapı 10 m. yi bulan kubbesi ile, bu devirde yaygın olduğu anlaşılan kare mekânı tek kubbe ile örtülü ibadet yerleri tipinin güzel örneklerinden biri idi. Orta derecedeki bir cami için 10m. çapında bir kubbenin azımsanamıyacağı aşıkârdır. Bu önemli anıtın böylece tek hâtırası, Tomovsky'nin rölevelleri ile *H. K.* nin yayınladığı vakfiyesidir. Yazara göre belki Manastır çevresinden olan Sungur Çavuş'un ayrıca Edirne'de de bir camii ile Vidin'de üçüncü bir camii

verir. Yemen Fâtihisi denilen Koca Sinan Paşa ile Budin Beylerbeyi Sofi Sinan Paşa ayırd edilmelidir. Prizren'deki camii'nin, bunlardan ikincisine ait olduğu iddia edilmektedir ki, bu eser IX. No. lu yayında ayrıca tanıtılmaktadır. Bilhassa, 15-16. yüzyıllar ricalinin herbirinin hayır yapılarını sistemli bir şekilde derlemek bir takım yanlışlıkları önlemek bakımından elzemdir. Konya'da H. 981 (=1573) de ölmüş diğer bir Sinan Paşa'nın türbesi vardır, kşl. M. Önder, *Mevlâna şehri Konya*, Konya 1962, 318.

⁷ K. Tomovsky, *Les mosquées de Bitola*, "Sbornik de la Faculté technique-Université de Skopje", (Skopje 1956 57) 29-60, bilhassa 46, res. 18-20, kşl. S. Eyice, *not 1' deki yerde*, 163-164 ve "Belleten", XXIV (1960) 305-306.

daha olduğu bu vesikadan öğrenilmektedir. Bu hayır binaları için vakıf sahibi, Manastır'da bir han ile dükkânlar, yedi su değirmeni vs. ayrıca Edirne'de birçok dükkân, Vidin'de de yirmi dükkân ile gene bir değirmen tahsis etmiştir. Vidin'deki mescid hakkında bir bilgimiz olmamasına karşılık, H. K. nin de işaret ettiği gibi Sungur Çavuş'un Edirne'deki camiini daha iyi tanımaktayız. Üzerindeki arapça kitabesinden bânisinin Çavuş Bey olduğu öğrenilen ve tarihi H. 847 (=1443/44) olarak tesbit edilen bu tek kubbeli minareli camiin korunmadığı anlaşılmaktadır⁸. Böylece II. Murad devrinin bu şahsiyetinin kurdurduğu tesislerin hepsi insanların ilgisizliği yüzünden ortadan kalkmıştır⁹.

IV. KALEŞİ, Hasan ve MEHMEDOVSKI, Mehmed; *Tri vakufnami na Kaçanikli Mehmed-Paşa (Les trois "vakoufnamés" de Katchanikli Mehmed-Pacha = Kaçanikli Mehmed Paşa'nın üç vakfiyesi)*, Skopje 1958, 100 S. metin içinde üç resim ve vakfiye metinleri ile faksimileleri, iki sahifelik fransızca bir özet bulunmaktadır.

Yazarların yayınladıkları vesikalardan çıkardıklarına göre Rumeli'de bir çok hayır binalarının kurucusu Kaçanikli Mehmed Paşa, 1593 Avusturya seferinde serdar olan ve tarihlerimize Koca veya Yemen Fatihî olarak da geçen Sinan Paşa'nın oğludur¹⁰. Sinan Paşa da Arnavutluk'da Lioima yakınında Topoyani'lidir. Ve nihayet H. K. ve M. M. e göre Mehmed Paşa, vakfiyeleri 1608'de kayda geçtiğine göre Peçevî (II, 31) nin söylediği gibi 1603'de değil 1608 den sonra ölmüş olmalıdır. Bu tarih problemleri herhalde Osmanlı devri tarihi ile ilgilenenlerin incelemeleri gereken bir hususudur. Kaçanikli Mehmed Paşa'nın birinci vakfiye'ye göre başlıca eserleri, Üsküp'de bir cami, bir mektep, bir zâviye ile Kaçanik'de hanlar, köprüler, bir çeşmeden ibarettir. İkinci vakfiye'de Mehmed Paşa'nın Gostivar'daki eserleri sayılmaktadır. Bunlar bir cami, bir kervansaray, bir mektep ile bir hamamdır. Kalkandelen yani Tetovo'da bir saatkulesi, Kiçevo'da bir hamamı olduğu öğreniliyor. Sonuncu vakfiye'de ise bağışlanan arazi ve çeşitli gelir kaynaklarından başka, Debar'daki bir han, bir zâviye, bir mescid, köprüler ve mekteplerin adı geçmektedir. Maalessif slav alfabesi ile yazıldığı için bu dili bilmiyenlerin istifade

⁸ O. N. Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul 1940, 76, bu cami ve haziresinin satışı hakkında bk. R. M. Meriç, *Edirne'nin tarihî ve mimarî eserleri hakkında*, "Türk Sanatı tarihi araştırma ve incelemeleri", I (İstanbul 1963). 466, no. 11; 22. I. 1948 tarihli bir kararla (kşl. s. 465), 450 lira değer biçilerek (!), 23. II. 1948 günü bu cami açığa çıkarılmıştır.

⁹ T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, İstanbul 1952, 37.

¹⁰ Büyük bir inşaatçı olan Sadrâzam Sinan Paşa'nın Belgrad, Bursa, İstanbul, Kasımpaşa, Hasankale, Larende, Kahire, Bulak, Selânik, Şam, Uzuncaova, Kaçanik, Bursa Yenişehir ve Zambakiye (?) de çeşitli hayır binaları veya vakıfları vardır. Ayrıca İmparatorluğun geniş topraklarında birçok yerlerde gelir kaynaklarına sahip idi. Fakat bu inşaatçılığına karşılık Sinan Paşa, Osmanlı tarihinde pek iyi bir iz bırakmamıştır. Aynı husus oğlu Mehmed Paşa için de söylenebilir.

edebilmesi çok zor olan bu ilgi çekici araştırmada Üsküp'deki eserlerin iki resminin klişeleri çok fena olduğundan tamamen istifade edilmez haldedir. Yalnız cami kitabesi fotoğrafı oldukça iyi ve okunaklıdır. H. 1010 (=1601/02) tarihli olan bu kitabede camiin bânisi Mehmed Ağa olarak kayıtlıdır. Bu eserlerin binaları hakkında etraflı bir bilgimiz olmamakla beraber, Gostivar'daki cami az da olsa bir dereceye kadar tanınmaktadır ¹¹. Duda'nın araştırmasından müphem bir surette anlaşıldığına göre, Üsküp'de Çayır mahallesinde Mehmed Paşa camii haziresinde, Kaçanikli Mehmed Paşa'nın mezarı bulunmaktadır ¹².

Bu vesile ile zihnimizde beliren bir noktaya da işaret etmek isteriz. Belki yazının aşlında bu hususda bir açıklama bulunmaktadır. Biz sadece fransızca özetinden faydalandığımızdan bu hususda etraflı bilgi edinemedik; Osmanlı tarihinde pek iyi bir şöreti olmıyan ve kötü lakaplar ile aynı addaki ricalden ayırd edilen Sinan Paşazâde Mehmed Paşa'ya, Hatwan kalesinin zaptı üzerine H. 1002 (= 1594) de Vezaret verildiğine göre, aynı şahsın olması gereken Üsküp'deki camiin H. 1010 tarihli kitabesinde Paşa olarak değil fakat Ağa ünvanı ile yazılması dikkate takılmaktadır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, 16. yüzyıl Osmanlı tarihinin bu ilgi çekici şahsiyetlerinin hakiki hüviyetleri, yeni vesikaların ışığında tarihçiler tarafından ortaya konulmalıdır.

V. KALEŞİ, Hasan; *Prizren kao kulturni centar za vreme Turskog perioda, (Prizren-Centre culturel pendant la période turque = Prizren, Türk devrinde bir kültür merkezi)*. Gjurmime Albanolojike", I (Priştine 1962) 91-118, fransızca bir özet ile.

Prizren şehrinde Türk idaresi sırasındaki kültür durumunu inceliyen H. K. arnavutça yazısında çeşitli konular üzerinde durmaktadır. 1455'den 1912'e kadar süren Türk idaresi devrine ait ilk olarak ele alınan vesikalar vakfiyelerdir. Bunlardan birincisi, Süzî'nin yaptırdığı bir cami, bir sıbyan mektebi, bir çeşme ve bir köprü ile vakfettiği kitaplar hakkındadır. H. K. nin Prizren eserleri hakkında ikinci vesikası Kukli Bey vakfiyesidir. Yazar Prizren'deki Mehmed Paşa camii ile medresesinden bahsetmekte ise de, özetten pek açık olarak bu Mehmed Paşa'nın Kukli Mehmed Bey ile aynı olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Mehmed Paşa, burada bu hayır tesislerinden başka bir de hamam yaptırmış olup, H. K. nin düşüncesine göre bu şahıs Budin Beylerbeyi olan Yahya Paşa-zâde Mehmed Paşa ile aynıdır, ve türbesi Prizren'de bulunmaktadır. Yazar bu arada Sinan Paşa tarafından H. 997 (=1588/89) tarihinde bu medreseye bağışlanan değerli bir Kur'an tefsirinin vakıf kaydını da vermektedir. Prizren'de ayrıca Mevlâna Ali Efendi ile 1806-1836'da Prizren mutasarrıfı Mehmed Paşa'nın birer medresesi, Tahir Paşa-zâde 1841-42'de

¹¹ Kşl. Ayverdi, *not 6'daki yerde*, 18, bu eseri H. 1054 (1644) tarihli olarak gösterir.

¹² H. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien 1950, 39-40, kşl. 58, yazar Mehmed Paşa camii ve türbesinden bahsettikten sonra s. 58'de meseleyi karışık ve çapraşık bir takım tahminler ile çözümlenmez bir şekilde sokar.

Prizren mutasarrıfı Emin Paşa'nın bir cami ve medresesi bulunuyordu. Nihayet Batılı seyyahların yazıları ile *Salnâme*'lerden derlendiğine göre geçen yüzyıl içlerinde bu şehirde 17 erkek Türk okulu, 9 kız Türk okulu, bir rüşdiye vardı, ortodoks ve katoliklerin ise sadece birer okulları bulunuyordu. *H. K.* nin tesbitine göre Prizren vilâyetinde ilk olarak 1871'de Vilâyet matbaasında türk ve sırp-hırvat dillerinde *Prizren* gazetesi yayınlanmağa başlamış, bir *Salnâme* de burada basılmış ve 1874'de Prizren vilâyet merkezi olmaktan çıkınca, aynı gazete Priştine'de *Kosova* adı ile yayınlanmağa devam etmiştir¹³. *H. K.* Prizren'in evvelce mevcut altı tekkesinden bahsederek bu münasebetle Seyyid Muhammed Nur ve onun Melâmi tekkesi üzerinde durur. Aslında Mısır'dan gelen ve son yüzyılın önemli tasavvuf erbabından Seyyid Muhammed (1813-1885) in hayatı, yazıları ve tasavvufdaki görüşleri ile onu takip edenler çok etraflı bir şekilde evvelce işlendiğine burada işaret edebiliriz. Bu arada 55 yazısından arapça olan 17'sinin ve türkçe 38'inin de bir listesi evvelce yayınlamıştır¹⁴. *H. K.* makalesinde, Seyyid Muhammed'in bazı yazılarının Belgrad'da Üniversite kütüphanesinde muhafaza edildiklerini bildirmektedir ki, bu tasavvuf tarihi ile uğraşanların ayrıca ilgilenecekleri bir nottur. *H. K.* Türk idaresi sırasında Prizren'de yetişen şair ve yazarlardan da bahsederek, ilk olarak Suzi'nin üzerinde durur. 16. yüzyılda yaşayan ve Prizren'de hayratı olan Suzi'nin *Gazavat-name-i Mihaloğlu Ali Bey* adında bir manzum eseri bilinir ki bunun yazma nüshaları, A. Sırrı Levend, İstanbul Millet, Berlin eski Staatsbibliothek ve Zagreb'de kütüphanelerde bulunmaktadır¹⁵. *H. K.* Suzi'nin kardeşi şair Nehari'den de bahisle, sonra İstanbul'da Süleymaniye kütüphanesinde bulunan *Feth-i Kala-ı Belgrad*'ın yazarı olan Sa'yi üzerinde durmaktadır. *H. K.* biri Prizren'li diğeri Sigetvar kadısı olan ve 1587/88'de orada öldürülen iki Sa'yi'den bahisle, Prizren'li Sa'yi'yi tesbite çalışmaktadır¹⁶. Etüd, Emin Paşa medresesi müderrislerinden Mehmed Tahir ile 1929'da ölen Hacı Ömer Lütfi hakkındaki notlar ile tamamlanmaktadır. Sonraları Prizren müftüsü olan Mehmed Tahir'in mesnevi tarzında yazdığı 227 beyitlik Prizren şehri eserleri ve bunların kurucuları hakkındaki yazma bir eseri olduğunu gene *H. K.* bildirmektedir.

¹³ Millî kütüphane yayınları, *Eski harfli türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu*, Ankara 1963, de sadece haftalık *Kosova* gazetesi vardır. Bunun da 1880, 1881, 1882 ve 1898 yıllarına ait sayıları mevcuttur. Diğer gazetenin ise hiçbir sayısı Millî Kütüphaneye girememiştir. Bu hususta ayrıca bk. I. Eren, *1866 yılından sonra Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya'da yayınlanan Türkçe gazete ve dergiler*, "Bilgi-Muallimler Birliği Dergisi", XIV (1961) sayı 163-167.

¹⁴ Abdülbaki (Gölpınarlı), *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul 1931, 231 vd. eserlerin listesi için bk. 287-290.

¹⁵ A. S. Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 1956.

¹⁶ *İstanbul kütüphaneleri, Tarih-Coğrafya yazmaları katalogları, I Türkçe tarih yazmaları, 2 Türk tarihine ait metinler*, 1944, 255, no. 141.

VI. ÇİPAN, BORİS; *Starata stanbena arhitektura vo Ohrid (L'ancienne architecture d'immeuble à Ohrid = Ohri'de eski mesken mimarisi)*, "Sbornik (= Recueil) de travaux, Edition spéciale, publiée à l'occasion du Xe anniversaire de la fondation du Musée et dédiée au XIIe Congrès International des Etudes Byzantines", Ohrid 1961, 1949-162, Resimli.

1912'e kadar bir Türk kasabası olan Ohri evleri hakkında olan bu çalışmada müslüman ve hıristiyan evi olmak üzere iki mimarî tip ayırd edilmeğe çalışılmakta, ve yazar "ev mimarisinin meydana gelişinde hernekadar Türklerin rolleri önemli ise de" dedikten sonra garip ve çok müphem bir fikri savunmağı tercih etmektedir. *B. Ç.* a göre "Bu mimarinin, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sınırları arasında oluşunun onu Türk mimarisi olarak adlandırmaya yetmeyeceğini" ileri sürer. Bu düşüncenin ne dereceye kadar doğru olduğunu araştırmak için yapılması gereken, 14. yy. sonlarında feth edilen ve 1912'de elimizden çıkıncaya kadar müslüman ve Türk unsuru kuvvetli olan bir Rumeli şehrinin Osmanlı idaresi sırasındaki tarihçesini, sosyal ve şehir gelişmesi bakımından sağlam rakkamlar ile tesbit ile kararlara varmaktır. Yazara göre, Türk evi, hakkında pek az şey bilinen Bizans âyan evinin (maison seigneuriale byzantine) taklidi olmakla beraber, bu prensipler, islâm yaşayışının gerektirdiği bazı değişmelere maruz kalmış, kapalı avlu, harem kısmı, hamam vs. gibi bölümleri katılması ile zenginleşmiştir. *B. Ç.* hıristiyan ve müslüman evinin 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl içlerinde müşterek taraflara sahip olduğunu işaret ettikten sonra, başlangıçta ortaya attığı fikre dönmekte, bu sivil mimariye Türk mimarisi denilemeyeceğini, Balkan mimarisi de denilmesinin doğru olmayacağını bildirerek, bu sivil yapı sanatını her yerin adı ile oranın sivil mimarisi şeklinde adlandırmanın doğru olacağını ileri sürer. Bütün bunlar üzerinde tartışılacak problemlerdir. Nitekim yazarın, Türklerin düzlüğe yerleştikleri ve hıristiyanlara ise kale içinde dik yamaçta dar bir sahayı bıraktıklarını ve mimarinin bu şartlar içinde geliştiğini iddia etmesi de gariptir. Feth edilen şehir ve kasabalarda, evlerce sur içinde Türk ve müslümanlar otururken, sonraları bu mahallelerin hıristiyanlara bırakıldığı ve Türklerin dış mahallelere yerleştikleri birçok Rumeli ve Anadolu kasabasında müşahede edilen bir olaydır. Bunun en tipik örneklerinden biri evlerce Edirne'de cereyan etmiştir¹⁷. Şu halde, *B. Ç.*'in bu hususdaki fikirlerini şehrin 15. yüzyıldan sonraki sosyal düzenini Türk kaynaklarının yardımı ile araştırdıktan sonra daha sağlam temeller üzerine kurması gerekir. Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde bile Ohri ileri gelenlerinin evleri, konakları hakkında bilgilere rastlanır¹⁸. Hattâ bu bölgedeki Türk hâkimiyetinin son yıllarına ait bir *Salnâme*'de Ohri'ye nâzır bir tepede inşa edilmiş olan Celâleddin Bey'in konağının "şayan-ı temaşa" harabelerinden bahsedilir¹⁹. *B. Ç.*'in bu evlerin iç mimarî ve döşenmesi ile ilgili olarak verdiği kelimeler, meselâ *sergeni* (=sergen), *tchitchekluk* (=çiçeklik) menşelerini açıkça

¹⁷ S. Eyice, *Bizans devrinde Edirne ve bu devire ait eserler, Edirne armağan kitabı*, Ankara 1964, 63.

¹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII (1928) 735 vd.

¹⁹ *Manastır vilâyeti salnâmesi*, 1308, 83.

gösterir. Ohri evleri, Osmanlı mimarisinde 18. yüzyılda hâkim olan Batı tesirlerine dış mimaride boyun eğmiş fakat iç mimaride bunun bir izi olmamıştır. Fakat yazarın da ifade ettiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi ile bu iç mimari de ortadan kaybolmuştur.

VII. ÇİPAN, Boris; *Stara gradska arhitektura vo Okhrid (= Ohri'de eski sivil mimari)*, Skopje tz. 60 S., resimli, ayrıca birçok levha. Fransızca özetli, s. 49-53.

Yukarıda aynı yazarın makalesinin pek az farkla, bu monografinin özetinde tekrarlandığı görülür. Eski sivil mimariye karşı sevgisi muhakkak ki çok büyük olan ve esas mesleği mimar olduğu anlaşılan B. Ç., burada Ohri'nin şehir olarak karakterini²⁰, sokak düzenini, manzarasını, ve ev yapı sanatını, fotoğraflar, çeşitli plân ve rölöveler ile ortaya koymaktadır. Yalnız şu var ki yazar, son yüzyılda Hıristiyanların oturdukları yamaçdaki evleri incelemiş, son yıllarda tamamen ortadan kaldırılarak şehrin modern binaları ile turistik otellerinin yapıldığı bölgedeki eski müslüman evlerine hiç temas etmemiştir²¹. Bu tutum karşısında kitabının başlığının yanıltıcı olduğunu itiraf etmek gerekiyor. Zira bu kitap, Ohri sivil mimarisi hakkında bir monografi olmaktan ziyade, evvelce sahipleri Hıristiyan olan evlere dair bir etüddür. Fakat her ne olursa olsun, eski Türk ev mimarisini inceleyenlerin Ohri evleri hakkındaki bu araştırmayı ve içindeki zengin malzemeyi ihmal etmemeleri elzemdir²².

VIII. TOMOVSKY, Kroum; *Bezistenot vo Ştip (Le bezisthene à Ştip= İştîp bedesteni)*, "Zbornik na Ştipskiot narodenj", II (Ştip 1961) 92-101, resimli ve Fransızca çok kısa bir özetli.

Yugoslavya'daki Türk hâkimiyeti devrine ait yayınlarını tanıdığımız K. T.²³, İştîp bedestenini kısa bir şekilde tanıtmaktadır. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği bu eser²⁴, iki payeye atılmış kemerlerin ayırdığı üç büyük bölümden ibaret bir yapı

²⁰ S. Eyice, *Ohri'nin Türk devrine âit eserleri*, "Vakıflar Dergisi", VI, 1965, 137-145, ve 28 res.

²¹ Bir kaç yıl önce Ohri'den geçtiğimizde, yeni yapılan Büyük otelin yakınında, pencerelerinde renkli camlı alçı pençereleri hâlâ duran fakat çok harap eski bir Türk evi görmüştük. Sazlık denilen Türk ve müslüman mahallesinin belki son hâtırası olan bu evin, Ohri'nin eski evleri hakkındaki bir monografyada yer alması gerekirdi kanaatindeyiz. Bu ev hakkında bk. yukarıda not 20'deki yazımız.

²² M. Evren, *Türk evinde çıkma*, (İstanbul Teknik Ü. yayınları) İstanbul 1959, 47, 49, 50'de Ohri'den bazı ev rölöveleri ihtiva eder. Ancak bu resimlerin menşei hakkında hiçbir açıklamada bulunmayan yazar, bunlar orijinal rölöve mi yoksa ikinci elden mi olduklarını bildirmemektedir.

²³ Kroum Tomovsky'nin Manastır (Bitola) camileri ile Makedonya türbeleri hakkındaki araştırmaları ile tanımaktayız, kşl. yukarıda not 7'deki yerde.

²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 119, "kurşun örtülü kubbelerle mestûr bir bedesten" denilmektedir.

olup, Bedesten nev'i içinde başlıbaşına orijinal bir anıt değerine hâizdir. Bir kaç yıldanberi Osmanlı devrine ait Rumeli ve Anadolu'daki bütün bedestenleri tesbite çalışan bir kimse olarak, K. T. nin bu küçük etüdünü çok faydalı bulduğumuz burada belirtmek isteriz²⁵.

IX. REDZİÇ, Husrev; *Pet Osmanlijskih potkupolnih spomenika na Kosovu i Metohiji (Cinq monuments sous coupole ottomans dans la région de Kossovo et Metohija = Kosova ve Metohiya bölgesinde kubbeli beş Osmanlı devri anıtı)*, "Starine Kosova i Metokhije-Antikitete te Kosove-Metohis", I (Priştine 1961), 95-101, ayrıca 12 resim, fransızca özetli.

H. R. bu kısa yazısında Kosova ve Metohija bölgesinden beş Osmanlı devri eserini tanıtmaktadır. Bunlar Priştine'de Sultan Fatih Mehmed, Prizren'de Sinan Paşa, Cakovici'de Hadim camileri ile Prizren'de bir hamam ve nihayet Kosova'da I. Murad Hüdavendigâr'ın meşhed-türbesidir. Priştine'deki Fatih Mehmed camii 1461'de yapılmış üç bölümlü bir soncemaat yerine sahip güzel ve heybetli bir eserdir. Kare plânlı esas mekânı 13,50 m. çapında bir kubbe örtmektedir. İnce bir minare bu anıtın genel kompozisyonunu tamamlıyor. H. R.'in makalesindeki fotoğraflardan, kubbe kasnağının dış görünüşü biraz gözü yadırgatıyor. Burada köşeleri belirten payeler bu devir mimarisi için pek normal sayılamaz. Gene resimlerde, camiın güzel bir cümle kapısına da sahip olduğu farkedilmektedir. Makalede plân ve binaların içlerini gösteren resimler olmadığından maalesef iç mimarî özellikleri hakkında bir fikir edinmek kabil olmamaktadır. Aynı şekilde burada camiın kitabesi hakkında da bir nota rastlanmıyor. İkinci anıt olan Prizren'deki Sinan Paşa camiinden ise, yukarıda başka yayınlar münasebetiyle de bahsettik. Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir bucağına yaptırttığı eserleri ile tanınan ve Yemen fatihi de denilen Koca Sinan Paşa'dan ayrı birSofî Sinan Paşa'nın eseri olan bu cami H. R.'e göre 14,50 m. çapında bir kubbe ile örtülüdür. Ne yazık ki yazar hiçbir eserin plânını vermediğinden bu anıtın hakikî ölçü ve mimarî tertibini öğrenemiyoruz. Fakat muhakkak ki Sinan Paşa camii, Rumeli'nin kendi başına özelliklere sahip değerli eserlerindedir. Rumeli'de çok sevilen ince ve aşırı derecede uzun minarelerden bir tanesine sahip bulunan bu camiın üç bölümlü soncemaatyeri tamamen yıkılmış ve ortadan kalk-

²⁵ Osmanlı İmparatorluğu bedestenler hakkında geniş bir araştırma hazırlamaktayız. Bu konu hakkında derlediğimiz ilk çalışma, *Les "bedesten's" dans l'architecture turque* başlığı ile, 1963 Eylül'ünde Venedik'de toplanan II. Milletlerarası Türk sanatı kongresine sunulmuş, fakat kongreye katılmadığımızdan okunmamıştır, özeti için bk. *II. Congresso Internazionale di Arte turca, Venezia 1963*, 35-39. Malzeme-mizi daha tamamlayıp, işlemek suretiyle hazırladığımız, *Türk mimarlık tarihinde ve Türk şehirciliğinde Bedestenler* başlıklı etüdümüz ise, Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları arasında 22 Ocak 1965'de Ankara'da bir konuşma halinde verilmiştir. Bu araştırma ve incelememizin tam metni, başlıca resim malzemesi ile birlikte, Türk Tarih Kurumu yıllık konferansları serisinin üçüncüsü olan *Halil Ethem konferansları* cildinde yayınlanacaktır.

mıştır ²⁶. Hiç şüphesiz Sinan Paşa camiinin en ilgi çekici tarafı duvarlarının çok yüksek oluşu ve bunu sağlarken, düşünülmüş olan örtü sistemidir. *H. R.* bu çok önemli mesele üzerinde durmamakla beraber, birçok resmini tanıdığımız bu eserin yapısını bir dereceye kadar tahmin etmemiz mümkün oluyor. Zeminde binaya bir kare olarak başlanmış ve buna kible tarafında bir çıkıntı teşkil eden mihrap hücresi eklenmiştir. Fakat duvarların ortası hizasında bu kare plân kesilmekte ve duvarlar bir sekizgen teşkil edecek surette yükselmektedir. Bunun üzerine de daha dar bir sekizgen üzerine kubbe oturmaktadır. Aynı sistem, daha ufak ölçüde olmak üzere dışarı taşkın mihrap çıkıntısında da tekrarlanmıştır. Böylece Prizren'deki Sinan Paşa camii, artık nisbetleri ve ana sistemi iyice yerleşmiş ve belirmiş olan klâsik devir Türk mimarisi içinde değişik hüviyeti ile başlıbaşına bir eser halinde karşımıza çıkmaktadır. Yazara göre, Prizren'deki bir kiliseden getirildiği (S. Arkhangela) tahmin olunan sütun ve başlıkları içerideki bir mahfilde kullanılmıştır. İpek (Peç) ile Prizren arasında eski adı ile Cakova yâni Djakovica'daki Hadım camii ise gene bir 16. yüzyıl eseri olmakla beraber pek tanınmamıştır. Yazar bu eserin bânisi, tarihi, kitabesi hakkında bir bilgi vermiyor. Makale ile yayınlanan ve binayı dışarıdan gösteren resim ise kifayetsiz bir vesika değildir. Ancak kubbe kalem işi nakışlarını gösteren fotoğraf, bu bölgenin aşırı süsleme merakının bir örneğini ortaya koymaktadır. Bu camii de, yanlardakiler manastır tonozlu ortadaki kubbeli olmak üzere üç bölümlü bir soncemaatyerinden başka kurşun örtülü çok geniş bir dışsoncemaatyeri daha vardır. Esas mekân ise tek kubbe ile örtülüdür. *H. R.*'in üzerinde durduğu son iki eserden Prizren'deki çifte hamam, yazara göre Üsküp'de Davud Paşa, Saray-Bosna'da Hüsrev Paşa hamamından sonra üçüncü büyük Türk hamamıdır. Resimlerde kiremit örtülü iki büyük soyunma yeri kubbeleri farkedilen bu hamamın bilhassa önemli olan halvet kısmının tertibi hakkında bir bilgi edinmek kabil olmamaktadır. Makalede son bölüm ise Kosova'da Murad Hüdavendigâr'ın meşhedine ayrılmıştır. Türbeyi dışarıdan ve bir de kapısını gösteren iki resim, yazıyı tamamlamaktadır. Bu türbe ve çevresindeki kitabeler ise ayrı bir makale konusu olmuştur.

X. LUKAÇ, Dushanka; *Turski natpisi Muratovog i Bayraktarevog turbeta* (= *Murad ve Bayraktar türbelerinin kitabeleri*), "Starine Kosova i Metohije", I (Priştine 1961) 201-217, resimli, çok kısa fransızca özetli.

D. L. benim de aynı tarihlerde üzerinde durarak hakkında bir yazı yayınladığım ²⁷ Kosova'daki Meşhed ve gene oradaki Gazi Mestan veya Bayraktar türbesi kitabelerini yayınlamıştır. Böylece aynı konu hakkında birbirinden habersiz olarak öz bakımından biraz değişik iki yazı iki ayrı araştırmacı tarafından aynı yılda basılmıştır. Benim, türbenin mahiyeti ve mimarisi üzerinde durmuş olmama karşılık, *D. L.* sadece buradaki kitabeler ile meşgul olmuş, bunların kopyaları ve tercümelerini

²⁶ Kşl. E. H. Ayverdi, *ay. yazı*, res. 41.

²⁷ S. Eyice, *Kosova'da "Meşhed-i Hüdavendigâr" ve Gâzi Mestan türbesi*, "Tarih Dergisi", XII, sayı 16 (1962) 71-82, ayrıca, 4 levha.

vermiştir. Makalesinde binaların mimarileri, tarihçeleri hakkında bir bilgi yoktur. Sultan V. Mehmed Reşad'ın Rumeli'de Türk idaresinin kapatan meşhur Rumeli gezisi münasebetiyle yapılan tamire ait kitabelerden başka burada avluda mezarları olan, H. 1276 (=1859/60) da Priştine'de ölen Rifat Paşa ile Kosova vâlisi iken H. 1321 (=1903/04) de ölen Mehmed Paşa'nın Muhtar adlı bir şairin yazdığı manzum mezar kitabeleri de tanıtılmaktadır. Meşhed'in yakınında bir tepe üzerinde olan Gazi Mestan, Bayraktar veya Alemdar türbesi etrafında görülen çok garip şekilli mezartaşlarını, üzerlerindeki tarihler hayli yeni olduğundan ben pek önemli görmemişim. D. L. bunlardan yedi tanesinin fotoğraf ve yazılarını derlemiştir. Bunların en eskisi H. 1223 (=1808/09) en yenisi H. 1342 (=1923/24) tarihlidir ve üzerlerinde sadece ölünün adı ile fatiha bulunan çok mütevâzi taşlardır. Tarihî bir değerleri pek fazla olmamakla beraber Türk mezartaşlarının, bölgelere göre gösterdikleri tipler hakkında çalışıldığında incelenmeğe değer eserlerdir.

XI. NENADOVIÇ, Slobodan; *Kuća u Prizreny (La maison a Prizren= Prizren evi)*, "Starine Kosova i Metohije", I (Priştine 1961) 219-234, ayrıca 31 resim, kısa fransızca özetli.

Prizren'de eski mahallelerin ortadan kaldırılarak yerlerine modern beton binaların kurulmasını üzüntü ile karşılayan yazar, bu eski evlerin meziyetlerini, mimarî bakımdan değerlerini ortaya koymağa çalışmakta ve çok elzem görülmedikçe bunların yıkılmalarının önlenmesini temenni etmektedir. Makaleyi süsleyen resimler bu evlerden bazılarını tanıtmakta, bunların tavan süslemelerini, plânlarını, dış ve iç mimarî özelliklerini, hattâ kapı tokmaklarını güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Güzel dört tavan süslemesi deseni bilhassa ilgi çekicidir. Ayrıca S. N. Prizren ev mimarisinde kullanılan plânları²⁸, aynı ana tipin çeşitli varyasyonları halinde sınıflandırmaktadır. Burada ana tip, bir avluya açılan dört eyvan ve köşelerdeki dört oda prensibi ile meydana gelen klâsik Türk evidir ki, bu tipin binlerce örneğine yalnız Rumeli'de değil fakat Anadolu'da rastlanıyordu ve hâlâ daha rastlanmaktadır. Halk arasında "*karnıyark*" olarak adlandırılan bu ev şeması klâsik devirden pek yakın zaman öncesine kadar aynen veya varyasyonları ile yaşamağa devam etmiştir. Prizren'de S. N. in tesbit ettiği ana şemadan başka bundan doğmuş üç varyasyon vardır. Bunlardan birinde orta sofa eyvanlardan tecrit edilmiş böylece eyvanlar da oda haline gelmiş, ikincide bina yarım olarak yapılmış olduğundan sofanın yarısı ile bir eyvan ve köşe odaları vardır. Nihayet sonuncuda şemanın ancak dörtte biri tatbik edildiğinden bir köşe odası ile iki eyvan ve orta sofa kısmen mevcuttur. S. N. nin bu değerli çalışması tipleri doğru olarak tesbiti bakımından başarılı ve Türk sivil mimarisinin örneklerini ortaya koyması bakımından da çok faydalıdır.

²⁸ Çeşitli Türk ev tipleri ve varyasyonları hakkında bk. S. Eldem, *Türk evi plân tipleri*, İstanbul 1955.

XII. LUKIK, Milosav; *Demontiranye, prenos i rekonstrukcija Tahir begovog konaka u Peçi (Demontage, transport et reconstruction du "konak" de Tahir-Beg a Peç = Peç (İpek) de Tahir Bey konağının sökülmesi, nakli ve yeniden kurulması)*, "Starine Kosova i Metohije", I (Priştine 1961) 311-320, ayrıca 11 resim, kısa fransızca özetli.

Türk idaresi devrinde İpek adı ile tanınan Peç şehrinde bulunan eski bir konağın yeni esaslara göre, şehrin imar hareketleri sırasında kaldırılması gerektiğinden Eski medeniyet eserlerini koruma Enstitüsü tarafından sökülerek, şehrin başka bir yerine nakli ve orada tekrar kurulması düşünülmüş ve *M. L.* bu işi üzerine almıştır. Tahir Bey konağı bir bodrum katı üzerinde esas katı olan bir yapıdır. Plân bakımından yukarıda bahsi geçen klâsik evlerden tamamen farklıdır. Burada hâkim unsur, direkler üzerine oturan bol pencereci bir çıkmadır. Yazı fotoğraf ve desenler ile süslü olmakla beraber, evin tavanları hakkında bir fikir edinmek mümkün olmamaktadır. Değerli bir camiinden başka dikkat çekici evleri ve konakları olan İpek (Peç) şehrinin²⁹ bu evinin önce kurtarılması sonra da yayınlanması muhakkak ki büyük bir hizmettir. Ne yazık ki, konağın sökülmesi ve nakli hususunda tatbik edilen metodu makalenin yazıldığı dile tamamen yabancı olduğumuzdan ve bu hususta fransızca özetle hiç birşey bildirilmediğinden, öğrenmek kabil olmamaktadır.

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

²⁹ E. H. Ayverdi, *ay. yazı*, 20 de yazar, bu şehirdeki eski evlerden bahsetmekte ve bunları ayrı bir etüd halinde yayınlıyacağını bildirmektedir.

DR. ŞÜKRÜ ELÇİN, *Anadolu Köy Ortaoyunları (Köy Tiyatrosu)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Seri - IV., Sayı - Al, Ankara, 1964. XX + 84 sayfa, 5 TL.

Dr. Şükrü Elçin'in bu eseri, Anadolu Türkleri'nin bir eğlencesini teşkil eden halk tiyatrosu, müellifin ifâdesiyle Anadolu Orta Oyunları veya Köy Tiyatrosu hakkında bilgi ve örnekleri içine almaktadır.

Müellif, 1962 Mart'ında yazdığı *Önsöz*'ünde, köylülerimizin, kış aylarında, bilhassa düğün ve bayramlarda eğlenmek, hoş vakit geçirmek için tertip ve temsil ettikleri ve dram husûsiyeti gösteren bu temsillerin menşe' bakımından eski, sözlü bir an'aneyle dayandığını, 1071 tarihinden sonra Anadolu'da devam ettiğini, bugün de yaşamakta olduğunu kaydediyor; bu mevzû üzerindeki çalışmalarına temasla, eserini nasıl hazırladığına dâir bilgi veriyor: Bu eserin bibliyografyasına eklediği anketi, 1955'de tertip etmiş, 1961'de türlü vâsitalardan faydalanarak köylere dağıtmıştır. Tutarı 3500'ü bulan bu anketlerden ancak 1645'ine cevap alabilmiş, 805 kişi anketi yanlış anlamış, 230'unda ise, "böyle ibtidâî şeylerin köylerde bulunmadığı" bildirilmiştir. Şükrü Elçin, bu eserini yazarken, anketine gönderilen ancak 1645 cevapla, Manisa, Denizli, Sivas, Giresun köylerinde kendi araştırma ve müşâhadelerinden faydalanmıştır. Müellif, "Tedkikimizin ilk ağırlık noktasını teşkil eden bibliyografya, bu ortaoyunlarının, bütün köyleri şümûlüne alan bir nitelikte ve yaygınlıkta olduğunu gösterdi. Tesbit ettiğimiz ritüel, veya profan mâhiyetteki oyunların konularının zenginliği ve klâsik tiyatroya müvâzî türler, hayret verici oldu. İşte bu çok yaygın, konu ve tiyatro türleri bakımından çok zengin oyunları eski bir geleneğin devâmı olarak tarih seyri içinde işâret ettikten sonra konu, kaynak ve oyun tekniği gibi umûmî alanlarda inceledik. Meddah, Karagöz, Ortaoyunu ve Tulû'ât ile karşılaştırmadık. Müstakil monografiler bekleyen çocuk oyunları ile, dram karakteri gösteren rakslar bu tedkikin dışında kaldı" diyor (S. IX-X).

Dr. Şükrü Elçin'in, *Anadolu Köy Orta Oyunları* adlı bu eseri başlıca sekiz bölümden ibârettir : Birinci Bölüm'ü teşkil eden *Bibliyografya*, üç kısma ayrılmıştır : (1) *İncelemeler ve San'at İşlemeleri* başlıklı kısımda, bu sâhada neşredilen eser ve makaleler, muharrirlerinin soy-adlarına göre alfabetik olarak kaydedilmiştir. (2) *Basılmış Metinler* bölümünde, Anadolu köy oyunlarından basılmış bulunanların bibliyografyası verilmiştir. (3) *Anket Yardımı ile Derlediğimiz Metinler* bahsinde ise, bu oyunlar, adlarına göre alfabetik tertibedilmiş olup, bunların hangi köy, kasaba v. b. yerlerden, kimlerin bilgisinden faydalanılarak derlendiği hakkında izahlar yer almaktadır. *Bibliyografya*'nın geri kalan bölümlerini, (4) *Basılmış Dergi ve Kitaplarda Adları Tesbit Olan Oyunlar*, (5) *Anket Yardımı ile Adlarını Tesbit Ettiğimiz Oyunlar*, (6) *Anket metni* teşkil ediyor (S. 1-21).

Yukarıda kaydettiğimiz gibi başlıca sekiz bölümden ibâret Anadolu Köy Orta Oyunları'nın diğer bölümlerini, II — *Tiyatro ve Tarih Boyunca Folklorik Türk Tiyatrosu* (S. 22-27); III — *Konu ve Kaynak Problemleri*: A) Oyunların Konu Bakımından Tasnifi, B) Varyantlar ve Karşılaştırma (S. 28-51); IV — *Oyunların Kaynakları* (S. 52-

54); v — *Tür Problemleri* (S. 55-58); vi — *Oyun Tekniği* (S. 59-68); vii — *Seyirci Topluluğu, Sonuç* (S. 69-70); viii — *Ek-Metinler* (S. 71-81) bahisleri teşkil etmektedir ve kitap, *Notlar* başlıklı bahisle sona eriyor ki, esere bir ilâve sayılabilir; esâsen, *Önsöz*'ün sonundaki Mart, 1962 tarihinden de anlaşıldığı gibi, Şükrü Elçin, bu eserini, basım tarihinden iki yıl kadar önce tamamlamış bulunuyordu. Bu sebeple, eski çalışmalarına bâzi ilâveleri bu *Notlar* kısmında buluyoruz :

(1) Şükrü Elçin, eserinin *Bibliyografya* kısmında zikrettiği Günsel Eke'nin me'zûniyet *thèse*'ini herhâlde sonradan tedkik imkânını bulabilmiş olacak ki, bu *thèse*'de hangi oyunların tesbit edildiğini bu *Notlar* bahsine eklemiştir. (2) Metin And'ın *Dionisos ve Anadolu Köylüsü* adlı eseri¹ münâsebetiyle, "Memleketimizde içtimâ'î hâdiseleri sun'î olarak sosyalizm (*socialisme*) meslekinin çerçevesi içinde ele alan birtakım yazarların halk edebiyatı ve folklor konularını da bu açıdan incelediklerini görüyoruz. Siyâsî maksat güden bu zümre dışında, bir tarih tezini yanlış anlamak ve yalnız Batı kaynaklarını okumak yüzünden Türk kültürünü eski Anadolu ve Yunan medeniyetlerinin bir halltası, veya terkibi sayanlar da vardır. Araştırmamızı tamamladığımız sırada *Dionisos ve Anadolu Köylüsü* adlı eserini yayınlayan Metin And bunlardan biridir. Metin And, bahis konusu eserinde törenlere bağlı oyunları incelemiştir. Yazar, "seyirlik oyunu" adını verdiği bu oyunları daha ziyâde Yunan mitolojisi ve eski Anadolu medeniyetleri ile izaha çalışmıştır. Türkler'in Anadolu'ya geldikten sonra yeni yurdlarındaki kültür ve medeniyetlerden bâzi unsurlar aldıkları bir gerçektir; bununla berâber, muhtelif bahislerde işâret ettiğimiz gibi eski Türk inanış, müessese ve yaşama şekillerinden kaynağını alan birtakım merâsimle ilgili oyunları kalıb hâlinde yabancı mitolojilere bağlamak, mübâlegalı olduğu kadar, acele ve sathî birer hükümden ileri geçemez. Henüz basılmamış *Türk Kültür ve Edebiyatında At* adlı araştırmamızda da belirttiğimiz üzere, ilk yurdlarında bir zamanlar "avcı-çoban" kültürü içinde "göçebe-yerleşik" yaşamış ecdâdımızın, "hayvan" ı ve husûsiyle "at" ı Yunanlılar'dan çok önce tanıdıkları ve hattâ Mogollar'la birlikte ehlileştirtikleri bir müteârifeye durumundadır. Türkler'in oniki hayvanlı takviminden de anlaşılacağı gibi, birçok hayvanları ve kuşları birer sembol olarak tanıdıkları herkesin mâlûmudur; hattâ Metin And'ın husûsiyle üzerinde durduğu "ölüp-dirilme" motifi, aynı zamanda çok eski bir Türk motifidir" fikirlerini ileri süren Şükrü Elçin, pek haklı olarak, "eski Türk kültür ve medeniyetinin muhtelif tabakaları ve mirâsı incelenmedikçe yapılacak ta'mimlerin çoğu zaman bir fanteziden ileriye geçemeyeceğini söylemek yanlış olmaz" kanaatinde bulunduğunu kaydediyor². (3) *Notlar*'ın bu üçüncü kısmında Şükrü Elçin, Prof. Dr. Von Gabain'in İstanbul'da, *Eski Türkçe'de Okuma ve Anlatma Metinleri* adlı ve basılmış bulunan konferansı üzerinde duruyor ki, bu eserde Orta-çağ başlarında Hoço'daki Uygurlar ile diğer Türk kavimlerinin hayat ve san'atları ele alınmıştır. Von Gabain'e göre, *Uygurica* m'deki hikâyelerde *Castana* (*Ugurica* iv.) ve *Atavaka* (*Uygurica* x.) hikâyelerinde dramatik konuşmalar mevcut olduğu gibi, bu dramlaştırma Tibet'te

¹ İstanbul, Elif Yayınları, 1962.

² Bu münâsebetle Metin And'ın cevâbı için bk., *Forum*, sayı — 254, 1 Kasım, 1964 (Aynı yazı, *Forum*'da neşredildiği kaydedilmeyerek *Türk Dili* mecmuasında da basılmıştır : Sayı — 159, Aralık, 1964).

Tataka adı verilen dîni halk tiyatrosunda da görülmektedir; “Hikâyenin destânî kısmı tegannî edildikten sonra, güzel kostümler giyinmiş oyuncular, sahnesiz bir yerde, açık havada şahısları konuşturmaktadır. Bu oyunlar Saylon, Birma ve Siyam’da vardır. A. Gabain, aynı oyunları Çin’de Mogol Lamaistleri’nde de görmüştür” ve bu an’anenin Orta-Asya’da Toharlar’a ve Türkler’e de bağlanabileceği kanaatinde; eski Türkçe’de bu tarz eserlerin *Körünç* (piyes) olarak vasıflandırılması da dikkati çeken bir husustur (S. 82-83).

Dr. Şükrü Elçin, yukarıdanberi muhteviyâtını tanıtmaya çalıştığımız bu eserde, “Batı kültürü ile bağlantı kurmamış Türk köylüsünün kendi sosyal ve iktisâdî şartları içinde folklorik bir tiyatroya sâhip olduğunu ” göstermiş bulunuyor. *Önsöz*’ün sonundaki tarihten anlaşıldığı gibi, eserini 1962 yılı başında tamalamış bulunuyordu; kitabın basım tarihi ise 1964’dür. Bu arada müellifin çalışmalarına devam ettiği, kitaptaki yer yer ilâvelerden anlaşılıyor. Eserin tertip bakımından oldukça karışık oluşunun bundan ileri geldiğini sanıyoruz; yanılmıyorsak, müellif, bu eserini, malzemeyi tamamladıktan sonra kıymetlendirerek tasnif edip yazmaya başlamamış, te’lif işine pek az malzeme ile girişmiş, sonradan topladığı malzemeyi ayrı kısımlar hâlinde ilâve etmiştir. Kitabın III. *Bölümü*’nü teşkil eden *Konu ve Kaynak Problemleri* ile, *Oyunların Kaynakları* üzerinde durulan IV. *Bölüm*’ü meydana getiren malzeme birbiriyle çok yakından alâkalı olduğundan bir bahis hâlinde terkip olunabilirdi; böylece, mevzû’un kavranılması okuyanlar için daha kolaylaşacak, dağınıklık giderilmiş olacaktı. Dikkati çeken başka bir nokta, *Sonuç* kısmının, *Önsöz*’den hemen hemen farksız oluşu, âdetâ *Önsöz*’ün bir hulâsasından ibâret bulunuşudur. İşâret etmek istediğimiz bir başka nokta, müellifin, “*Meddah, Karagöz, Ortaoyunu ve Tulû’at* ile karşılaştırmadık” cümlesinde görüldüğü gibi, *Meddah, Karagöz ve Ortaoyunu*’nu, *Tulû’at*’tan ayrı kabul etmesidir; bilindiği gibi, *Tulû’at* ta ‘biri *Meddah, Karagöz ve Ortaoyunu*’nu da esâsen içine alır; hâlbuki müellif bu cümlesinde *Ortaoyunu*’nu, *Tulû’at*’ın bir kolunu teşkil eden ve kendisine göre bir oyun tekniği, belli ve sözlü eserleri bulunan klâsik halk tiyatrosu mânâsında kullanmış bulunuyor. Sırası gelmişken, bu mes’ele ile alâkalı bir noktaya daha işâret edelim : Kitabın kapağında da bir orta oyunu sözü geçmektedir : *Anadolu Köy Orta Oyunları* . . . Metin And, buradaki orta oyunu ta ‘birini yanıltıcı bularak, *Köy Oyunları*’nın, *Ortaoyunu* ile bir alâkası bulunmadığını kaydetmiştir. Burada, mevzû’dan uzaklaşarak, bu *Köy Oyunları*’nın *Ortaoyunu* ile münâsebeti bulunup bulunmadığı üzerinde durmuyacağız; hemen söyleyelim ki, Dr. Şükrü Elçin, gerek kitabının adını teşkil eden *Köy Orta Oyunları* ifâdesinde, gerek yer yer muhtelif bahislerde, bu Orta Oyunu sözünü bir ta ‘bir olarak kullanmamıştır; esâsen dikkat edilirse imlâları da farklıdır; bununla berâber, herhangi bir yanılmaya yol açmamak için, bu gibi tiyatrolar için, — kendisi kitabının kapağında da parantez içerisinde gösterdiği gibi — yalnız *Köy Tiyatrosu* ta ‘birini kullanmanın yerinde olacağını sanıyoruz.

Dr. Şükrü Elçin’in eseri, *Köy Tiyatrosu* mevzû’unda yazılan ilk eser sayılabilir; çünkü, bundan önce Ahmed Kudsi Tecer tarafından neşredilen *Köy Temsilleri*’nde (1940), mevzû bu kadar etraflı olarak tedkik edilmemiştir. Biz bu mes’ele üzerinde çalışmadığımız için, eserin muhteviyâtına bilgi bakımından pek birşey ilâve edemeyeceğiz; yalnız, M. Necatî Özsu’nun, *Seferihisar Orta Oyunları* başlıklı seri

makalesinde, Dr. Şükrü Elçin'i alâkadar eden malzemenin bulunduğunu kaydetmeği faydalı bulduk ³.

Köy Tiyatrosu'nun başlangıcını tarih boyunca yaşamış sözlü halk tiyatrosunda arayan ve bu hususta epeyi ip-uçları da bulan Dr. Şükrü Elçin, sağlam bir zemin üzerinde yol almağa başlamıştır; onun bir taslak, bir kanava mâhiyetindeki bu eserinden sonra, toplayacağı yeni malzeme ve notlarla daha etraflı ve daha terkibi bir eser meydana getireceğini ümid ediyor, bu ümidimizi şimdiden müjdeleyen *Anadolu Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu)*'ni, bu mevzu'da çalışanlara tavsiye ediyoruz.

F. ABDULLAH TANSEL

³ *Türk Folklor Araştırmaları*, nu. 131, Haziran 1960; nu. 143, Haziran, 1961; nu. 159, Ekim, 1962. Muhtelif Halkevleri tarafından vaktiyle neşredilen muhtelif dergilerin esaslı sûrette gözden geçirilmesinin de faydalı olacağı düşüncesindeyiz; bu hususta Avnî Candar'ın eserinden de faydalanılabilir (*Bibliyografya*, c. I., Ankara, 1939; c. II., Ankara, 1941).

A. BENNIGSEN et Ch. LEMMERCIER — QUELQUEJAY: “*La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920.* = Rusya Müslümanlarının Matbuat ve Millî Hareketleri”, 386 s. Paris, Mouton et Co, 1964.

Bu değerli eser Paris Sorbonne Üniversitesi'nin École pratique des Hautes-Études, Sciences Économiques et Sociales bölümünde yayımlanmıştır. İlk önce kısa bir önsözle bu eseri vücuda getiren malzemenin nasıl elde edildiği üzerinde durulmuştur. Bunun bir kısmı hususî ellerde, bazıları da kütüphanelerde bulunmuştur. Bilhassa Helsinki Fin Millî Kütüphanesi ve Üniversite Kütüphanesinde ele geçirilen değerli malzemenin mikrofilmleri alınmış ve bugün bunlar Sorbonne Üniversitesi'nin yakarında adı geçen Éc. Pr. des É. E. kütüphanesinde saklanmaktadır. Müellifler bu malzemeyi elde etmek için 1959-1963 yılları arasında yalnız Avrupa ve Birleşik Amerika'nın büyük kütüphanelerini taramakla kalmayıp, Orta Doğu memleketlerinden birçoklarının ve bu cümleden Türkiye, İran ve Mısır kütüphanelerini aramış taramışlar, böylelikle hamisiz büyük bir milletin kültürünü ve mâneviyatını aksettiren malzemenin, hiç olmazsa bir kısmını kaybolup gitmekten kurtarmışlardır. Esas konuya girmeden önceki başsahifelerin birinde: Ahmet Baytursun'un “Ancak, millî dilde kendi edebiyatını yaratabilen bir halk müstakil bir varlık olmağa hak kazanır” dediğini ve İsmail Gaspralı'dan “Uzun müddet kaale alınmayan büyük bir halkın uyanışında matbuat birinci derece rol oynamalıdır” vecizesi gibi kıymetli fikirler nakl olunmaktadır. Gazete ve dergilerin adları eski imlâ ve arap harfleriyle de gösterilmiş olduğundan, baş kısımda türkçe ve arapça olarak geçen sözler dolayısıyla bir translitteration sistemi yoluyla verilen misallerle açıklamalar yapılmıştır. Bunu takip eden sahifelerde bu neşriyatı bilmeyen yabancılar için çok faydalı olan bazı kısaltmalar, terimler (rusça kelimeler de dahil olmak üzere) aydınlatılmıştır. Introduction (Giriş) kısmında Rusya mahkûmu Müslümanların, bilhassa Türk soyundan olan halkın millî hareketleri ve siyasi hayatı üzerinde kısaca bilgi verilerek, onların matbuatlarının mahiyeti ve önemi üzerinde durulmaktadır. Matbuat'ın başlangıcı konusundan sonra Türkistan'da Rus hükümetinin resmî neşriyatı olan ve ilk gazetelerden olan “Türkistan vilâyetinin geziti” (İlk sayı 1870 ocak) nden bilgi ve başlıktan bir klişe verilmektedir.

II. babda ise İ. Gaspralı'nın çıkardığı “Terciman” gazetesinin 1883-1905 inkılâbına kadar olan devir ve bu devirde ortaya çıkan diğer mevkuteler söz konusu edilir. Bu cümleden 1870-1905'e kadar geçen yıllarda Türk dilinde: 5 Azerî, 2 Kazan lehçesinde, Özbek, Kazak ve Kırım lehçesinde birer tane olmak üzere 10 gazete çıkmıştır. Tarih sırasıyla: 1870 “Türkistan Vilâyetinin geziti”, Taşkent, özbekçe, 1875 “Ekinci” Baku, Azerîce, 1879 “Ziya” Tiflis, Azerîce, 1880 “Ziyayı Kafkasya” Tiflis; aynı yıl “Keşkül” Tiflis; 1883 “Terciman” Bahçesaray, Kırım lehçesinde; 1899 “Dala Vilâyeti” Omsk kazakça; 1902 “Mir'at” Petersburg, Kazan lehçesi ve ar.; 1903 “Şark-ı Rus” Tiflis, Azerî, 1904 “Nur” Petersburg, Kazan lehçesi ve ar.

III. Bab 1905-1917'ye kadar olan, en verimli bir devreyi ele alır. Bu en gelişmiş ve en zengin millî neşriyat devri müellifler tarafından hem ülkelere hem lehcelere ve coğrafî sahalarla bölünerek işlenmiştir. Meselâ. A. *La Presse Tatar* diye

aldığı Kazan Türk lehcesinde çıkan mevkuteyi 3 büyük gruba ayırarak göstermektedirler. 1. dinî ve muhafazakâr, çıkan yerler de: Orenburg, Ufa, Kazan, Astrahan; 2. milliyetçi ceditçi, bunların içinde de islâmcı-inkilâpçı, liberal -mutedil ve inkilâpçı sosyalist olmak üzere yine 3 cereyanın mevkutesine yukarıdaki yer adlarından başka Uralsk, Troysk, Tomsk, Petersburg gibi merkezî şehirler de katılmaktadır. Bundan başka yine bu lehçede çocuk ve terbiyeye dair, ekonomi, ticaret ve ziraate dair ve kadın meselelerine dair mevkuteler eklenmektedir. Bu devirde Kazan lehçesinde 63 adla, Azerî lehcesinde ise 67, Özbekçe 18, kazakça 9, Kırım lehcesinde 7 adla mevkute yayımlanmıştır. Azerî matbuatı da aşağı yukarı Tatar (Idil-Ural) matbuatının aynı veya çok benzeri bir şekilde gelişmiştir. Yalnız Şimalî Kafkasya, Kırım ve Kazak matbuatı nisbeten daha dar çerçeve içinde kalmış, Türkistan matbuatı daha ziyade büyük merkezî yerler Taşkent, Semarkand, Hokand gibi merkezi şehirlere münhasır olmuştur, bunun yanında Türkmencilerde de 1-2 gazete belirmiştir.

IV. Babda verilen mevkute 1917-20'ye kadar olan devir daha bariz bir siyasî tandans göstermektedir. Her Türk ülkesi siyasî bakımdan ortaya çıkan kendi hususiyet ve icaplarına göre neşir organları teşkil etmiştir. Meselâ A. *La Presse Tatar*'da (Idil Ural'da) 1917 den başlayan geçici hükümet idaresinde millî grup yayımlarından Müslüman Komitesi, Millî Şura, Millî İdare ve Millet Meclisi, Harbî Şura gibi organlar ve çeşitli neşriyat'ın belirdiği gösterilmektedir.

D. *La Presse du Caucase* Azerbaycan'da da geçici hükümetin 1917'den 1918 mart ayına kadar olan matbuatı, sol parti ve sağ parti organları, Bakü şurası ve yabancı işgali altındaki matbuat; Azerbaycan'ın istiklâl devri 1918 Kasım-1920 Nisan'a kadar olan matbuat gibi türlü kolları belirtilmektedir.

Bu 3. devredeki matbuatın sayısı çok yükselmiştir, bilhassa bu artış Idil-Ural'da (Kazan Tatarları diye gösteriliyor) 139 a çıkmış Azerbaycan'da bir eksilme kaydedilmekte ve böylece orada 39, Özbeklerde 37, Kazaklarda 21, Kırım'da ise yine eskisi gibi 7 çeşit neşir organı gözükmektedir. Bu devrede bütün Rusya mahkûmu Türk Müslümanların matbuat organının sayısı 258, 1870-1920'e kadar ise topu 435 sayı ile karşımıza çıkar.

Her bahsin başında ve ele alınan mevkutenin ve onun çevresi, o devrin bir çok şahsiyetlerinin adları ve faaliyetleri hakkında bilgi verilerek, yalnız bir matbuat tarihi değil, aynı zamanda millî hareketlerin tarihi de göz önünde tutularak işlenmiştir.

Gerçi bu eserde Rus mahkûmu bütün Müslüman, yani Türk soyundan olmanlar alınmışsa da, umumiyetle büyük çoğunluk Türk soyundan olan Müslümanlar'ın ülkelerine göre ayrı durmuş, ve bu vakitli matbuat üzerinde, şimdide kadar hiç bir yerde bu şekilde kısa da olsa, özlü olarak bahis edilmemiştir.

Bir çok gazete ve derginin baş sahife veya kapaklarının kilişleri gayet net olarak, bugünün en güzel tekniği ile yapılmış ve o devri güzel canlandırmıştır. Eserin sonundaki 3 sahifelik Conclusion kısmında biraz 1920'den sonraki matbuat üzerinde ve özellikle yeni türetilmiş dillerde çıkan bazı mevkute söz konusu edilmektedir. Sonra bu büyük matbuatın kavimlere ve coğrafi mahallere göre dağılmasını gösteren bir kaç liste, bu arada komunist rejimi altındaki yıllara dair de tam olmayan bir kaç yıllık dağılma listesini gösteren cedvel de bulunmaktadır. 10

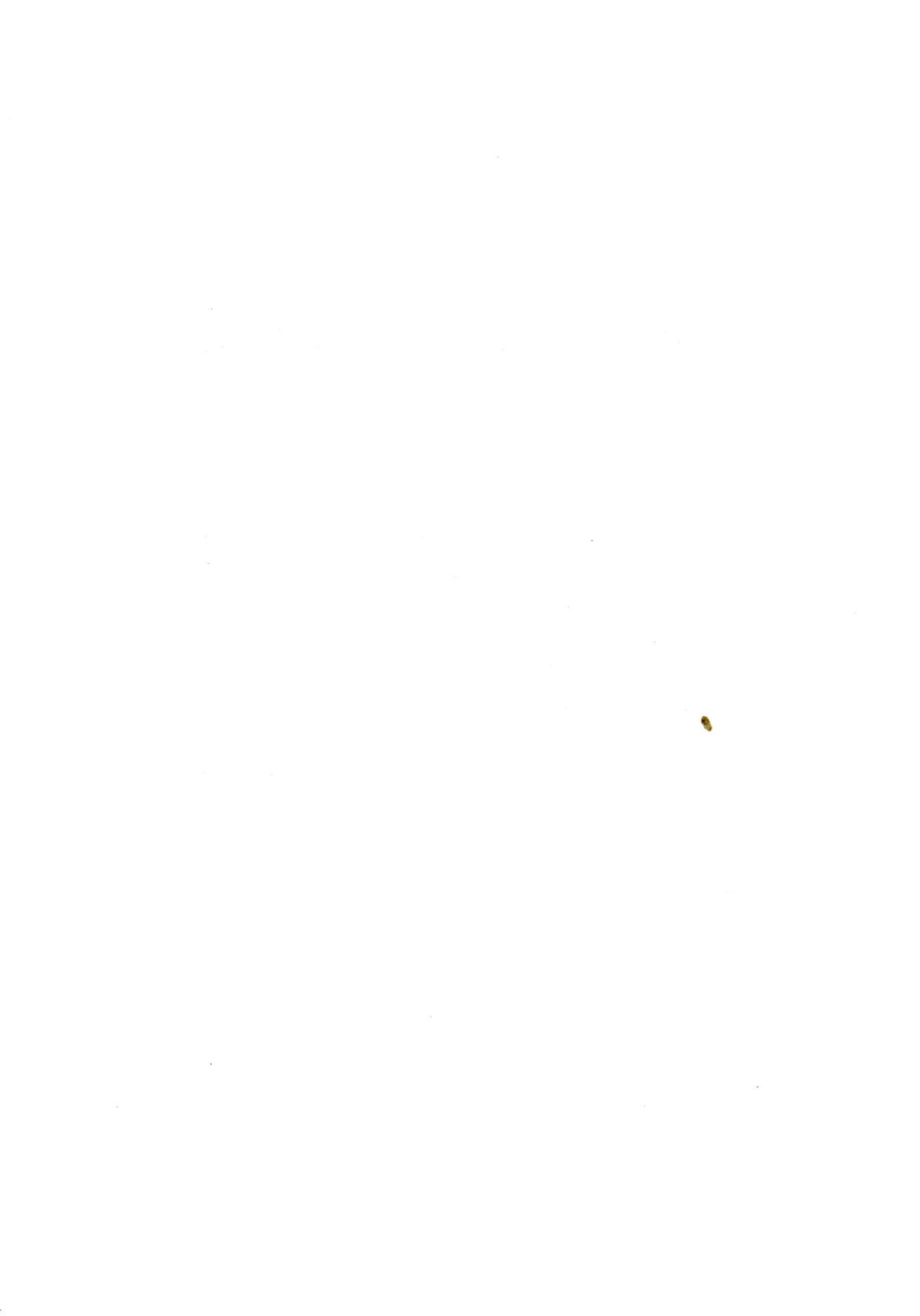
sahifelik güzel bir bibliyografyadan sonra, müelliflerin 1959-63 yılları arasında gezip dolaştıkları memleketlerin kütüphanelerinde bulup ortaya koydukları bu matbuatın isimlere göre alfabetik sıra ile gösterilen Bibliyografyası ve bunların o kütüphanelerde mevcut nüsha sayısını gösteren bilgi verilmektedir. Bu kısım daha evvel bu müellifler tarafından teksir edilerek de dağıtılmıştı.* Bu sefer her mevkutenin transkripsiyonlu lâtin harfleriyle olan adları yanına arap harfleri ile olan adları da eski şekliyle eklenmiştir ki, mevkute tam olarak hakiki adıyla karşımıza serilmektedir. Bunu 323. sahifeden 381'e kadar 3 çeşit indeks izlemektedir. I. Şahıs adları ve müstear adların indeksi, burada bunların kısaca hüvviyetleri de belirtilmektedir. II. Yer adları ve bazı matbuat ve neşriyatla ilgili müesseselerin (komiteler, kongreler vb. gibi) adları III. bütün matbuatın ve matbaaların çıktığı yer ve diliyle teferruatiyle verilmiştir. Böylece her şekilde çok güzel faydalanma imkânı sağlanmıştır.

Kitabın türlü sahifelerini, Azerbaycan'da 1906'dan 1911'e kadar muntazaman çıkan, sonradan aralıkla 1917 ye kadar devam eden mizah dergisi *Molla Nasreddin*'den alınmış ve ayrıca güzel kâğıtta basılmış karikatürler süslemektedir. Bunun bir tanesi önkapaktadır. Bu harika karikatürler mahkûm Türkler matbuatının 45 yıl evvel ne kadar büyük başarı ile çalıştığının canlı bir delilidir. Sadece buraya alınan seçkin karikatürler, o zamanın cemiyet hayatının amansız mücadelesiyle başarı sağlayan millî alandaki gelişmeyi göstermeğe yetmektedir.

Bu kısa özetten anlaşıldığı gibi, mahkûm ve hamisiz bulunan koca bir Türk halkının matbuat ve bununla beraber millî hareket tarihi en büyük dünya dillerinin biri olan Fransız dilinde Avrupa ilim ve kültür dünyasına gerçek bilgilere dayanarak sunulmuş bulunmaktadır. Elde etmek çok güç olan bu malzeme üzerinde, yıllardır sağlıklarını tüketip, araştırmalar yapıp yorulan bu iki ilim adamı Prof. A. BENNINGSEN ve M-me Ch. LEMMERCIER - QUELQCEJAY'a bu başarılarından ötürü tebrik ve teşekkürlerimizi sunarken daha ileri hamleler yapmaları için de başarılar dileriz.

PROF. DR. SAADET ÇAĞATAY

* Bu teksir yayımının devamı olarak "Catalogue des Microfilms des Ouvrages interessant les Musulmans de l'URSS et la politique du Gouvernement Sovietique" (Sovyet Rusya Müsülmanlarının enteresan eserleri ve Sovyet idaresi altındaki Müsülmanların siyaseti) başlığı altında türlü kütüphanelerde buldukları içtimalî hayata dair olan eski ve yeni eserlerin kataloğunu yayımlamışlardı. Bunların arasında tarihi ve dinî eserler de olup, bir kısmı Rusçadır. Bunun I. bölümü Généralites - Études ve Documents Officielles gibi eserleri içine alır. Bundan sonra ise Azerbaycan'a, Kıbrıs'a, İdil-Ural ve Sibirya'ya, Türkistan ve Kazakistan'a dair eserler verilmektedir.

1964 YILININ İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

- AFANASEV, YU. - A. MILNİKOV : *Publiçnaya biblioteka 150 let. Leningrad 1964 Volodarskogo Lenizdata.* 140 S. 8° (A.II/7030)
- Ägyptologische Studien. Herausgegeben von O. Firchow.* Berlin 1955 Akademie-Verlag. 425 S. 8 Pl. = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung, Veröffentlichung Nr 29. 4° (B/4743)
- AHMED IBN MUHAMMED IBN HANBEL : *Kitabu'l - 'llet ve Ma'rifeti'r - Ricâl. Nesr. ed. : Dr. Talât Koçyiğit - Dr. İsmail Cerrahoğlu. 1. Cilt.* Ankara 1963 Doğu Matbaası. 24 + 500 + 41 S. 8° (A.II/7464)
- AHUNDOV, M. F : *Izbrannie filosofskie proizvedeniya.* Moskva 1962 İz. Sotsialno literaturnı. 360 S. 8° (A.II/7204)
- AKAY, İHSAN : *Atatürkçülüğün İlkeleri.* İstanbul 1964 Ekin Basımevi. 112 S. = Varlık Büyük Cep kitapları : 192. 8° (A.II/7342)
- AKKAN, ERDOĞAN : *Erzincan ovası ve çevresinin jeomorfolojisi.* Ankara 1964 Üniversite Basımevi. VII + 104 S. 8 kesit 3 harita. = A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Yay. Sayı : 153.8° (A.II/7466)
- AKSOY, ÖMER ASIM : *Anayasa Sözlüğü. Türkçe - Osmanlıca, Osmanlıca - Türkçe. 3. bs.* Ankara 1962 T. T. K. Basımevi. 104 S. = T. D. K. Yayınları : 187.8° (A.II/3771)
- AKSOY, ÖMER ASIM : *Dil üzerine düşünceler düzeltmeler.* Ankara 1964 T. T. K. Basımevi. 236 S. = T. D. K. Yayınları 190, Tanıtma Yay. Dil Konuları Dizisi : 1.8° (A.II/7374)
- ALBAUM, L. İ : *Balalık - Tepe. K. istorii materialnoy kulturii iskusstva Toharistana.* Taşkent 1960 İAN. UZSSR. 228 S. 18 Pl. 7 Levha. 8° (A.II/4759)
- ALİ ŞİR NEVÂİ, MİR : *Divan. İzдание teksta, predislovie i ukazateli L. V. Dmitrieva.* Moskva 1964 İz. Nauka. 533 S. 8° (A. II/7336)
- ALİEV, K. G : *K. Voprosu o plemenah Kavkazskoy Albanii. VII Mejdunarodnyy Kongress Antr. i Etnogr. Nauk.* Moskva 1964. 8 S. 8° (A. II/7414)
- ALKIM, U. BAHADIR : *Milletlerarası XII Assiriyoloji Kongresi. (Londra 1,4 Temmuz 1963).* Belleten XXVIII (1964)'den ayrı basım. S. 285 - 300. 8° (A.II/7170)
- ALMAQRO, MARTİN : *Los Problemas del Epipaleolitico y Mesolitico en Espana.* Ampurias VI (1944)'den ayrı basım. 38 S. 8° (A.II/4010)
- ALP, SEDAT : *Die Lage von Somuha. Anatolia 1 (1956)'dan ayrıbasım. S. 77 - 80. 8° (A.II/6831)*
- ALSDORF, LUDWIG : *Asokas Separatedikte von Dhauli und Jaugada.* Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 38 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1962 Nr. 1. 8° (A.II/6672-1)
- Altalanos nyelvezet stilsztika nyelvarastörtenet. A III. Országos Magyar nyelvezskongresszus Eloadasai (Budapest, 1954 November 11-13). Budapest 1956 Akademiai Kiado. 344 S. 8° (A.II/7147)*

- Amerikakunde im deutschen Lehrbuch. Ergebnisse der 4. amerikanisch-deutschen Tagung. Braunschweig 27. Juni bis 1 Juli 1961.* Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht IX (1962)'den ayrı basım. S. 17 - 151. 8° (A.İI/6928)
- ANABOLU, DOÇ. DR. MÜKERREM : *Euromos (ayaklı) tapınağı.* İstanbul 1964 Kâğıt ve basım işleri A. Ş. 25 S. 8° (A.İI/7152)
- ANABOLU, DOÇ. DR. MÜKERREM: *Les Maisons Antiques d'Asie Mineure.* 38 S. 8° (A.İI/671)
- ANCEL, JACQUES : *Histoire Contemporaine de 1815 a nos jour.* Paris 1932 Librairie Delagrave. CXVIII + 604 S. 8° (A.İI/6795)
- ANDERSON, J. E : *The human skeleton. A manual for archaeologists.* Ottawa 1962 Rager Duhamel. V + 164 S. 8° (A.İI/7203)
- ANDRONICOS, MANOLIS: *Vergina, the prehistoric Necropolis and Hellenistic Palace.* Lund 1964 Carl Bloms. 11 S. = Studies in Mediterranean Archaeology vol. XIII. 4° (B/4912)
- ARAKELYAN, B. - G. O. KARAHANYAN : *Garni.* Erevan 1951/62 İ. Akademii Nauk Armyanskoy SSR. 4° (B/4756)
- ARAKELYAN, B. : *Goroda i remesla Armenii v IX - XIII vv.* 1. cilt. Erevan 1958 İz. An Armyanskoy SSR. 382 S. 76 Pl. 4° (B/4400)
- Arheologičeskie issledovaniya na Severnı Sklonah Karatay.* Alma - Ata 1962 İz. Akademii Nauk Kazahskoy SSR. 220 S. 1 Levha = Trudı İnst. İst. Arheologii i Etnografii 14.4° (B/4800)
- Arheologičeskie pamyatniki Talasskoy Dolini.* Frunze 1963 İz. Akademii Nauk Kirgizskoy SSR. 262 S. 2 Levha 1 Hr. 4° (B/4923)
- ARTAMONOV, M. N : *İstoriya Hazar.* Leningrad 1962 İ. Gosudarstvennogo Ermitaja. 523 S. 8° (A.İI/7031)
- AŞURBEYLİ, S. B : *Oçerk istorii srednevekovogo Baku (VIII - naçalo XIXvv.).* Baku 1964 İz. Akademii Nauk Azerbaydjankoy SSR. 336 S. 8° (A. İI/7200)
- ATABİNEN, REŞİT SAFFET : *L'attitude de l'occident vis-a-vis des Turcs et des Grecs.* İstanbul 1964 Güler Basımevi. 14 S. 8° (A.İI/6974)
- ATABİNEN, REŞİD SAFFET : *L' oecuménicité des Turcs, Simavnalı Bedrettin.* İstanbul 1964 C. Rigo Basımevi. 14 S. 8° (A. İI/7057)
- Ataç.* Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 407 S. = T.D.K. Yayınları: 201. 8° (A.İI/7373)
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMÂL : *Put novoy Turtsii 1919 - 1927.* Moskva 1929 - 1934 Gosudarstvennoe İzdatelstvo. 8° (A.İI/6770)
- Atatürk Şiirleri. Derleyen : Behçet Necatigil.* VII + 206 S. = T. D. K. Yayınları : 223. 8° (A. İI/7365)
- AUFDERMAUER, JÖRG : *Ein Grabhügelfeld der Hallstattzeit bei Mauenheim.* Freiburg 1963 Otto Kehrler. 45 S. 20 Pl. 17 Plan = Badische Fundberichte Sonderherft 3. 4° (B/4741)
- AVFİ, MUHAMMED : *Cevâmiü'l-Hikâyat ve Levamii'r-rivayât. Neşr. : Muhammed Muin.* 1. cilt. Tehran. 1335. 222 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran, no : 342. 8° (A. İI/6587)
- AYETİ, DR. MUHAMMED İBRAHİM : *Endülüs yâ Tarih-i hükümet-i Müslimin der Urapa.* Tehran 1340. 460 S. 9 Pl. 3 Hr. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran no : 714. 8° (A.İI/6571)

- AYGÜN, TAHSİN : *Fotoğraflarla Atatürk*. Ankara 1963 Millî Eğitim Basımevi. 32 S. = Atatürk serisi No : 1. 8° (A. II/6715)
- AYNÜ'L KUDAT-I HEMEDÂNİ : *Musannefat-ı Aynü'l Kudat-ı Hemedânf. Neşr. Afif Useyran C. I*. Tehran 1341. 130 + 192 + 523 + 51 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran Nr. 695. 8° (A.II/6595)
- Bahçisarayskiy İstoriko - Arheoloğičeskiy Muzey. 2. bs.* Simferomol 1961 Kırımizdat. 95 S. 8° (A.II/7176)
- BANNER - JAKABFFY : *A közép-dunamedence régészeti bibliografiája 1954 - 1959*. Budapest 1961 Akadémiai Kiado. 252 S. 8° (A.II/7148)
- BARANNİKOV, A : *Obraztsi sovremennoy prozi Hindustani Çast II*. Leningrad 1930 İ. Leningradskogo Vostoçnogo İnstituta imeni A. S. Enukidze. XXXI + 119 S. 8° (A.II/5196)
- BARRY, CANON WILLIAM : *The Turks Cardinal Newman and the Council of ten. The Nineteenth Century and After 40 (1919)'dan ayrı basım.* 16 S. 8° (A. II/6982)
- BARTOLD, V. V : *Akademik V. V. Bartold, Soçineniya*. Moskva 1963 İVL. 4° (B/4728)
- BASCH, MARTİN ALMAGRO : *Prehistoria del norte de Africa y del Sahara Espanol*. Barcelona 1946 Imprenta Escuela. 301 S. = Censejo Superior de investigaciones Cientificas Instituto de Estudios Africanos. 4° (B/4158)
- BASS, GEORGE F. : *Mycenaean and Protogeometric Tombs in the Halicarnassus Peninsula*. AJA. 67 (1963)'dan ayrı basım. S. 353 - 361 4 Pl. 8° (A./II/6975)
- BAUMHOFF, MARTİN A. : *Ecological determinants of aboriginal California populations*. UCP in American Archaeology and Ethnology 49,2 (1963)'den ayrı bs. S. 155 - 235. 4° (B/3046)
- BAYDUR, SUAT YAKUP. : *Dil ve Kültür. 2. bs.* Ankara 1964 Üniversite Basımevi. 149 S. = T. D. K. Yay. 144, Tanıtma Yay. Dil Konuları Dizisi : 8. 8° (A.II/7378)
- BEARD, CHARLES A. - MARY R. BEARD - WILLIAM BEARD : *The Beards' New basic history of the United States*. Garden City 1960 Doubleday. 547 S. 16 Pl. 8° (A. II/7435)
- BECH, GUNNAR : *Die Entstehung des Schwachen Präteritums*. Kobenhavn 1963 Ejnar Munksgaard. 41 S. Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk. 40, 4 (1963). 8° (A.II/6981)
- BECKER, CARL - SIDNEY PAINTER - YU-SHAN HAN : *The Past that lives today*. Newyork 1952 Silver Burdett Company. VIII + 856 S. 8° (A.II/6790)
- BECKMANN, OTTO : *Der Kleine Beckmann. Illustriertes Konversationslexikon. 2 C*. Leipzig 1929 Otto Beckmann. XV + 2814 S. 30 Pl. 8° (A.II/5829)
- Die Behandlung Asiens in den Lehrbüchern der Volksschulen in der Schweiz, Frankreich, Grossbritannien und Bundesrepublik Deutschland*. Sonderdruck des Internationalen Jahrbuchs für Geschichtsunterricht Band IX (1963/64)'den ayrı basım. 126 S. 8° (A.II/6927)
- Beiträge zum indonesischen Erziehungswesen*. Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht IX (1963/64)'den ayrı basım. 119 S. 8° (A.II/6926)
- BELDİCEANU STEINHERR, IRENE - NICOARA BELDİCEANU : *Un règlement minier Ottomane du règne de Süleyman le Législateur*. Südost - Forschungen XXI (1962)'den ayrı basım. S. 143-168. 8° (AII/6723)

- BERNHEIM, ERNST : *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. 2 C. New York 1908 (orijinal basım tarihi) Burt Franklin. X + 842 S. = Burt Franklin Bibliographical & Reference series 21. 8° (A.II/7197,11)
- BERTELS, EVGENY E : İzbrannie Trudi. Nizamii Fuzuli. Moskva 1962 İVL. 556 S. 4° (B/4757)
- BİLMEN, ÖMER NASUHI : *Büyük tefsir tarihi*. 9 cüz. Ankara 1960/62 Doğu Matbaası. 724 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay. Sayı 39/2. 8° (A.II/6933)
- BİNÂ, DR. ALİ EKBER : *Tarih-i Siyast ve diplomasi-i İran, c. I*. Tehran 1337. 34 S. = İntişârât-ı Danişgâhi Tahran no: 466. 8° (A.II/6582)
- BİRKET - SMITH, KAJ : *The Anthropologist*. Folk V (1963)'den ayrı basım. 31 S. 8° (A.II/7014)
- BLOCH, R. - P. MEININGER : *L'Orient la Grece*. Paris 1929 Librairie Delagrave. 317 + 218 S. 8° (A.II/6779-1)
- BODMAN, HERBERT L. JR. : *Political factions in Aleppo, 1760 - 1826*. Chapel Hill 1963 The University of North Carolina Press. XV + 159 S. = The James Sprunt Studies in History and Political Science, Vol 45. 8° (A.II/6906)
- BOJÇİ; İVAN : *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Beograd 1952 Srpske Akademije Nauka. 394 S. = Posebna İzdana Kniga 200 İstoriski Institut Kniga 3.8° (A.II/7310)
- BOKŞANIN, A. G. : *Parfiya i Rim, Voznikovenie sistemi politiçeskogo dualizma v peredney Azii*. Moskva 1960 İz. Moskovskogo Universiteta. 251 S. 8° (A.II/7177)
- BOROVKOV, A. K. : *Tyurkologičeskie İssledovaniya*. Moskva 1963 İ. Akademii Nauk SSSR. 300 S. 1 PL. 4° (B/4699)
- BREASTED, JAMES HENRY : *Ancient Times, a history of the Early World*. Boston 1916 Ginn and Company. XX + 742 S. 18 Pl. 17 Hr. 8° (A.II/6792)
- BREASTED, JAMES HENRY : *Outlines of European History*. Boston 1914 Ginn and Co. XIII + 730 S. 8 Pl. 15 Hr. 8° (A.II/4432)
- BREASTED, JAMES HENRY : *Survey of the ancient world*. Boston 1919 Ginn and Co. XI + 418 S. 4 Pl. 16 Hr. 8° (A.II/6787)
- BRENTJES, BURCHARD : *Land zwischen den Strömen*. Heidelberg 1963 Lambert Schneider. 200 S. 8° (A.II/7137)
- CAM, ÖNDAL : *Anadolu kokan Kıbrıs*. Karaman 1964 Şafak Basımevi. 239 S. 8° (A.II/7417)
- CEMALÜDDİN EBİ MANSUR : *Envarü'l-melekût fi şerhi'l yâkut. Neşr. : Muhammed Necmi Zencâvi*. Tehran 1338. 249 S. = İntişârât-ı Danişgâh-i Tehran. Nr. 543. 8° (A.II/6579)
- CEMŞİD SURUŞ SURUŞIYAN : *Ferheng-i Behdınan. Neşr. Minuçeher Sutude*. Tehran 1956. 218 S. 8° (A.II/6594)
- Cevad Abbas'ın ilk defa neşrettiğimiz hatıraları. Mustafa Kemâl'in 1921 deki 10 emri (Emavir-i Aşere)*. S. 3 - 30. 4° (B/3872)
- CHADSEY, CHARLES E. - LOIS WEINBERG - CHESTER F. MILLER : *America in the making. From wilderness to world power*. Boston 1927 D.C. Heath and Company. XVII + 704 + XVI S. 2 Hr. 8° (A.II/4430)
- CHIERA, EDWARD : *Les tablettes Babyloniennes*. Paris 1940 Payot. 233 S. XXXII Pl. = Bibliothéque Historique. 8° (A.II/7125)

- CLARK, J. G. D. : *L'Europe Préhistorique. Les fondements de son économie*. Paris 1955 Payot. 491 S. VIII Pl. = Bibliothèque Historique. 8° (A.İI/7118)
- CONARD, PIERRE : *Notions d'histoire de la Civilisation*. Paris 1950 Libraire Armand Colin. 93 S. 8° (A.İI/6786)
- CONTENAU, DR. G : *La Magie chez les Assyrien et les Babyloniens*. Paris 1947 Payot. 298 S. VIII Pl. = Bibliothèque Historique. 8° (A.İI/7126)
- CONTENAU, DR. G : *Monuments Mésopotamiens. Nouvellement acquis ou peu connus (Musée du Louvre)*. Paris 1934 Les Editions d'Art d'Histoire. 27 S. 13 Pl. 4° (B/4766)
- CORDIER, R. W. — E. B. ROBERT : *History for the beginner*. New York 1948 Rand McNally. VI + 230 S. 1 Pl. 8° (B/4711)
- CORDIER, R. W. — E. B. ROBERT : *History of world peoples*. New York 1949 Rand McNally. VI + 302 S. 1 Pl. 4° (B/4712)
- CUMBUR, MÜJGAN : *Yusuf Ağa Kütüphanesi ve kütüphane vakfiyesi*. A. Ü. D. T. C. Fak. Tarih araştırmaları dergisi. 1,1 (1963)'den ayrı basım.S. 203-217.8° (A.İI/7063)
- CVIJIĆ, F. : *La Peninsule Balkanique*. Paris 1918 Armand Colin. VIII + 532 S. 2 Hr. 8° (A.İI/4913)
- ÇAMBEL, HASAN CEMİL : *Makaleler Hatıralar*. Ankara 1964 T. T. K. Basımevi. 143 S. 1 Foto = T. T. K. Yayınlarından XVI. seri - No 3. 8° (A.İI 7178)
- ÇOLPAN, YILMAZ : *Ataç'ın Sözcükleri*. Ankara 1963 Üniversite Basımevi. XV + 116 S. 8° (A.İI/7370)
- ÇUBUKÇU, DR. İBRAHİM AGÂH : *Gazzali ve Şüphecilik*. Ankara 1964 Üniversite Basımevi. 130 S. = A. Ü. İlahiyat Fak. Yay. LII. 8° (A.İI/7458)
- DAĞTEKİN, DR. HÜSEYİN : *Türkleri Boğazlar Bölgesine çeken sebepler*. A. Ü. D. T. C. Fakültesi dergisi XIX, 3 - 4 (1961)'den ayrı basım. S. 177 - 187. 4° (B/4787)
- DANIŞ PEJAH, MUHAMMED TAKİ : *Fihrist-i Kitaphane-i İhdatt Akay-i Seyyid Muhammed Mişkât be-Kitaphane-i Terhan C. 3 Zeyl*. 811 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran no : 303. 8° (A.İI/6572)
- DAVID - WEILL, J : *Le Djâmi d'Ibn Wahb*. 2 C. Le Caire 1939 Imprimerie d'Institut Français. 4° (B/4720)
- DE PEDRALS, DENIS PIERRE : *Archéologie de l'Afrique noire*. Paris 1950 Payot. 234 S. 8° (A.İI/7122)
- MME DECHAPPE, L. : *L'histoire par les textes*. 3 C. Paris 1927/31 Librairie Delagrave. 8° (A.İI/4629)
- La Découverte de l'Asie. Hommage a René Grousset*. Paris 1954 Musée Cernuschi. X + 157 S. XXXII Pl. 8° (A.İI/6845)
- DEMİRAY, TAHSİN : *Millet Meclisinde açılan Türk - Yunan münasebetleri ve Kıbrıs genel görüşmesinde İstanbul Milletvekili Tahsin Demiray'ın konuşması*. İstanbul 1964 Türkiye Basımevi. 32 S. 8° (A.İI/7182)
- DEMİRCİOĞLU, HALİL : *Linear-b yazısının çözülmesi ve tarih*. (Bir yıldönümü vesilesiyle). A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Dergisi 1,1 (1963)'den ayrı basım. S. 219 - 234. 8° (A.İI/7295)
- Demokrasi için*. Ankara. 39 S. = C. H. P. Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu. Yay. No : 5. 8° (A.İI/6887)
- Derleme Sözlüğü. Türkiye'de Halk ağzından Derleme Sözlüğü*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. LV + 444 S. = T. D. K. Yayınları - Sayı : 211. 8° (A.İI/7367)

- Die Deutsche Bücherei im Bau. Ihre Erweiterung und Technisierung seit 1959.* Leipzig 1963 Deutsche Bücherei. 22 S. 8° (A.11/7054)
- DEZSÖ, CSALLANY : *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* Budapest 1956 Akademiai Kiado. 244 S. 1 Hr. 8° (A.11/7193)
- DEZSÖ, DR. CSALLANY : *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454 - 568 U. Z.)* Budapest 1961 Ungarische Akademie der Wissenschaften. 406 + 4 S. CCLXXXI Pl. 1 Lev. = *Archaeologia Hungarica series nova XXXVIII.* 4° (B/4796)
- Dictionnaire Archéologique des Techniques.* 2. C. Paris 1963/64 Editions de l'Accueil. 8° (A.11/ 7474)
- DIEST, WALTHER : *Nysa ad Maeandrum.* Berlin 1913 Georg Raimer. 103 S. 13 Pl. 3 Hr. 4° (B/4734)
- DIETRICH, VON ALBERT : *Die Moscheen von Gurgan zur Omajyadenzeit.* Der İslâm 40, 1 (1964)'den ayrı basım. 17 S. 8° (A.11/7153)
- Dil Devriminin 30 Yılı.* Ankara 1962 T. T. K. Basımevi. 104 S. = T. D. K. Yayınları : 193, Tanıtma Yay. Dil Konuları Dizisi : 2.8° (A11/7375)
- DİLAÇAR, A. : *Devlet dili olarak Türkçe.* Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 24 S. = T. D. K. Yay. 199, Tanıtma Yay. Dil Konuları Dizisi : 3. 8° (A.11/7376)
- DİLAÇAR, A. : *Thomsen.* Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 40 S. = T. D. K. Yay. 221, Tanıtma Yay. Türk Diline Emek Verenler Dizisi : 7. 8° (A.11/7379)
- DİLAÇAR, A. : *Türk Diline genel bir bakış.* Ankara 1964 T. T. K. Basımevi. XI + 270 S. = T. D. K. Yayınları : 227. 8° (A.11/7385)
- Dilimizin özleşmesinde aşırı davranılmış mıdır ? Açık oturum. Yöneten : H. Rıdvan Çongur.* Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 27 S. = T. D. K. Yay. : 215, Tanıtma Yay. Açık Oturumlar Dizisi : 2. 8° (A.11/7380)
- DİLLER, HANS : *Die dichterische Form von Hesiods Erga.* Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 31 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1962 Nr. 2. 8° (A.11/6672-2)
- DİMİCK, MARION T. : *Memphis, The city of the White Wall.* Philadelphia 1956 The University Museum. 29 S. 8° (A. 11/7300)
- DİMİTRİYEVIÇ, SERGIYE : *Dubrovački karavani u Tujnoj Srbiji u XVII veku.* Beograd 1958 İz. Ustanova Srpske Akademije Nauka. 209 S. = Posebna İzdana Kniga 304 İstoriski Institut Kniga 10. 8° (A.11/7309)
- DİZDAROĞLU, HİKMET : *Ömer Seyfettin.* Ankara 1964 Üniversitesi Basımevi. 64 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları 225, Türk Diline Emek Verenler Dizisi : 8. 8° (A.11/7366)
- DİZDAROĞLU, HİKMET : *Türkçede fiiller.* Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 65 S. = T. D. K. Yay. 216, Tanıtma Yay. Dil Konuları Dizisi : 6. 8° (A.11/7377)
- DOBRAÇA, KASIM : *Katalog Arapskih, Turskih, i Perzijskih Rukopisa. Haz. Kasım Dobraca.* Sarajova 1963 Starjesinstvo islamske vjerske zajednice. XXXII + 607 + 20 S. XV Tabelâ. 8° (A.11/7004)
- DONÇON, ANTON : *Vreme razdelno, İstoriscki roman.* Sofiya 1964 Bilgarski Pisaltel. 414 S. 8° (A.11/7328)

- DOWNES, JAMES F. : *Washo Religion*. Berkeley 1961 University of California Press. VI + S. 365 - 385 = *Anthropological Records* 16: 9. 4° (B/3045 - 16/9)
- DÖRNER, FRIEDRICH KARL - THERESA GOELL: *Arsameia am Nymphaios*. Berlin 1963 Verlag Gebr. Mann. XIX + 340 S. 80 Tf. 12 Pl. 4° (B/4762)
- DREVNE - RUSKOE İSKUSTVO XV - NAÇALA XVI v. Moskva 1963 İz. Akademii Nauk SSSR. 296 S. 10 Pl. 4° (B/4924)
- DUBY, GEORGES : *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*. 2 C. Paris 1962 Aubier. 822 S. VII Pl. 8° (A.İI/7060)
- DYAKONOV, İ. M. : *Urartskie pisma i dokumenti*. Giriş : B. B. Piotrovski. Moskva 1963 İz. Akademii Nauk SSSR. 145 S. 4° (B/4509)
- EBÛ MUHAMMED OSMAN b. ABDULLAH b. el-HASEN el-İRAKÎ el-HANEFÎ : *el-fîrak'l-Mufterika beyne ehli'z-zeyg ve'z-zandaka*. *Sapıklarla dinsizlerin çeşitli mezhepleri*. Neşr. : Dr. Yaşar Kutluay. Ankara 1961 Nur Matbaası. 5 + 122 + 8 S. = A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yay. No. XXXIII. 8° (A.İI/7461)
- EBÛ MUMAMMED OSMAN b. ABDULLAH b. el-HASAN el-İRAKÎ el-HANEFÎ : *Sapıklarla dinsizlerin çeşitli mezhepleri*. *El-Firaku'l-mufterika beyne ehli'z-zeyg ve'z-zandaka*. *Türkçeye Çev.* : Dr. Yaşar Kutluay. Ankara 1962 Balkanoğlu Matbaası. 106 S. = A. Ü. İlahiyat Fak. Yay. : No. XXXV. 8° (A. İI/7452)
- ECKHARD, SANDOR : *Francia - Magyar Kéziszotar*. *Dictionnaire Français - Hongrois*. Budapest 1955 Akademia Kiado. 656 S. 8° (A.İI/7011)
- ECKHARDT, SANDOR : *Magyar - Francia Kéziszotar*. *Dictionnaire Hongrois - Français*. Budapest 1959 Akademia Kiado. 1085 S. 8° (A.İI/7012)
- Egypt*. Neşr. University Museum. *Fotoğraflar: Reuben Goldberg*. 23 Res. 8° (A.İI/7036)
- Ekonomik gelişme içinde istihdam hedefleri*. *Bir uzman heyetinin raporu*. Çev. : Prof. Dr. Cahit Talas. Ankara 1964 A. Ü. Basımevi. XII + 285 S. 1 Lev. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No : 172 - 154 Maliye Enstitüsü Yay. No: 21. 8° (A.İI/7046)
- EKREM, SELMA : *Turkey old and new*. New York 1947 Charles Scribner's sons. 186 S. S. 8° (A.İI/6917)
- Elâzığ. Haz. : Nureddin Menekşe*. Eroğlu Matbaası. 99 S. 4° (B/4934)
- ENER, KASIM : *Çukurova'nın işgali ve Kurtuluş savaşı*. İstanbul 1963 Berksoy Matbaası. 174 S. 8 Pl. 8° (A.İI/7320 - 2)
- ENER, KASIM : *Tarih boyunca Adana ovasına bir bakış*. 6. bs. İstanbul 1964 Berksoy Matbaası. 359 S. 8 Pl. 8° (A.İI/7320-1)
- Esad Efendi. İttihad-ı İslâm*. 34 S. 8° (A.İI/1771)
- EL-EŞ'ARİ, EBİL HASAN ALİ İSMAIL : *Kitabü Makalât'l-İslâmiyyin*. *Die Dogmatischen Lehren der Anhänger des Islam*. Neşr. Hellmut Ritter. Wiesbaden 1963 Franz Steiner. 690 S. = *Bibliotheca Islamica* 1. 8° (A.İI/7005) (A.İI/6780)
- EVANS YESSIE CAMPBELL - SUZANNE HARRIS SANKOWSKY : *Graphic World history*. Boston 1952 D. C. Heath Company. XIV + 578 S. 8° (A.İI/6797)
- FİSCHER, FRANZ : *Die Hethitische Keramik von Boğazköy*. Berlin 1963 Gebr Mann. 174 S. 139 Pl. 2 Lev. 7 Plan. 2° (C/427)
- Fotoğraflarla Atatürk, Doğumundan Cumhuriyetin ilânına kadar*. İstanbul 1964 Matbaacılık Sanayii A. Ş. Basımevi. 215 s. (resimli). 8° (A.İI/7394)

- FRANKFORT, HENRİ : *La Royauté et les dieux*. Paris 1951 Payot. 436 S. = Bibliothéque Historique. 8° (A.İI/7123)
- FRYE, N. RICHARD : *The heritage of Persia*. Newyork 1963 The World Publishing Company. XVII + 301 S. 126. Rs. 8° (A.İI/6678)
- GADJİNSKIY, D. D. - P. A. AZİZBEKOVA : *Baku istoričeskie dostopimeçatelnie mesta*. Baku 1956 İAN. Azerb. SSR. 179 S. 2 Levha. 8° (A.İI/7024)
- GALVİN, HOYT R. — MARTİN VAN BUCEN : *Halk Kütüphaneleri binaları Çev. : Behire Balkan*. Ankara 1963 Güzel İstanbul Matbaası. 6 + 123 S. 8° (A.İI/7040)
- GAZİYEV, M. A. : *Azerbaycan tarihi muzeyi*. Bakı 1959 Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası. 36 S. 19 Pl. 8° (A.İI/7020)
- AL-GAZZALİ : *al-İktisad fi'l-itikad. Önsöz ve notlarla haz. : Dr. İbrahim Agâh Çubukçu — Dr. Hüseyin Atay*. Ankara 1962 Nur Matbaası. V + 270 + 25 S. = A. Ü. İlähiyat Fakültesi Yay. XXXIV. 8° (A.İI/7451)
- Genel Nüfus Sayımı. 23 Ekim 1960*. Ankara 1963 Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. VI + 601 S. = T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay. No 444. 4° (B/4724)
- GERASİMOV, M. M. : *Opit vosproizvedeniya dokumentalnogo portreta po skeletu iz Pandjiruda*. Stalinabad 1958 Tadjikskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo. 100 S. 4° (B/4752)
- GERÖ, GYÖZÖ : *Pécs török Müemlekei*. Müemlékvédelem VI, I (1962)'den ayrı basım S. 46 - 47. 8° (A.İI/6990)
- GÖKŞEN, ENVER NACİ : *Mehmet Emin Yurdakul*. Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 42 S. = T. D. K. Yay. 213, Tanıtma Yayınları Türk Diline Emek Verenler Dizisi : 6. 8° (A. İI/7364)
- GUPTA, BRIJEN K. : *Sirajuddaullah and the East India Company 1756 - 1757. Background to the foundation of British power in India*. Leiden 1962 E. J. Brill. XII + 170 S. 2 Hr. 8° (A.İI/7138)
- GUSEYNOV, AHMED : *Azerbaydjano - Russkie otnoşeniya XV - XVII v.* Baku 1963 İz. Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR. 240 S. 8° (A.İI/7413)
- GRAHMANN, R : *La Préhistoire de l'Humanité*. Paris 1955 Payot. 332 S. = Bibliothéque Historique. 8° (A.İI/7117)
- GREENAN, JOHN T. — J. MADISON GATHANY : *Units in world history, development of Modern Europe*. London 1934 Mc Graw - Hill. XIII + 710 S. 1 Pl. 8 Hr. 8° (A.İI/6796)
- HABİBULLAYEV, O. H. : *Kültepe'de arheoloji gazıntılar*. Bakı 1959 Azerb. SSR. Elmler A. Naşriyyatı. 134 S. 23 Pl. 8° (A.İI/7017)
- HAKİM, MUHAMMED ALİ : *Letâifu'l-İrfan*. Tehran 1340 Çaphâne-i Danişgâh. 338 S. 8° (A.İI/6589)
- HALİLOV, C. A. : *Garbi Azerbaycanın tunç devri ve demir devrinin evvelerine aid arheoloji abideler. (Şamhor ve Zayam çayları havzaları)*. Bakı 1959 Azrb. SSR. Elmler Akademiyası. 171 S. 8° (A.İI/7018)
- HALLYNCK, P. - M. BRUNET : *Histoire*. 4 C. Paris 1948/49. 8° (A.İI/6783)
- AL - HAMDANİ : *al-İklil. In der Rezension von Muhammed bin Naswan bin Sa'id al-Himyari*. Neşr. Oscar Låfgren. Uppsala 1954 Almquist Wikselles Bohtryckeri. 66 S. = Biblioteca Ekmaniana 58 : 1. 8° (A.İI/6743)

- HAMİT VEHBİ : *Medrese-i fünun. Cüz 1. 8.* 1300. 128 S. 8° (A.İI/6645)
- HANANEL, AŞER - ELİ EŞKENAZI : *Evreyski izvori za obsjestveno-ikonomiçeskoto pazvitie na Balkanskite zemi. XVII veka. 2. cilt.* Sofiya 1960 İz. na Bılgarskata Akademiya na Naukite. 510 S. 4° (B/4788)
- HARADZE, RUSUDAN : *Gruzinskaya semeynaya obşçina.* Tbilici İz. Zarya Bostoka. 4° (B/4790)
- HASAN B. ABDİ'L-MU'MİN EL-HOYİ : *Gunyetu'l-Katib ve munitye't-talib rusum'ur-re-sa'il ve nucumu'lfaza'il. Selçukiler devrine ait inşa eserleri, 1 a.* Yayınlayan: Prof. Dr. Adnan Sadık Erzi. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. IV + 46 S. = A. Ü. İlahiyat Fak. Yay. Nr. 40. 8° (A.İI/7456)
- HATZFELD, JEAN : *La Grece et son héritage.* Paris 1945 Aubier. 296 S. 8° (A.İI/7080)
- HAUPT, OTTO - CHRISTIAN Y. PAUC : *Über Produkte von Inhalten und Massen die an eine Topologie adaptiert sind.* Wiesbaden 1963 Franz Steiner. 46 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1962 Nr. 7. 8° (A.İI/6673-7)
- HAWLEY, HATTIE L. : *Adventures in old world history.* Boston 1935 Ginn and Company. XVII + 452 S. 1 Pl. 2 Hr. 8° (A.İI/6800)
- HOPFGARTNER, LOIS : *Altologo.* Studi Genuensi IV (1962/63)'den ayrı basım. S. 7 - 16.4° (B/4726)
- HOPFGARTNER, LOIS : *Die Entdeckung des Spätbyzantinischen und genuesischen Ephesos.* Studi Genuensi IV (1962/63)'den ayrı basım. S. 18 - 81.4° (B/4725)
- HOSTLER, W. CHARLES : *Turkism and the Soviets.* London 1952 George Allen & Unwin Ltd. XIV + 244 S. 8° (A.İI/6680)
- HÜSEYİN EFENDİ : *Ottoman Egypt in the age of the French revolution. Çev. önsöz, notlar: Stanford J. Shaw.* Cambridge 1964 Harvard University Press. IX + 198 S. = Harvard Middle Eastern Monographs. 8° (A.İI/7056)
- HÜSEYİN HORASANİ : *Reviş-i müstakim, en nehcül - müstakim, zeban-u edebiyat-ı Arap.* Tehran 1338. 288 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran Nr. 649. 8° (A.İI/6585)
- İSMİZADE, O. Ş. : *Yaloylutepinskaya kultura.* Baku 1956 İAN. Azerbaydjanskoy SSR. 132 S. 8° (A.İI/7022)
- İstoriya Azerbaydjana.* Baku İAN. Azerb. SSR. 2 cilt. 8° (A.İI/7016)
- İstoriya gosudarstvennoy ordena Trudovogo Krasnogo Znamenı publicnoy biblioteki imeni M. E. Saltkova - Şçedrina.* Leningrad 1963 Lenizdat. 435 S. 15 Pl. 4° (B/4729)
- JADOVA L. : *Sovremennaya keremika Uzbekistana.* Moskova 1963. 180 S. 8° (A.İI/7199)
- JÄSCHKE, GOTTHARD : *Mustafa Kemal et la Proclamation de la République en Turquie.* Orient 27 (1963) 'den ayrı basım S. 29 - 44. 8° (A.İI/6993)
- JÄSCHKE, GOTTHARD : *Die Türkei.* Weltgeschichte der Gegenwart. 1. S. 641-654. 8° (A.İI/6176)
- JANKOVIÇ, DR. DRAGOSLAV : *Frantsuska štampa o prvom Srpskom ustanku.* Beograd 1959 Akademiya. 432 S. = Srpska Akademiya Nauka, Graça Kniga 13 İstoriski İnititut Kniga 10. 8° (A.İI/7068)
- KANSU, CEYHUN ATUF : *Atatürk devriminin temeli. Ya bağımsızlık ya ölüm.* İstanbul Ekin Basımevi. 66 S. = Varlık Büyük Cep kitapları 244. 8° (A.İI/7343)
- KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ : *Kuzey - Doğu Anadolu'da Arpaçay (Çaycı köyü) Dolmenlerinden galerili bir Dolmen hakkında.* Belleten XXVIII (1964)'den ayrı basım S. 227 - 228. I Pl. 8° (A.İI/7154)

- Kanunî devrinde İstanbul. Dört asır yayınlanmadan köşede kalmış çok önemli bir eser. Çev. Fuad Çarım. İstanbul 1964 Yeni Savaş Matbaası. 190 S. 8° (A.11/7308)*
- KAPANI, MÜNÇİ *An outline of the New Turkish Constitution. Parliamentary Affairs XI, 1 (1962)' den ayrı basım. 23 S. 8° (A.11/6962)*
- KAROL, DOÇ. DR. SEVİNÇ : *Zooloji terimleri sözlüğü. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. VII + 426 S. = T. D. K. Yayınları sayı: 209. 8° (A.11/7381)*
- KASCHNITZ, MARIE LUISE : *Liebeslyrik heute. Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 20 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 1962 Nr. 3. 8° (A.11/6671 - 3)*
- KAYNAK, DR. İSMAIL : *Bibliografya : L.T. Güzel'yan; Neizdannie Nadpise Bayburtskoy Tsiadeli. Belleten XXIII, 92 (1959)'dan ayrı basım. S. 655 - 658. 8° (A.11/6711)*
- KAZANCIĞIL, TEVFİK REMZİ : *Üniversitelerimiz. İstanbul 1952 Doğan Kardeş Yayınları. 40 S. 8° (A.11/2472)*
- KEMPSKI, DR. PHIL JÜRGEN VON : *Grundlegung zu einer Strukturtheorie des Rechts. Wiesbaden 1961 Franz Steiner Verlag. 38 + 2 S. 8° (A.11/6090)*
- KISS, ISTVAN. N. : *16 Szazadi Dézsmajegyzékek. Budapest 1960 Akademiai Kiado. 1120 S. 4 Hr. 8° (A.11/7192)*
- KLİMA, OTAKAR : *Manis Zeit und Leben. Prag 1962 Akademie der Wissenschaften. 560 S. 8° (A.11/7168)*
- KLUGE, I. L. : *Ostasiatische Studien. Berlin 1959 Akademie Verlag. 248 S. 14 Pl. = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung, Veröffentlichung Nr. 48. 4° (B/4742)*
- KLYAŞTORNIY, S. G. : *Drevnyurkskie Runişeskie pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii. Moskva 1964 İz. Nauka. 216 S. 4° (A.11/7201)*
- KOÇTÜRK, DOÇ. DR. OSMAN N. : *İnsan gücü, Savaş gücü ve kaynakları üzerine bazı düşünceler. Ankara 1963 Gnkur Basımevi. 61 S. = ARGE Başkanlığı Yay. Yıl 1963 No. 31. 4° (B/4723)*
- KOHLER, MAX : *Die Bedeutung der Symmetrie in der Physik. Wiesbaden 1963 Franz Steiner. 41 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1962 Nr. 5. 8° (A.11/6673/5)*
- KÖKSAL, MUHARREM : *Genel onkoloji. (Genel tümör bilimi). Ankara 1963 Ayyıldız Matbaası. XII + 291 S. 8° (A.11/7185)*
- KUDRET, C. : *Ahmet Mithat. Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 46 S. = T. D. K. Yay.: 203, Tanıtma Yay. Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 4. 8° (A. 11/7362)*
- KUDRET, C. : *Ziya Gökalp. Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 78 S. = T. D. K. Yay.: 207, Tanıtma yay. Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 57. 8° (A.11/7363)*
- KULLMANN, DR. JÜRGEN : *Die Goniatiten der Namur-Stufe (Oberkarbon) im Kantabrischen Gebirge Nordspanien. Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 119 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1962 Nr. 6. 8° (A.11/6673-6)*
- LALANDE, ANDRÉ : *Vocabulaire technique et critique de la philosophie. Paris 1956 PUF. XX + 1323 S. 8° (A.11/6923)*
- LAVEDAN, PIERRE - RENÉ BLOCH : *Histoire Romaine. Paris 1928 Librairie Delagrave 291 S. 8° (A.11/6779)*

- LEVEND, AGÂH SIRRI : *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri. 2. bs.* Ankara 1960 T. T. K. Basımevi. XI + 498 S. 8° (A.İI/7384)
- LEWIS, BERNARD : *Maimonides, Lionheart and Saladin.* Eretz-Israel VII (1963)'den ayrı basım S. 70 - 75. 4° (B/4761)
- LEWIS, BERNARD : *The Middle East and the West.* Bloomington 1964 Indiana University Press. 160 S. = Indiana University International Studies. 8° (A.İI/7092)
- LEWIS, B. : *Registers on Iran and Âdharbâyjân in the Ottoman Defter-ı Khâqânî.* Mélanges Massé (1963)'den ayrı basım. 5 S. 8° (A.İI/7035)
- LEWIS, GEOFFREY : *Turkey.* London 1960 Ernest Benn Limited. 226 S. 8° (A.İI/6679)
- MC KINLEY, ALBERT E. - A. C. HOWLAND - M. L. DANN : *World history in the making.* Newyork 1931 American Book Company. IX + 742 S. 1 Pl. 8° (A.İI/6968)
- MAGENIS, ALICE - JOHN CONRAD APPEL : *A history of the World.* Newyork 1955 American Book Company. XV + 590 S. 8 Pl. 8° (A.İI/6791)
- MAMBOURY, ERNEST : *Ankara, Guide Touristique.* Ankara 1933. 314 S. 10 Pl. 8 Hr. 8° (A/5843)
- MANGO, CYRIL : *Materials for the study of Mosaics of St. Sophia at Istanbul.* Washington 1962. XVII + 145 S. 118 Pl. 4 Diagram. 4° (B/4634)
- MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : *Side'deki "Vespasianus Anıtı".* Belleten XXVIII (1964)'den ayrı basım S. 185 - 208 37 Rs. 8° (A.İI/7157)
- Materiali pervoy vsesoyuznoy naučnoy konferentsii vostokovedov. V. g. Taşkente 4 - 11 İyunya 1957 g.* Taşkent 1958 İAN. Uz. SSR. 1064 S. 4° (B/4755)
- Materialnaya kultura Azerbaydjana. Tom IV.* Baku 1962 İz. Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR. 301 S. 8° (A.İI/7205)
- MEGGERS, BETTY J. - CLIFFORD EVANS : *Aboriginal Cultural development in Latin America: An Interpretative review.* Washington 1963 Smithsonian Institution. 148 S. 12 Lv. 6 Hr. = Smithsonian miscellaneous collections Vol. 146 No: 1. 8° (A.İI/6714)
- MELİKİŞVİLİ, G.A. : *Urartskie klinoobraznie nadpisi.* Moskva 1960 İz. Akademii Nauk SSSR. 503 S. 1 Hr. 4° (B/4791)
- MELİKZÂDE BEYANİ : *Tarih-i Sikke (en eski çağlardan Eşkâniyân devrine kadar) C. 1.* Tehran 1939. 286 S. 3 Hr. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran no: 627. 8° (A.İI/6586)
- Mezdaferesti der İnan-i Kadim. Terc.: Dr. Zebihallah Safa.* Tahran 1336. 153 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran No. : 399. 8° (A.İI/6590)
- MİMAROĞLU, DR. SAİT KEMAL : *Türk hukukunda toplu iş sözleşmesi. Önsöz: Prof. Dr. Cahit Talas.* Ankara 1964 Sevinç Matbaası. XXVI + 286 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları No. 181 - 163. 8° (A.İI/7361)
- MINORSKIY, V. F. : *İstoriya Şirvana i Derbenda X - XI veka.* Moskva 1963 İVL. 300 S. 1 Pl. 1 Hr. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnitut Vostokovedeniya. 8° (A.İI/7001)
- MİNÜÇEHR SİTÜDE : *Ferheng-i Kirmânî.* Tehran 1957.8+216 S. = İntişârât-i ferhengi İnan - zemin. Nr. 4.8° (A.İI/6592)
- MİRANDA, SALVADOR : *Les Palais des Empereurs Byzantins. Önsöz: Cyril Mango.* Mexico 1964. 130 S. 15 Pl. 18 Plan. 4° (B/4840)
- MOCSY, ANDREAS : *Die Bevölkerung von Panonien bis zu den Markomannenkriegen.* Buda-pest 1959 Akademiai Kiado. 276 S. 8° (A.İI/7194)

- MOLNAR JOZSEF : *A Budai Veli Bej Fördő Epitéstörténete*. Közlekedéstudományi Közlemények 4 (1961)'den ayrı basım S. 605 - 621. 8° (A.11/6991)
- Molnar, Jozsef : *Eger Török Müemlekei*. Budapest 1961 Kézömmüvészeta Alap Kiadovallata. 37 S. 8° (A.11/6988)
- MOLNAR, JOZSEF : *A Hazai Minarék Esztétikai vizsgalata*. Müvészettörténeti Ertesítő 1 (1961)'den ayrı basım. S. 13 - 20.4° (B/4745)
- MOLNAR, JOZSEF : *Szigetvar Török Müemlekei*. Budapest 1958 Képzömmüvészeti Alap Kiadovallata. 34 S. 8° (A.11/6987)
- MOLNAR, JOZSEF : *A Sztalaktit - Boltozatok Szerkezeti és formai megjelenése a Törökvilag Emlékanyagaban*. Müvészettörténeti Ertesítő 4 (1959)'dan ayrı basım S. 267 - 274. 4° (B/4746)
- MOLNAR, JOZSEF : *Török Emlékek*. Müvészettörténeti Ertesítő 4 (1958)'den ayrı basım. S. 259 - 264.4° (B/4747)
- MOLNAR, JOZSEF : *Tarak Müemlekeink Ablakracsaivol*. Müemlékvédelem III, IV (1959)'dan ayrı basım. S. 225 - 227. 8° (A.11/6989)
- MORAZÉ, CH. - F. HENRY : *Petite histoire du travail et de la Civilisation*. Paris 1927 Librairie Hachette. 4 + 252 S. 8° (A.11/6798)
- MORKHOLM, OTTO : *Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria*. Kobenhavn 1963 Ejnar Munksgaard. 75 S. XV Pl. = Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk. 40,3 (1963) 8° (A.11/6980)
- Mowat's graphic history of Great Britain*. Oxford 1935 University Press. 216 S. 8° (A.11/4323)
- MUHAMMED MUİN : *Tahlil-i Heft Peyker-i Nizâm-i I. C*. Tehran 1338. 44+277 +8 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran Nr. 596. 8° (A.11/6580).
- MUHAMMED TAKİ DANIŞ PEJUH : *Fihrist-i Nüşaha-i hattî*. Tehran. 602 S. = İntişârât -i Danişgâh-i Tehran Nr. 652. 8° (A.11/6578)
- MÜLLER, DE JEAN : *Histoire Universelle*. 2 C. Çev. : J. G. Hess. Bruxelles 1938 Meline. 8° (A.11/7052)
- MYLONAS, GEORGE E. : *Grave circle B of Mycenae*. Lund 1964 Carl Bloms. 10 S. = Studies in Mediterranean Archaeology vol. VII. 4° (B/4843)
- NADER, LAURA : *Talea and Juquila. A comparison of Zapotec Social Organization*. Berkeley 1964 University of California Press. VII + S. 195 - 295 = U. C. P. in American Archaeology and Ethnology vol. 48,3. 8° (B/3046 - 48/3)
- Narodî Kavkaza*. Moskva İAN. SSSR. 4° (B/4750)
- Narodî Sredney Azii i Kazahstana*. Moskva İAN SSSR. 4° (B/4751)
- NEMETOVA, M. S. : *Azerbaycan'ın Epigrafik Abideleri, (XVII - XVIII. asırlar)*. Bakı 1963 Azerbaycan SSR. Elimler A. Neşriyyatı. 160 S. 2 Levha. 8° (A.11/7021)
- NERİMANOV, İ. : *Kenceçay rayonunun arheoloji abideleri. (En gadim zamanlardan demir devrunun evvellerine gadar)*. Bakı 1958 Azerbaycan SSR. İ. A. Neşriyyatı. 143 S. 8° (A.11/7019)
- NICOLAISEN, JOHANNES : *Ecology and culture of the pastoral Tuareg*. Copenhagen 1963 The National Museum. 548 S. = National Museets Skrifter Etnografisk Raekke. 4° (B/4744)

- Nizovya Amu - Dari, Sarıkamış, Uzboy. İstoriya Formirovaniya i zaceleniya.* Moskva 1960 İz. Akademii Nauk SSSR. 348 S. 4 Hr. = Materiali Horezmskoy Ekspeditsii 3. 4° (B/4384 - 3)
- Novie materialy po arheologii i etnografii Kazahstana.* Alma - Ata 1961 İz. Akademii Nauk Kazahskoy SSR. 200 S. 2 Pl. 4 Hr. 1 levha. = Trudi İnst. İst. Arheologii Etnografii. 12. 4° (B/4801)
- Nushahâ-yi Hattî. II cilt.* Tehran 1340 - 41. 283 S. = İntişârât-i Danişgâhi Tehran Nr. 774, 8° (A.İI/6569)
- OGANESYAN, K. L. : *Arin - Berd.* Erevan 1961 İz. Akademii Nauk Armyanskoy SSR. = Arheologičeskie raskopki v Armenii 9.4° (B/4753)
- Olmstead, A. T. : *History of Assyria.* Chicago 1960 The University of Chicago Press. XX + 695 S. 176 Rs. 8° (A.İI/7202)
- ONUR, AYHAN : *Türkiye'de kar yağışları ve yerde kalma müddeti üzerine bir etüd.* Ankara 1964 Üniversitesi Basımevi. VIII + 190 S. 107 harita = A. Ü. D. T. C. Fak Yay. sayı : 152. 8° A.İI/7465)
- ORBELİ, İ. A. : *İzbrannie trudi.* Erevan 1963 İz. Akademii Nauk Armyanskoy SSR. 708 S. 4 Pl. 2 levha. 4° (B/4688)
- ORSZAGH, LAZSLO : *Angol - Magyar Kéziszotar. A Concise English - Hungarian dictionary.* 3. Bs. Budapest 1957 Akadémiai Kiado. 1080 S. 8° (A.İI/7009)
- ORSZAGH, LAZSLO : *Magyar - Angol Kéziszotar. A Concise Hungarian - English Dictionary.* Budapest 1955 Akadémiai Kiado. VIII + 749 S. 8° (A.İI/7010)
- Orta Öğretim terimleri kılavuzu.* Ankara 1963 Üniversite Basımevi. X + 529 S. = T. D. K. Yayınları - Sayı : 218. 8° (A.İI/7372)
- Özgürlük için Şiirler demeti. Haz. : Eray Erdoğan.* İstanbul 1960 Yedigün Matbaası. 61 S. = T. M. T. F. Yay. 3. 8° (A.İI/7041)
- ÖZÖN, NİJAN : *Sinema terimleri Sözlüğü.* Ankara 1963 Üniversite Basımevi. XX + 191 S. 8° = T. D. K. Yayınlarından sayı : 210. 8° (A. İI/7369)
- ÖZTRAK, DR. İLHAN : *Tek taraflı ölüme bağlı tasarruflardan rücu ve vasiyetnamenin ziyatı.* Ankara 1964 Sevinç Matbaası. XII + 167 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. : 170 - 152. 8° (A.İI/7039)
- PADOVER, S. K. : *İslâm kütüphaneleri. Çevirenler : Osman Ersoy—Özer Soysal.* A. Ü. D. T. C. Fak. Tarih Araştırmaları Dergisi cilt, 1 (1963)'den ayrı basım. S. 275 - 295. 8° (A.İI/7062)
- PAHLOW, EDWIN W. : *Man's great adventure. An introduction to history.* Boston 1949 Ginn and Company. X + 815 + XLI S. 7 Pl. 7 Hr. 8° (A.İI/6794)
- PETSAS, PHOTIOS M. : *Pella.* Lund 1964 Carl Bloms Boktryckeri. 8 S. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XIV. 4° (B/4841)
- PIOTROVSKİY, B. B. : *İskusstvo Urartu VIII - VI vv. don. E.* Leningrad 1962 İ. Gosudarstvennogo Ermitaja. 125 S. 18 Pl. 8° (A.İI/7029)
- POPE, MAURICE : *Aegean writing and linear A.* Lund 1964 Carl Bloms. 16 S. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. VIII. 4° B/4913)
- POTSHVERİYA, B : *Mustafa Kemal Atatürk.* Aziya i Afrika Segodnya 12, 1963. S. 32 - 33. 4° (B/4921)
- Preparation of Secondary - School history Teachers.* Washington American Historical Association. 14 S. 8° (A.İI/6117)

- PUTZGER, F. W. : *Historischer Schul - Atlas*. 52. bs. Leipzig 1935 Velhagen und Klasing. 12 + 160 S. 4° (B/3927)
- QURESHI, DR. İSHTIQAQ HUSAİN: *Aspects of the history culture and religions of Pakistan*. Bangkok 1963 South - East Asia Treaty Organization. 50 S. 8° (A.İI/6909)
- RADİN, PAUL : *Le Monde de l'homme primitif*. Paris 1962 Payot. 334 S. = Bibliothèque Historique. 8° (A.İI/7122)
- RADU, POPESCU : *Istoriile Domnilor Tarii Rominești Neșr. Const. Grecesu*. București 1963 Edituro Academiei Republicii Populare Romine. CIX + 338 S. = Cronicle Medievale Rominei IV. 8° (A.İI/7003)
- RAMSAY, W. M. : *Studies in the history and art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*. Aberdeen 1906 Aberdeen University Press. XIII + 391 S. XI Pl. = Aberdeen University Studies: No. 20. 8° (A.İI/6978)
- RASONYI, LYDIA : *A deman mask from Ceylon*. Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extreme Orient, VI (1963)'den ayrı basım. S. 213 - 219. 8° (A.İI/7037)
- REİSOĞLU, DOĞ. DR. SAFA. : *Yeni tapulama Kanunu ve toprak reformuna tesiri*. Ankara 1964 Sevinç Matbaası. IV + 39 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No : 173 - 155. 8° (A.İI/7045)
- REŞİDÜDDİN, VATVAT : *Nânehâ-yi Reşidüddin Vatvat. Neşreden : Dr. Kasım Toyserkânî*. Tehran 1960. 243 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran no: 571. 8° (A.İI/6568)
- REYCHMAN, JAN : *Ż dziejow Polsko - Tureckich stosunkow w zakresie kartografii*. Przeglad Geograficzny XXXV (1963)'den ayrı basım. S. 615 - 621. 8° (A.İI/6996)
- REYCHMAN, JAN : *Polonya ile Türkiye arasında diplomatik münasebetlerin 550. yıldönümü*. Ankara 1964 Polonya Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği. 20 S. 5 Pl. 8° (A.İI/7415)
- RICE, TAMARA TALBOT : *The Seljuks in Asia Minor*. London 1961 Thames and Hudson. 280 S. 8° (A. İI/4942)
- ROBINSON, JAMES HARVEY : *Medieval and modern times*. 2. bs. Boston 1934 Ginn and Company. XII + 825 + XLII S. 22 Pl. 24 Hr. 8° (A İI/6960)
- ROBINSON JAMES HARVEY - EMMA PETERS SMİTH : *Our World Today and Yesterday*. Boston 1934 Ginn and Company. XIV + 640 + XLIX S. 26 Hr. 8° (A. İI/6788)
- ROBİNSOHN, SAUL B. - CHAIM Schatzker : *Jüdische Geschichte in deutschen Geschichtslehrbüchern*. Braunschweig 1963 Albert Limbach Verlag. 53 S. = Schriftenreihe des Internationalen Schulbuchinstituts 7. Band. 8° (A. İI/6924)
- ROCKİNGER, LUDWIG : *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*. 2 C. New York 1961 (1863 - 64 orijinal bs.) Burt Franklin. LXXII + 1144 S. 8° (A. İI/7198)
- ROGERS, LESTER B. - FAY ADAMS - WOLKER BROWN : *Story of Nations*. New York 1956 Henry Holt and Company. XXII + 730 S. 4° (B/4710)
- ROSENTHAL, FRANZ : *The Muslim concept of freedom prior to the nineteenth century*. Leiden 1960 E. J. Brill. VIII + 133 S. 8° (A.İI/7065)
- RUDENKO, S. İ. : *Novie metodi v arheologičeskih issledovaniyah*. Moskva 1963 İz. Akademii Nauk SSSR. 242 S. 12 Pl. 4° (B/4925)

- Russko - Turkmenskie otnoşeniya v XVIII - XIX vv. (do prisoeğineniya Turkmeniik Rossii)*
Aşhavad 1963 İz. Akademii Nauk Turkmenskoy SSR. 585 S. 4° (B/4799)
- RZAEV, N. İ. : *Novie nablyudeniya v epigrafika Kavkazskoy Albanii*. İzvestiya A.N. Azerbaydjansky SSR. Seriya Obşçestvennih Nauk 1964 No 1. S. 111 - 118. 8° (A.II/7325)
- SAFA, DR. ZEBİHULLAH : *Tarih-i Ulûm-i akli temeddün-i İslâmi. C. 1. Tâ evsât-ı karn-ı pencum 2. bs.* Tehran 1336. 451 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran no: 427. 8° (A. II/6577)
- SAFRAN, NADAV : *Egypt, in search of Political Community*. Harvard 1961 University Press. X + 298 S. = Harvard Middle Eastern Studies 5. 8° (A.II/7090)
- SAKELLARIOU, AGNES : *Die Mykenische Siegelglyptic*. Lund 1964 Carl Bloms 11 S. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. IX. 4° (B/4844)
- SAR, CEM : *Le Financement des activités de l'O. N. U. 1945 - 1961*. Ankara 1963 A. Ü. Basımevi. XV + 260 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. No. 169 - 151. 8° (A.II/7038)
- SCHACHERMEYER, FRITZ : *Das Ägäische Neolithikum*. Lund 1964 Carl Bloms Boktryckeri. 16 S. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. VI. 4° (B/4842)
- SCHMİDT, ERİCH F. : *The Alishar Hüyük 2 Ks.* Chicago 1932/33 The University of Chicago Press. = Oriental Insitute Publications XIX - IV, XX - V. 4° (B/4767)
- SCHWABACHER, WILLY : *Neue Methoden in der Griechischen Münzforschung*. Luna 1964 Carl Bloms Boktryckeri. 11 S. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XV. 4° (B/4845)
- SMART, W. M. : *L'origine de la Terre*. Paris. 1952 Payot. 236 S. VIII Pl. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A.II/7128)
- SMİRNOVA, O. İ. : *Katalog monet s gorodişça Pendjikent. (Materiali 1949 - 1956 gg.)* Moskva 1963 İVL. 4° (B/4739)
- SULTANOV, M. S. - H. ARASLI : *Elyazmaları kataloğu*. Bakı 1963 Az. SSR. Elmler Akademiyası. 8° (B/4774)
- SÜMER, FARUK : *Prof. Necati Lugal*. S. 305 - 309 I Pl. Belleten XXVIII (1964)'den ayrı basım. 8° (A.II/7141)
- ŞİŞKİN, V. A. : *Varaşça*. Moskva 1963 İz. Akademii Nauk SSSR. 250 S. 18 Pl. 4° (B/4922)
- ŞOFMAN, A. S. : *İstoriya Antişnoy Makedonii*. Kazan İz. Kazanskogo Universiteta. 8° B/7028)
- TAHSİN PAŞA. *Abdülhamit, Yıldız Hatıraları*. İstanbul 1931 Milliyet Matbaası. 297 s. 8° (A.İI/6647)
- Tarama Sözlüğü XIII. Yüzyıldan beri Türkiye türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyle Tarama Sözlüğü*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. T. D. K. Yayınları Sayı : 212. 8° (A.İI/7368)
- TAUER, FELIX : *Beiträge zur Kenntnis des Geschichtswerkes Häfizi Abrüs*. Bibliotheca Orientalis XV (1958)'den ayrı basım. S. 145 - 148. 4° (B/4241)
- Les Temps modernes*. Paris Librairie Générale de l' Enseignement Libre. 402 S. 8° (A.İI/6781)
- TEZCAN, BURHAN : *1962 - 1963 Yalıncağ köyü çalışmaları. Yalıncağ village excavation 1962 - 1963*. Ankara 1964 Güzel İstanbul Mat. 19 S. 30 Rs. 2 Pl. = Orta Doğu Teknik Üniversitesi Arkeoloji Yay. No. : 1. 8° (A.İI/7296)

- TOLSTOV, S. P. : *Po drevnim Deltam Okca i Yaksarta*. Moskva 1962 İVL. 324 S. 2 Pl. 3 Hr. 5 kroki. = İnstitut Etnografii İmeni N. N. Mikluho - Maklaya. 8° (B/4754)
- TORKE, HANS - JOACHİM : *Die Deutsche Geschichte in den Lehrbüchern der Sowjetunion*. Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht 9 (1963)'den ayrı basım. 64 S. 8° (A.İI/6930)
- TORKE, HANS - JOACHİM : *Die russische Geschichte in den Lehrbüchern der Höheren Schulen der Bundesrepublik Deutschland*. Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht (1962)'den ayrı basım. 104 S. 8° (A.İI/6929)
- TORREY, GORDON H. : *Syrian politics and the military 1945 - 1958*. Ohio 1964 University Press. XIII + 438 S. 8° (A.İI/7186)
- TREVER, CAMILA : *Excavations in northern Mongolia. 1924 - 1925*. Leningrad 1932 75 S. 33 Pl. 4° (B/3878)
- TSIBULSKIY, V. V. : *Sovremennie kalendari stran blijnogo i srednego Vostoka. Sinhronisticheskie tablitsi i poyasneniya*. Moskva 1964 İz. Nauka. 236 S. = Akademiya Nauk SSSR İnstitut Narodov Azii. 8° (A.İI/7411)
- TUĞLACI, PARS : *İngilizce - Türkçe Tabirler lugati. An English - Turkish idiomatic and professional dictionary. 2. bs.* İstanbul 1961 Nurgah Matbaası, XI + 456 S. 8° (A. İI/7183)
- TUĞLACI, PARS : *Tıp İngati. İngilizce - Lâtince - Türkçe. The Medical dictionary. English Latin-Turkish*. İstanbul 1964 İsmail Akgün Matbaası. XIV + 595 S. 5 Lev. 8° (A. İI/7184)
- Turquie 1938*. Ankara 1938 Cumhuriyet Matbaası. 82 S. 70 Resim. 8° (A.İI/6850)
- Türk Yıllığı 1962. Milletlerarası münasebetler Türk yıllığı. The Turkish yearbook international relations*. Ankara 1962 A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dış Münasebetler Enstitüsü. 178 S. 8° (A.İI/7354)
- TVERİTİNOVA, A. S. : *Agrarniy stroy Osmanskoy imperii XV - XVII vv Dokumenti i materialı*. Moskva 1963 İVL. 223 S. = Akademiya Nauk SSSR. İnstitut Narodov Azii. 8° (A.İI/7093)
- TVERİTİNOVA, A. S. : *Vostochnie istočniki po istorii narodov Yugo - Vostochnoy i tsentralnoy Evropi*. Moskva 1964 İz. Nauka. 304 S. = Akademiya Nauk SSSR. İnstitut Narodov Azii. 4° (B/7469)
- UNAT, FAİK REŞİT : *Başhoca İshak Efendi*. Belleten XXVIII, 109 (1964)'den ayrı basım S. 90 - 115 2 Pl. 8° (A.İI/7034)
- UNAT, FAİK REŞİT : *Importance des Archives de l'Empire Ottoman du point de vue des études Balkaniques*. Actes du Colloque International de Civilisations Balkaniques (1962), den ayrı basım. S. 46 - 48. 8° (A.İI/6722)
- UNAT, FAİK REŞİT : *Profesör Dr. Gotthard Jäschke*. Belleten XXVIII (1964)'den ayrı basım. S. 301 - 303 1 Pl. 8° (A.İI/7156)
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : *Fatih devri saray nakışhanesi ve Baba Nakkaş çalışmalarını*. İstanbul 1958 Kemal Matbaası. 58 S. 1 Pl. = İstanbul Üniversitesi Milli Kültür eserleri tesisi 1. 4° (B/4768)
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : *Türkiye'de kahve ve kahvehaneler*. Türk Etnografya Dergisi V (1962)'den ayrı basım. S. 39 - 84, lev. XVIII - XXXV. 4° (B/4760)

- VERMEULE, CORNELIUS C. : *Cameo and Intaglio. Engraved gems from the Somerville collection.* Philadelphia 1956/57 The University Museum. 36 S. 8° (A.İI/7307)
- VERSCHUER, OTMAR FREIHERR VON : *Gefährdung des Erbguts—ein genetisches Problem.* Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 22 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1962 Nr. 3. 8° (A.İI/6673 - 3)
- VILLALTA, BLANCO : *Kemal Atatürk el constructor de la Nueva Turquía.* Buenos Aires 1939 Editorial Claridad. 474 S. = Biblioteca de Grandes Biografías, Serie B. Volumen 10. 8° (A.İI/6745)
- VINAVER, VUK : *Dubrovnik i Turska u XVIII veku.* Beograd 1960 Naučno delo. 181 S. = Srpska Akademiya Nauka, Posebna Izdana 331 Istoricki Institut Kniga 11. 8° (A.İI/7311)
- VOGEL, DR. KLAUS : *Muscheln mit Schlosszähnen aus dem spanischen Kambrium und ihre Bedeutung für die Evolution der Lamellibranchiaten.* Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 52 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1962 Nr. 5. 8° (A.İI/6673 - 4)
- WARD, ROBERT E. - DANKWART RUSTOW : *Political Modernization in Japan and Turkey.* Princeton 1964 University Press. VIII + 502 S. 8° (A.İI/7064)
- WEBSTER, H. : *La Magie dans les sociétés primitives.* Paris 1952 Payot. 468 S. 8° (A.İI/7116)
- WELLHAUSEN, JULIUS : *Arap devleti ve sukutu.* Çev. : Prof. Dr. Fikret İşiltan. Ankara 1963 Üniversite Basımevi. XI + 287 S. = A. Ü. İlâhiyat Fak. Yay. XLII. 8° (A.İI/7457)
- WERNER, ERNST : *Bemerkungen zu einer neuen marxistischen Darstellung der Geschichte der Türkei im Zeitalter des Feudalismus.* Zeitschrift für Geschichtswissenschaft XI, 8 (1963)'den ayırabım S. 1516 - 1525. 8° (A.İI/6995)
- WEST, WILLE MASON - RUTH WEST : *The Story of Man's early progress.* Yeni bs. Boston 1934 Allyn and Bacon. XVIII + 655 + 48 S. 40 Pl. 31 hrt. 8° (A.İI/6789)
- WIDENGERN, GEO. : *The Accadian and Hebrew psalms of lamentation as religious documents.* Uppsala 1936 Almqvist and Wiksells. IV + 365 S. 8° (A.İI/6744)
- YAR ŞATIR, DR. İHSAN : *Şir-i fârist der Ahd-i Şahrüh yâ Agâz-i inhitat der şir-i farisf.* Tehran 1334. 250 + 24 S. = İntişârât-i Danişgâh-i Tehran Nr. 268. 8° (A.İI/6584)
- YENER, ENİSE : *Türkiye dinler tarihi ve İslâm dinine ait bir bibliografya denemesi.* (1928 - 1960). Ankara 1963 Üniversite Basımevi. 32 S. = A. Ü. İlâhiyat Fak. Yay. XLVI. 8° (A.İI/7462)
- 23 Ekim 1960 Genel Nüfus sayımı. Türkiye Nüfusu. Ankara T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. LII + 514 S. = Yayın No. 452. 4° (B/4930)
- YOUNG, RODNEY S. : *Gordion of the Royal Road.* Proceedings of the American Philosophical Society 107, 4 (1963)'den ayrı basım. S. 348 + 364. 4° (B/4722)
- YURDAYDIN, HÜSEYİN G. : *Kanunî'nin cülûsu ve ilk seferleri.* Ankara 1961 T. T. K. Basımevi. 54 S. = A. Ü. İlâhiyat Fak. Yay. XXXI. 8° (A.İI/7449)
- ZÂBİT, ŞÂKİR SABİR : *Kerkükte içtimai hayat (Folklör).* Bağdad Zaman Basımevi. 184 S. 8° (A.İI/7319)

- ZAHODER, B. : *Dendekân. Çev. : İsmail Kaynak*. Belleten XVIII, 72 (1954)'den ayrı basım. S. 582 - 587. 8° (A.II/6712)
- ZAHODER, B. : *Selçuklu Devletinin kuruluşu sırasında Horasan. Çev. : İsmail Kaynak*. S. 492 - 527. = Belleten XIX, 76 (1955)'den ayrı basım. 8° (A.II/6713)

DERGİLER*

- Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen Literatur und Kunst Jahrg. 1962 Nr. 3 : C. BLÜMEL, *Die archaisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*. 73 S. 222 resim.
- Acta Antiqua XII, 1 - 2 (1964) : J. HARMATTA, *Bie sassanidischen Siegelinschriften als geschichtliche Quellen*. S. 217 - 230. S. P. TOLSTOV - V. A. LIVSHITZ, *Decipherment and interpretation of the Khwarezmian inscriptions from Tok Kala*. S. 231 - 252.
- Acta Archaeologica XXXI, 1 (1960)
- Acta Asiatica 6 (1964)
- Acta Ethnographica XIII (1964) : A. P. OKLADNIKOV, *Notes on the beliefs and religion of the Ancient Mongols*. S. 411 - 414.
- Acta Historiae Artium X, 3 - 4 (1964)
- Acta Orientalia XVII, 3 (1964) : L. LIGETI, *Les fragments du Subhāṣitaratnanidhi mongol en écriture 'phags - pa. Le mongol préclassique et le moyen mongol*. S. 239 - 292.
- Akademi 2 (1964) : ELDEM, Sedat Hakkı, *Bursa'da bazı sofalar*. S. 3 - 11.
- The American Historical Review LXIX, 4 (1964); LXX, 1 (1964).
- American Journal of Archaeology 68,4 (1964) : C. VERMEULE, *Greek, Etruscan and Roman sculptures in the Museum of Fine Arts, Boston*. S. 323 - 342. E. J. HOLMBERG, *The appearance of neolithic black burnished ware in Mainland Greece*. S. 343 - 348.
- M. R. POPHAM, *The palace at Knossos: A matter of definition and a question of fact*. S. 349 - 354. J. S. BELMONT - C. RENFREW : *Two prehistoric sites on Mykonos*. S. 395 - 399.
- American Journal of Philology LXXXV, 2 - 4 (1964)
- Anatolia VII (1963) : T. ÖZGÜÇ, *Early Anatolian Archaeology in the light of recent research*. S. 1 - 21 T. ÖZGÜÇ, *Yeni araştırmaların ışığında eski Anadolu arkeolojisi*. S. 23 - 42. T. ÖZGÜÇ, *The Urartian architecture on the Summit of Altıntepe*. S. 43 - 49. T. ÖZGÜÇ, *Altıntepe'de Urartu mimarlık eserleri*. S. 51 - 57. K. KÖKTEN, *Die Stellung von Karain innerhalb der Türkischen Vorgeschichte*. S. 59 - 86. K. EMRE, *The pottery of the Assyrian Colony Period according to the building levels of the Kaniş Karum*. S. 87 - 99. M. MELLINK, *An Akkadian illustration of a Campaign in Cilicia*. S. 110 - 115.
- Anatolian Studies XIV (1964) : *Recent archaeological research in Turkey*. S. 21 - 38. H. HELBAEK, *First impressions of the Çatal Hüyük plant husbandry*. S. 121 - 124. D. H. FRENCH, *Excavations at Can Hasan, third preliminary report, 1963*. S. 125 - 138. M. H. BALLANCE, *Derbe and Faustropolis*. s. 139-146. M. Gough, *The monastery of Eski Gümüş - a preliminary report*. S. 147 - 162. R. P. HARPER,
- *Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- Roman senators in Cappadocia*. S. 163 - 168. V. L. MENAGE, *The serpent column in Ottoman sources*. S. 169 - 174. J. G. DUNBAR - W. W. M. BOAL, *The castle of Vahga*. S. 175 - 184. M. GOUGH, *Excavations at Alahan Monastery*. S. 185-190.
- A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XXI, 3 - 4 (1963) : *Emin Bilgiç*, *Eski Mezopotamya kavimlerinde kanun anlayışı ve an'anesi*. S. 103 - 119. M. TOSUN, *Hammurabi'nin toprak kanunları*. S. 127 - 141.
- A. Ü. İlahiyat Fakültesi XII (1964) : H. Z. ÜLKEN, *L'Islam en face du problème Orient et Occident. Şark - Garp problemi karşısında İslamiyet*. S. 1 - 34. H. R. ÖYMEN, *İslâmiyetle öğretim ve eğitim hareketleri*. S. 35 - 42. B. LEWIS, *Orta Şark'ın tarihi hüviyeti*. S. 75 - 82. M. TAPLAMACIOĞLU, *Bazı islâm bilgilerinin toplum görüşleri*. S. 83 - 99. T. OKIÇ, *Saraybosna Gazi Husrev Beğ Kütüphanesi yazma eserler kataloğu*. S. 143 - 152.
- A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XIX, 1 (1964)
 Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles L (1956 - 1961)
 Annali XIII (1963) : S. ÜNVER, *L'album d'Ahmed Ier*. S. 127 - 162.
 Annual Report, London Institute of Archaeology, XII (1956)
 Antike Kunst VII, 2 (1964) : E. SIMON, *Die Wiedergewinnung der Helena*. S. 91 - 95.
 Antike Plastik II
- Antropoloji, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bilimleri Araştırma Enstitüsü I, 1 (1963): N. ERDENTUĞ, *Family structur and marriage customs of a Turkish Village*. S. 5 - 16. E. BOSTANCI, *Human fossil remains in Beldibi and Belbaşı Rock Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia*. S. 17 - 36. F. OZANSOY, *Fossil memeli Faunizon birimler ışığında Trakya Tersier krono - stratigrafisi*. S. 63 - 77. R. ÇİNER, *Evdî Tepesi ve civarından çıkarılan iskelet kalıntılarının tetkiki*. S. 78 - 98. E. BOSTANCI, *An examination of some human skeletal remains from the Sardis*. S. 121 - 131.
- Anzeiger, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil. - Hist. Klasse 100, 1 - 26 (1963): F. EICHLER, *Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1962 (Vortrag)*. S. 45 - 59. F. K. DÖRNER, *Vorbericht über eine Reise in Bithynien und im bithynisch - Paphlagonischen Grenzgebiet 1962*. S. 132 - 139.
- Araştırma, A. Ü. D. T. C. Fakültesi, Felsefe Araştırmaları Enstitüsü I (1963) : S. TEKELİ, *Meçhul bir yazarın İstanbul Rasathanesinin âletlerinin tasvirini veren "âlat-ı raşadiye li zîc-i şehinşahiye" adlı makalesi. Astronomical instruments for the Zîc of Emperor*. S. 71 - 122. M. TÜRKER, *Fârâbî'nin "Şerâ'it ul-yakîn"i. L'opuscule d'al- Fârâbî "Sur les conditions de la certitude"*. S. 151 - 228.
- Archaeologiai Ertesito 91, 1 (1964)
 Archaeological Reports for 1963-64
 Archäologische Bibliographie 1962
 Archäologischer Anzeiger 2 (1964): E. HOMANN - WEDEKING, *Samos 1963*. S. 220 - 231. E. VON MERCKLIN, *Eine klassizistische Gemme nach etruskischem Vorbild*. S. 285 - 294. W. ORTHMANN, *Zu den Ausgrabungen in Tell Ain Dara*. S. 137 - 143. HOMANN - WEDEKING, *Ausgrabungen im Heraion von Samos 1961*. S. 77 - 86. A. RIETH, *Ein etruskischer Rundschild*. S. 101 - 108. E. ROHDE, *Funde zur sogenannten Beissergruppe am Pergamon - Nordfries*. S. 91 - 100.

- Archiv Orientalni XXXII, 2 - 4 (1964): R. VESELY, *De la situation des esclaves dans l'institution du wakf*. S. 345 - 353.
- Arge 30 - 31
- Asia Major XI, I (1964)
- Azerbaycan XIII, 1 - 3 (1964)
- Balkan Studies V, I (1964): E. TURCZYNSKI, *Österreich - Ungarn und Südosteuropa während der Balkankriege*. S. 11 - 46. R. J. RODDEN, *Recent discoveries from Prehistoric Macedonia: An interim report*. S. 109 - 124. D. DJORDJEVIĆ, *The Historical Institute in Belgrad*. S. 139 - 144.
- Belgeler I, 1 (1964): Ö. L. BARKAN, 894 - (1488 / 1489) yılı Cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilançoları.
- Biblica XLV, 3, 4 (1964).
- Bibliography of Shi'ites literary works. IX, 3 (1964)
- Bibliotheca Orientalis XXI, 3 - 6 (1964): R. BORGER, *Zu den Assarhaddon - Texten aus Babel*. S. 143 - 148
- Birlik 70 (1964), Atatürk Özel sayısı: Ceyhun Atıf KANSU, *Kurtuluş hareketinin özü*. S. 4 - 5.
- The Bodleian Library Record VII, 4 (1964)
- Books and Articles on Oriental Subjects 9 (1962)
- Buletin i Universitetit Shteteror Te Tiranës *Seria Shkencat Shoqerore* 3, 4 (1963); *Seria Shkencat Natyrore* 3, 4 (1963).
- Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving te's-Gravenhage XXXIX (1964): A. A. KAMPMAN, *Zwei Bildwerke aus dem hethitischen Imperium in Leiden*. S. 55 - 56. L. BYVANCK - QUARLES VAN UFFORD, *Points de repère pour la chronologie de l'art grec au 7e me siècle av. J. - C.* S. 63 - 73. M. H. GRÛOTHAND, *Un vase chalcidien au Allard Pierson Museum à Amsterdam*. S. 74 - 82. J. M. Hemelrijk, *An Etruscan grave - cippas*. S. 94 - 100.
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 174, 175 (1964): M. A. HANFMANN, *The sixth campaign at Sardis* (1963). S. 3 - 58.
- Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques 1961-62
- Bulletin de Correspondance Hellenique LXXXVIII, 1 (1964): J. V. KARAGEORGHIS - T. B. MITFORD, *A royal inscription from Curium*. S. 67 - 76. O. MASSON, *Kypriaka. I. Recherches sur les antiquités de Tamassos*. S. 199 - 238. V. KARAGEORGHIS, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1963*. S. 289 - 379. G. DAUX, *Sur la chronologie des inscriptions de la Macédoine romaine*. S. 416 - 419.
- Bulletin Critique No. 221 - 227. (1964)
- Bulletin of the Institute of Archaeology 3, 4 (1964): 4 - K. DE B. CODRINGTON, *The origins of coinage*. S. 1 - 24. J. D. EVANS, *Excavations in the neolithic mound of Knossos*. S. 34 - 60. I. GEDYE - W. M. HODGES, *The teaching of archaeological conservation*. S. 83 - 88. K. M. KENYON, *Megiddo, Hazor, Samaria and chronology*. S. 143 - 156.
- Bulletin of the Institute of Historical Research XXXVII, 96 (1964)
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXVII, 3 (1964)
- Bulletin Signalétique 19 - 23 Sciences Humaines XVIII, 2, 3 (1964)
- Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève XII (1963)

- Byzantinische Zeitschrift 57, 1, 2 (1964) : A. CAMERON, *Heredotus and Thucydides in Agathias*. S. 33 - 52. G. T. DENNIS, *The second Turkish capture of Thessalonica*. S. 53 - 61. F. BABINGER, *Veneto - kretische Geistesstrebungen um die Mitte des XV. Jahrhunderts*. S. 62 - 77. J. A. J. VAN DIETEN, *Noch einmal über Niketas Choniates*. S. 302 - 328. O. LAMPSIDES, *Nicetas, évêque inconnu de Trébisonde*. S. 380 - 381.
- Cahiers de Civilisation Médiévale, VII, 2 (1964): Table quinquennale de la Bibliographie I - V (1958/62).
- Cahiers du Monde Russe et Soviétique V, 2, 3 (1964): A. Bennigsen, *Un mouvement populaire au Caucase au XVIIIe siècle. La "Guerre Sainte" du Sheikh Mansur (1785 - 1791), page mal connue et controversée des relations russo-turques*. S. 159 - 205.
- Les Cahiers de Tunisie 41 - 43 (1963)
- Central Asiatic Journal IX, 2 (1964): K. JAHN, *The still missing works of Rashid al-Din*. S. 113 - 122.
- Current Anthropology V, 3 (1964)
- Dania Polyglotta 18 (1962)
- Dergi 35 - 36 (1964)
- Deutsche National Bibliographie 27 - 34, 38 - 40, 48 - 52 (1964); Das gesprochene Wort (1963/64); 3. Vierteljahrsregister (1964); 1 - 4 (1965)
- Dışişleri Belleteni Temmuz 1964: *Siyasî Olaylar, Kıbrıs Olayları*. S. 3 - 18. İkili Münaşebetler. S. 19 - 23. *Önemli Belgeler*. S. 97 - 151.
- Doğu Dilleri A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Enstitüsü 1 - 1 (1964) : M. ÖZERDİM, *Bugün Çin Türkistan'ında yaşayan halklardan Kurgızların örf ve adetleri*. S. 23 - 26.
- The Encyclopaedia of Islam vol. II Fas. 36, 37: 36 — *Fāsūd wa Bātil-Fi'l*; 37- *Fi'l-Futa Djallon*.
- Encyclopédie de l'Islam vol. II, 36, 37: 36 — *al - Fāsi - fıkri*: 37 - *Fıkrî - Furūsiyya*. Erasmus XVI, 7 - 14.
- L'Ethnographie 57 (1963): COMTE DU MESNIL DU BUISSON, *Le dieu, griffon à Palmyre et chez les Hittites*. S. 16 - 32. JEAN - PAUL ROUX, *Quelques notes sur les nomades pasteurs de la province d'Antalya*. S. 55 - 70. MOH., MOKRİ, *Kurdologie et enseignement de la langue kurde en URSS*. S. 71 - 105.
- Ethnology I - III (1962/64): 1, 3 — S. N. KRAMER, *Cultural Anthropology and the Cuneiform documents*. S. 299 - 314.
- Expedition VI, 1 (1963).
- Finsk Museum LXX (1963).
- The Florida Anthropologist XVII, 2 - 4 (1964).
- Fornvännen 58 (1963)
- Germania 42, 1 - 2 (1964)
- Glasnik, na Institut za natsionalna İstoriya VII, 2 (1963)
- Glasnik, Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Etnologija XIX (1964): H. SABANOVIC — V. Palavestra, *Žepa und seine Umgebung in den ersten Jahrzehnten der Türkenherrschaft*. S. 39 - 44.
- Göttinger Jahrbuch 1964
- Hamizrah Hehadash XIV, 2 - 3 (1964)

- Handbuch der Orientalistik I. Abt. 8. Band I. Abschn. I. Lief. - *Religion; I. Abt. Ergänzungsband III - Orientalisches Recht.*
- Hantes 2 (1964): 2 - A. ALBOYAJIAN, *The Printing houses of Izmir*. S. 67 - 84.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi 46 - 49 (1964)
- Hebrew Union College Annual XXXV (1964)
- Historical Abstracts X, 2/3 (1964)
- The Historical Journal VII, 2 (1964): M. B. COOPER, *British Policy in the Balkans, 1908 - 9*. S. 258 - 279.
- Historische Zeitschrift 199, 1-2 (1964).
- L'Homme IV, 1,2 (1964)
- Iraq XXVI, 1 (1964): A. R. MILLARD, *Another Babylonian chronicle text*. S. 14 - 35. W. CULİCAN, *Spiral - end beads in Western Asia*. S. 36 - 43. J. BIRMINGHAM - N. F. KENNON - S. MALIN, *A "Luristan" dagger: an examination of ancient metallurgical techniques*. S. 44 - 49. C. A. BURNEY, *The excavations at Yamık Tepe, Azerbaijan, 1962: Third preliminary report*. S. 54 - 61
- Icom 1, - 6 (1958/64)
- Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies I - II (1963 - 64)
- İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV, 1 - 2 (1964): N. TOGAN, *Peygamber zamanında Şark'ta ve Garb'ta Türkistanı ziyaret eden Çinli Budist rahibi Hüen-Çang'ın bu ülkelerin din ve siyaset vaziyetine ait kayıtları*. S. 21 - 64. Z. V. TOGAN, *The Ethnography of Inner Asia during the X - XII. centuries according chiefly to the Islamic sources*. S. 85 - 88. Z. V. TOGAN, *Delhi Müsteşrikler Kongresi*. S. 89 - 102. Z. F. FINDIKOĞLU, *XXVI. Delhi Milletlerarası Şarkiyat Kongresi*. S. 103 - 118. Z. V. TOGAN, *Activities of the Turkish delegation in the XXVI. Congress of Orientalists*. S. 119 - 127.
- Israel Exploration Journal XI - XIII (1961 - 1963); XIV, 1 - 2 (1964).
- İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası XXIII, 3 - 4 (1963)
- Istanbuler Mitteilungen 13/14 (1963/64): W. KLEISS, *Zur Rekonstruktion des urartäischen Tempels*. S. 1 - 14. R. NAUMANN - K. TUCHELT, *Die Ausgrabungen im Südwesten des Tempels von Didyma, 1962*. S. 15 - 62. A. VON GERKAN, *Das Säulenproblem des Naiskos von Didyma*. S. 63 - 66. A. VON GERKAN, *Nochmals die Skene des Theaters von Priene*. S. 67 - 72. G. P. LAUBSCHER, *Zwei neue Kouroi aus Kleinasien*. S. 73 - 87. J. CHRISTERN, *Zum Verhältnis von Palasttriklinium und Kirche*. S. 108 - 112. F. DİRİMTEKİN, *Le local du Patriarcat à Sainte Sophie*. S. 113 - 127. H. HALLENSLEBEN, *Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye camii in Istanbul*. S. 128 - 193.
- İstorijski Časopis. XII - XIII (1961 - 1962): VLADİMİR STOJANÇEVIĆ: *Prilike zapadnoj polovini Kosovskog vilajeta prema izveštajima austrougarskog konzula u Skoplju 1900 i 1901 godine*. S. 287 - 317.
- İstoriya SSSR 3 (1964).
- Izvestiya na Arheologičeskiya Institut XXVI (1963).
- Jahrbuch, Akademie der Wissenschaften und der Literatur 1963.
- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 78 (1963): H. - G. Buchholz, *Steinerne Dreifusschalen des ägäischen Kulturkreises und ihre Beziehungen zum Osten*. S. 1 - 77. A. GIULIANO, *Un pittore a vulci nella II metà del VII sec. a. C.* S. 183 - 199. G. GRUBEN, *Das archaische Didymaion*. S. 78 - 177. G. KASTER, *Die Säulenhöhle*

- des Naxier - Oikos in Delos*. S. 177 - 182. F. MAIER, *Bemerkungen zur sogenannten galastischen Keramik von Boğazköy*. S. 218 - 255. K. PARLASCA, *Das pergamenische Taubenmosaik und der sogenannte Nestor - Becher*. S. 256 - 293.
- Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte 50 (1963)
- Jahresbericht des Schweizerischen Landesmuseums 72 (1963)
- Journal of the American Oriental Society LXXXIII, 4 (1963); LXXXIV, 1 (1964): LXXXIII — S. J. SHAW, *The Ottoman archives as a source for Egyptian history*. S. 447 - 451.
- Journal Asiatique CCLI, 3 - 4 (1963); Table générale des matières (1953 - 1962): CL. CAHEN, *Notes de diplomatie arabo - musulmane*. S. 311 - 326. O. ALPARSLAN - G. DUMEZIL, *Le parler besney (tcherkesse oriental)*. S. 337-382.
- Journal of Cuneiform Studies XVIII, 2 - 4 (1964): 3 — W. W. HALLO, *The road to Enar*. S. 57 - 88. 4 — A. GOETZE, *The Kassite and Near Eastern Chronology*. S. 97 - 101. A. GOETZE, *The Archiv of Atta from Nippur*. S. 102 - 113. A. GOETZE, *Remarks on the Old Babylonian Itinerary*. S. 114 - 119.
- Journal of the Economic and Social History of the Orient VII, 2 (1964): W. WARD, *Relations between Egypt and Mesopotamia from Prehistoric times to the end of the Middle kingdom*. S. 121 - 135. A. S. EHRENKREUTZ, *Arabic dinars struck by the Crusaders*. S. 167 - 182. A. S. EHRENKREUTZ, *Byzantine tetartera and Islamic dinars*. S. 183 - 190.
- The Journal of Hellenic Studies LXXXIV (1964): *The Trojan War*. S. 1 - 20. C. M. KRAAY, *Hoards, small change and the origin of coinage*. S. 76 - 91.
- Journal of Near Eastern Studies XXIII, 3-4 (1964): M. C. ASTOUR, *Greek names in the semitic world and semitic names in the Greek world*. S. 193 - 201. M. Weinfeld, *Cult centralization in Israel in the light of a Neo - Babylonian analogy*. S. 202 - 212.
- Journal of the Pakistan Historical Society XII, 3 (1964): XIV, 4 (1964): Z. V. TOGAN, *About the Campaign of the Indian Khalach - Turks against the Keraites of Mongolia in the Northern Tibet in the year 1205 - 1206*. S. 187 - 194.
- Journal of the Royal Asiatic Society 3 - 4 (1964).
- Kirjath Sepher XXXIX, 3 (1964).
- Kitap Belleten 11 - 12 (1964).
- Kratkiye Soobşenya Instituta Naradov Azii 65 - Sbornik pamyati E. E. Bertelsa; 68 - Yazikoznaniya (1964); 71 - İz istorii Filos. i obşçestvenopolitičeskoj misli stran Vostoka; 75 - İndiya, Nepal, Pakistan, Tseylon Ekonomika, İstoriya; 79 - Finansı i kredit.
- Letopis XIV (1964).
- Leveltari Közlemenyek 2 (1963).
- Libyca XI (1963).
- Livres et Revues 3 - 10 (1964).
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi 62 (1964).
- Magyar Nyelv LX, 1 (1964).
- Magyar Nyelvör 88, 1 (1964).
- Man LXIV, 49 - 250 (1964).
- Mecelle-i Ulum-u İslamiyye IV, 1, 2 (1963).
- Memoires de l'Académie de Stanislas XLIV 1962/63.

- The Metropolitan Museum of Art Bulletin XXIII, 1 - 4 (1964); XXII, 10 (1964).
 Middle East Journal XVIII, 2 - 4 (1964).
 Mitteilungen, Deutsch - Türkische Gesellschaft 57 - 59 (1964): 57. F. K. KIENITS,
Die Türkei und die Europäische Wirtschaftsgemeinschaft. S. 1 - 2. 59 - F. K.
 DÖRNER, *Herakleia - Eregli, die alte und neue Metropole am Schwarzen Meer*. S. 9 - 10.
 Moderne Welt 2 (1964).
 The Muslim World LIV, 4 (1964); LV, 1 (1965): LIV — A. HEGGOY, *Sources for
 19th century Algerian History*. S. 292 - 299. F. BURROUGHS, *Robert College and Turkish
 advancement*. S. 288 - 291. H. LAOUST - B. J. ROARK, *Louis Massignon (1883 - 1962)*.
 S. 300 - 306. *Louis Massignon and Duncan B. Macdonald*. S. 307 - 309. LV — C.
 E. BOSWORTH, *Language reform & nationalism in modern Turkey*. S. 58 - 65. R. R.
 TRASK, "Unnamed christianity" in Turkey. S. 66 - 76.
 Narodi Azii i Afriki 3 (1964), 6 (1964): 3 — VERA P. MUTAFCİEVA - STR. A. DİMİT-
 ROV, *Nekotorie zameşaniya po novomu obşemu kursu Osmanskoy istorii*. S. 150 - 162.
 Orientalia XXXIII, 4 (1964).
 Oriente Moderno XLIV, 2-5 (1964).
 Orta Doğu III, 26 - 32: 29 — C. T. KARASAPAN, *Kıbrıs'ın bitmeyen çilesi*. S. 2 - 5.
 C. T. KARASAPAN, *Orta Doğuda en eski ziraat kredi müessesesi: Türkiye Cumhuriyeti
 kredi müessesesi: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası*. S. 12 - 16. 30 — C. T. KARA-
 SAPAN, *Dünyada siyasî durum ve Kıbrıs millî davamız*. S. 2. F. Z. AKDUR, *Kıbrıs
 meselesinde Başbakan Nasır'ın tutumu*. S. 3 - 4. A. AKŞİN, *Nato'nun geleceği - Türkiye-
 nin durumu*. S. 5 - 7.
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XVIII, 3, 4 (1964).
 Palaeologia XI, 3 (1964).
 Palestinskiy Sbornik 6 (1960).
 Papers of the British School at Rome XXXII (1964).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland XCV (1961 - 62).
 Przegląd Orientalistyczny 2(50) 1964, 3 (51) 1964: J. REYCHMAN, *II. Międzynarodowy
 Kongres Sztuki Turckiej w Wenecji (26 - 29 września 1963 roku)*. S. 166 - 168.
Activité des Centres d'Orientalisme en République Populaire Polonaise entre 1944 - 1964.
 S. 199 - 214.
 Rassegna Storica del Risorgimento II, 2, 4 (1964)
 Revue d'Assyriologie et d'Archéologie LVII, 3 - 4 (1963): LVIII, 1 - 2 (1964);
 LVII — V. KOROSÉC, *Les lois hittites et leur évolution*. S. 121 - 144. M. VIEYRA,
Deux fragments inédits de Boghaz - Köy. S. 151 - 154. LVIII — P. GARELLI,
Tablettes Cappadociennes de collections diverses. S. 53 - 68. E. LAROCHE, *Un hymne
 trilingue à Iskur-Adad*. S. 69 - 78.
 Revue des Etudes Islamiques XXXI (1963)
 Revue Internationale d'Histoire Militaire 22 (1960/64): A. DUCHESNE, *XIe Congrès
 International des Sciences Historiques (Stockholm, août 1960). Activités de la Com-
 mission d'Histoire Militaire Comparée*. S. 75 - 80. O. REGELE, *Die Entwicklung der
 Habsburgischen (- Lothringischen) Militär - Diplomatie*. S. 81 - 87.
 Revue de Synthèse 29 - 31 (1962); 32 (1963).
 Rivista degli Studi Orientali XXXIX, 2 - 4 (1964). M. LAMBERT, *Le destin d'Ur et
 les routes commerciales*. S. 89 - 109. M. LIVERANI, *Un tipo di espressione indefinita
 in accadico e in ugaritico*. S. 199 - 202.

- Rocznik Orientalistyczny XXVIII, 1 (1964): A. ZAJASZKOWSKI, *Historia Isfandiara podług tureckiej wersji "Şâh - nâme" z Egiptu Mameluckiego*. S. 49 - 90. G. FEHÉR JUN., *Les problèmes de la poterie turque en Hongrie aux XVIe - XVIIe siècles*. S. 91 - 106.
- Romanistisches Jahrbuch XIV (1963)
- Ruperto - Carola 35 (1964); 36 (1964).
- Scripta Minora 1962 - 63.
- Silâhli Kuvvetler Dergisi 210 - 212 (1964).
- Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1963 No. 5; 1964 No. 1 - 3.
- Slavic Review XXI, 4 (1962): W. S. VUCINICH, *The nature of Balkan Society under Ottoman Rule*. S. 597 - 616. S. J. SHAW, *The aims and achievements of Ottoman rule in the Balkans*. S. 617 - 622. T. STOINANOVIČ, *Factors in the decline of Ottoman Society in the Balkans*. S. 623 - 632.
- Slovenska Archeologia XII, 2 (1964)
- Son çağ 1 - 4 (1961) 15, 16 (1964): 16 — E. Z. KARAL, *General Harbord'un Atatürk ile görüşmesi, 22 Eylül 1919*. S. 6 - 7. 15 — A. N. KURAT, *19. Yüzyıl Türk savaş gemileri*. S. 4 - 9.
- Sovetskaya Etnografiya 3, 5 (1964): 3 — V. K. GARDANOV, *Survivances du système dualiste chez les Adyguéens (Tcherkesses) dans la première moitié de XIX s.* S. 27 - 52. 5 — T. F. ARISTOVA - G. P. VASILEVA: *Ob etničeskikh protsessah na territorii Yužnoj Turkmenii (O cblijenii kurdov s Turkmenami)* S. 17 - 30. T. D. ZLATKOVSKAYA: *Etničeskie protsessi vo Frakii vo uštom - pervom turyačetiayah do N. E.* S. 79 - 87.
- Soviet Anthropology and Archeology II, 4 (1964); III, 1 (1964): II, 4 — S. P. TOLSTOV, *The central Asian Scythians in the light of the most recent archeological discoveries*. S. 15 - 31.
- Soviet Studies in History II, 3 (1963/64); III, 1 (1964): II, 3 — J. ROSEN - PRZEWORSKA, *On the question of relations between Celts and Scythians*. S. 17 - 27.
- Speculum XXXIX, 3, 4 (1964).
- Studia Islamica XX (1964): H. MONÈS, *Le rôle des hommes de religion dans l'histoire de l'Espagne musulmane jusqu'à la fin du Califat*. S. 47 - 88.
- Studia Orientalia XXIX (1964); XXXI (1964).
- Studies in Bibliography and Booklore VI, 4 (1964).
- Studies in Islam 1 - 3 (1964): K. A. NIZAMI, *XXVI. International Congress of Orientalists*. S. 117 - 130.
- Studii si Cercetari de Istorie Veche XV, 1 (1964).
- Suomen Museo LXXI (1964).
- Syria XLI, 1 - 2 (1964).
- Szazadok 98 - 3 (1964).
- Tarih Araştırmaları Dergisi, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Enstitüsü I, 1 (1963): F. SÜMER, *Çukurova tarihine dair araştırmalar (Fetih-ten XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)*. S. 1 - 112. S. VRYONIS, *Problems in the history of Byzantine Anatolia*. S. 113 - 132. Y. YÜCEL, *Kastamonu'nun ilk fethine kadar Osmanlı-Candar münasabetleri (1361 - 1392)*. S. 133 - 144. Y. ÖZKAYA, *III. Selim devrinde Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da karşılaştığı zorluklar*. S. 145 - 156. Ş. TURAN,

- Osmanlı teşkilâtında Hassa Mimarları. S. 157 - 202. M. CUNBUR, *Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane vakfisi*. S. 203 - 218. H. DEMİRCİOĞLU, *Linear-B yazısının çözümlenmesi ve tarih (Bir yıldönümü vesilesiyle)*. S.219 - 234. A.TOYNBEE, *Tarih konferansları*. S. 235 - 248. K. BOURNE, *İngiltere ve Girit İsyanı, 1866 - 69 (Great Britain and the Cretan Revolt 1866 - 1869)*. (ÇEV. Y. T. KURAT). S. 249 - 276. S. K. Padover, *İslâm kütüphaneleri*. (ÇEV. O. ERSOY - Ö. SOYSAL). S. 275 - 296.
- Tohogaku 27 (1964)
- The Tôhō Gakuho 34 (1964).
- The Toyo Gakuho 46, 3 (1963); 47, 1 (1964).
- Al - Turath al - Sha'bi. Folklore monthly magazine I, 1 - 8 (1963/64).
- Türk Ansiklopedisi XII, 93, 94.
- Türk Dili 155 - 160, 158 (1964) Atatürk Sayısı: 155 — F. KIRZIOĞLU, *Kars kalemizin 900 yılına bir bakış*. S. 809 - 813.
- Türk İdare Dergisi XXXV, 287— 291, (1964): No. 289—E. TEZEL, *Türkiye Cumhuriyetinde lâyiklik*. S. 81 - 100. No. 290. — S. A. KORKUD, *Osmanlı İmparatorluğunda 1325-1909 dan 1334 - 1918 dahil, arasında İdare teşkilâtı ve âmirleri hakkında bir inceleme* S. 3 - 19.
- Türk Kültürü 21 - 27 (1964/65) : No. 21 — F. ALASYA, *Kıbrıslı Türklerin hürriyet savaşı*. S. 44 - 48. C. ORHONLU, *Balkan Türklerinin durumu* S. 49-60. H. İNALCIK, *Kırım yurdunun yok edilişi*. S. 61 - 68. No. 22 — İ. KAFESOĞLU, *Türk ordusu*. S. 7 - 10. A. CAFEROĞLU, *Tarihte Türk askeri benliği*. S. 28 - 32. H. İNALCIK, *Osmanlı devrinde Türk ordusu*. S. 49 - 56. O. ASLANAPA, *Tarih boyunca Türk ordusuna ait tasvirler*. S. 75 - 87. A. İNAN, *Eski kaynaklarda Türk ordusu*. S. 125 - 128. No. 23 — C. ORHONLU, *On iki Ada meselesi*. S. 1 - 5. A. DELİORMAN, *İlk Türk gazetesi*. S. 6 - 11. İ. YARKIN, *Muhtar Türkistan ve Alaş Orda hükümetleri ile basmacılık hareketi hakkında*. s. 36-43. A. CAFEROĞLU, *Altay Türkleri*. S. 47 - 50. No. 24 — C. ORHONLU, *Oniki Ada'da Türk eserleri ve Türk nüfusu*. S. 29-34. O. ASLANAPA, *Türk arkeolojisiyle ilgili araştırmaların durumu*. S. 35-39. A. CAFEROĞLU, *Sibirya Türkleri*. S. 44 - 48. No. 25 — H. İNALCIK, *Türkiye'de cumhuriyet fikrinin gelişme safhaları*. S. 10-13. A. CAFEROĞLU, *Atatürk ve şark milliyetçiliği davası*. S. 14 - 17. E. KURAN, *Atatürkçülük nedir?* S. 18 - 20. F. TİMURTAŞ, *Atatürk'ü anlamak*. S. 21 - 22. C. KANTAR, *Atatürk ve Türk milliyetçiliği*. S. 23 - 24. F. TEVETOĞLU, *Atatürk'ün sovyet Politikası*. S. 28 - 32. T. ÜNAL, *Harbokulu tarihi ve Mustafa Kemal*. S. 32 - 40. A. DELİORMAN, *Mustafa Kemal'in askeri atışe olarak Bulgaristan'daki faaliyeti*. S. 41 - 51. N. ESİN, *Mustafa Kemal Samsun'da*. S. 52 - 53. Ş. A. ÖZEL, *Millî Mücadele sırasında Atatürk'e ait bir kaç hatıra*. S. 54 - 57. Ş. ÜLKÜTAŞIR, *Atatürk'ten hatıra*. S. 58 - 59. A. İNAN, *Atatürk devrine ait hatıralar*. S. 60 - 63. T. GÜLENSOY, *Atatürk kronolojisi*. S. 64 - 69. No. 26 — N. GÖYÜNÇ, *Atatürk ve İstiklâl*. S. 77 - 79. B. SAKARBALKAN, *Prenslük devrinde Bulgaristan'da Türk eğitimi (1878 - 1908)*. S. 80 - 89. H. BAYKARA, *Azerbaycan rönesansı yapanlardan Abaskulu Ağa Bakıhanlı (1794 - 1847)*. S. 90 - 97. G. ARTAN, *Namık Kemal'in mektuplarında Magosa ve Magosalılar*. S. 111 - 114. Ş. BAŞTAV, *Türk kültürüne hizmet eden Macarlar, Armin Vambery (1832 - 1913)*. S. 118 - 122. Ş. ÜLKÜTAŞIR, *Osmanlı Türklerinin ilk hareket ve kuvvet noktası olan belde: Söğüt*. S. 123 - 126.
- Türkiye Bibliyografyası 3, 4 (1963).

- Türkiye Makaleler Bibliyografyası 2, 3 (1963).
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 269 - 270, 273 - 275: 270 — A. GABRIEL, *La restauration des monuments historiques Turcs*. S. 21 - 23. 269 — A. NEGROPONTE, *Les origines et l'importance des communautés Génoises et Vénitienes de Galata*. S. 28 - 29. 274 — MISSIR, LIVIO AMEDEE, *Les archives de Venise et le Consulat de la Sérénissime République à Izmir de 1680 à 1797*. S. 25 - 26. 275 — L. FAZZI, *Siège du 1er et du 7ème Concile Oecuménique*. S. 21 - 23.
- Türkoloji Dergisi 1, 1 (1964): H. EREN, *Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili*. S. 1 - 14. L. RASONYI, *Türk özel adlarının kaynakları*. S. 71 - 102. A. TEMİR, *Anadolu'da Uygur yazısı ile yazılmış belgeler*. S. 143 - 148.
- Ural - Altaische Jahrbücher 35 - B,C,D (1963): 35, B — T. TEKİN, *On a misinterpreted word in the old Turkic inscription*. S. 134 - 144. R. R. ARAT, *Der Herrschertitel Iducqut*. S. 150 - 157. P. OBERLING, *The Turkic Tribes of southwestern Persia*. S. 164 - 180. 35, D — SIR G. CLAUSON, *Early Turkish astronomical terms*. S. 350 - 368. G. HAZAI, *Dokumentation und Bibliographie in der Altaistik*. S. 403 - 416.
- Vestnik Drevney İstorii 1, 3 (1964): 1 — G. İ. DOVGUİALO, *Succession de la royauté chez les Hittites à l'époque de l'Ancien Royaume*. S. 23 - 34. 3 — V. G. BOROUKHOVİTCH, *Achéens en Asie Mineure*. S. 91 - 107. I. A. SAVELİEV, *Sur la sculpture monumentale de Chypre du VIIe siècle av. n. é.* S. 107 - 115.
- Voprosi İstorii 6, 8 - 9, 12 (1964)
- Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin - Luther - Universität Halle - Wittenberg XIII, 7, 8 (1964).
- The Yale Review LIII, 4 (1964); LIV, 1, 2 (1964).
- Yeni Yayınlar IX, 3 - 9 (1964).
- Zbornik (Achom) Institut sa Natsionalna Istoriya Skopje 1944 - 64.
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 114, 1, 2 (1964), : P. WINFRIED, *Ananija Schirakazi - ein armenischer Kosmograph des 7. Jahrhunderts*. S. 269 - 288.
- Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XXIII, 1 - 2 (1963 / 64)
- Zentralblatt der Bulgarischen Wissenschaftlichen Literatur 1 (1964)
- Zion XXIX, 1 - 2 (1964)

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 30 lira (Yabancı memleketler için 4 dolar)
Yıllık abonesi : 120 lira (Yabancı memleketler için 16 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Ankara'da : Türk Tarih Kurumu'na

İstanbul'da : Ankara caddesinde, İNKİLÂP, ANIL
Kitapevlerine, Bayazıt, Sahaflarda ELİF Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 30 Livres Turques (pour l'Etranger 4 Dollars)
L' Abonnement annuel : 120 Livres Turques (paur l'Etranger 16 Dollars)

**Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d' Histoire
Turque, s'adresser :**

à *Ankara* :
Türk Tarih Kurumu

à *Istanbul* :
İNKİLÂP, et ANIL Kitapevi, Ankara Caddesi, Libraire ELİF
à Sahaflar, Bayazıt,

**Pour la correspondance et l'abonnement, au
TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.**

Propriétaire: LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
Directeur responsable: ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	Page
ÇİNER, DR. REFAKAT: Une étude sur les Restes de Squelettes provenant d'Altuntepe (Urartu). (En turc; avec 4 fig.).....	225
_____ : Résumé en anglais de l'article ci-dessus mentionné	235
ANABOLU, DOÇ. DR. MÜKERREM: Une ville antique enfouie dans un îlot solitaire: Kedreai (Cadrae). - (En turc; 88 fig.).....	245
_____ : Résumé en français de l'article ci-dessus mentionné	255
FIRATLI, NEZİH: Stèles funéraires grecques et romaines d'Istanbul (En turc; avec 54 fig.)	263
_____ : Résumé en français de l'article ci-dessus mentionné	325
YURDAYDIN, H. G.: Du nouveau sur la vie et l'oeuvre de Matrakçı Nasûh (En turc)	329
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H.: İbrahim Paşa, Grand-vizir de Süleyman le Magnifique, n'était pas gendre de sultan (En turc; 3 photocopies) ..	355
EREN, MIHİN: Quelques ouvrages de la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque, sur les relations turco - polonaises (En turc)	363
Nécrologie :	
ARTUK, İBRAHİM: DR. John Walker (en turc; 1 fig.)	369
Bibliographie :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Publications yougoslaves touchant l'histoire de l'art turc: II (En turc.)	375
TANSEL, F. ABDULLAH: DR. Şükrü Elçin: <i>Anadolu Köy Ortaoyunları (Köy Tiyatrosu)</i> . (En turc.)	387
ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET: A. Bennigsen et Ch. Lemmercier-Quelquejay: <i>La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920</i>	391
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque, dans la deuxième moitié de l'année 1964	395
Sur la couverture : Récipient des années 2100 av. J. Ch., découvert en 1964 aux fouilles de Kültepe de la Société d'Histoire Turque.	

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XXIX

No : 114

Avril 1965

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

1 9 6 5